

Тематски зборник националног значаја

ВЕЛИКА ИСТОЧНА КРИЗА И

СЛОВЕНСКИ СВЕТ

Историјски, политиколошки и
културолошки аспекти

Приредили

Милена Пешић

Милош Јевтић

Врање, 2026.

Тематски зборник националног значаја
ВЕЛИКА ИСТОЧНА КРИЗА И СЛОВЕНСКИ СВЕТ:
ИСТОРИЈСКИ, ПОЛИТИКОЛОШКИ И КУЛТУРОЛОШКИ АСПЕКТИ

ISBN 978-86-7419-461-4 (ИПС)

DOI

https://doi.org/10.18485/ips_vikss.2026

Приредили

Милена Пешић (Институт за политичке студије, Београд)

Милош Јевтић (Институт за политичке студије, Београд)

Издавач

Институт за политичке студије

Добрињска 11, Београд

Контакт: 011/3349204; <http://www.ips.ac.rs/>

ЈУ Историјски архив „31. јануар”

Партизанска 17а, Врање

Контакт: 017/23334; <https://www.vranjearhiv.com/>

За издавача

др Миша Стојадиновић

Синиша Стојковић

Програмски одбор

Председник

др Марија Ђорић, научни саветник

(Институт за политичке студије, Београд)

др Миша Стојадиновић, научни саветник (директор Института за политичке студије, Београд), Синиша Стојковић (директор ЈУ Историјског архива „31. јануар”, Врање), др Дејан Антић, ванредни професор (Филозофски факултет Универзитета у Нишу), др Милена Пешић, виши научни сарадник (Институт за политичке студије, Београд), др Милош Јевтић, научни сарадник (Институт за политичке студије, Београд), др Сања Стошић, виши научни сарадник (Институт за политичке студије, Београд), др Сања Шуљагић, виши научни сарадник (Институт за политичке студије, Београд), др Александра Савић, научни сарадник (Институт за политичке студије, Београд), Бранка Јаначковић, архивски саветник (ЈУ Историјски архив „31. јануар”, Врање), Драгана Станисављевић, виши архивиста (ЈУ Историјски архив „31. јануар”, Врање)

Организациони одбор

Андреа Матијевић, истраживач-сарадник (Институт за политичке студије, Београд)

Андреа Јовановић, истраживач-сарадник (Институт за политичке студије, Београд)

Прелом

Александар М. Новаковић

Штампа

Ex libris д.о.о. Врање

Тираж

250

Објављивање тематског зборника националног значаја *Велика источна криза и словенски свет: историјски, политиколошки и културолошки аспекти* подржало је Министарство културе Републике Србије.

Напомена: Погледи, ставови и мишљења изречени у овом зборнику припадају ауторима или приређивачима и не представљају званичне ставове Института за политичке студије, Београд и Историјског архива „31. јануар”, Врање. Сви радови у овом зборнику објављени су под СС.ВУ лиценцом.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР.....	9
----------------	---

Дејан Д. Антић

СРПСКО-БУГАРСКИ ОДНОСИ У КОНТЕКСТУ ИСТОЧНОГ ПИТАЊА И ПОЛИТИКЕ ВЕЛИКИХ СИЛА: ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ (1875–1919).....	15
--	----

Александра Савић

ХИТАЦ У ПРОСТОРЕ СЛОБОДЕ НЕВЕСИЊСКА ПУШКА КРОЗ НАРАТИВ О НАЦИОНАЛНОМ ИДЕНТИТЕТУ У ОДНОСИМА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ И РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ	35
--	----

Милена Пешић

Милош Јевтић

СЛИКА „ДРУГОГ” КАО СРЕДСТВО САМОПОИМАЊА У КОНТЕКСТУ ПРВОГ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА	59
--	----

Дајана Лазаревић

Миша Стојадиновић

ПРИСУСТВО ВЕЛИКЕ ИСТОЧНЕ КРИЗЕ У СРПСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ.....	89
---	----

Бојан Панић

САРАДЊА КНЕЗА МИЛОША ОБРЕНОВИЋА СА ПОРТОМ И ПРЕДСТАВНИЦИМА ОСМАНСКЕ ВЛАСТИ НА БАЛКАНУ КАО ДЕО ОСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ СРПСКОГ НАРОДА (1815–1839).....	107
--	-----

Маја Р. Антић

Марија Ђорић

НИКОЛАЈ ПАВЛОВИЧ ИГЊАТИЈЕВ И СЛОВЕНСКИ СВИЈЕТ (1856–1864)	117
--	-----

Бранка Јаначковић

Драгана Станисављевић

ВРАЊЕ У ДИПЛОМАТИЈИ ОД ОСЛОБОЂЕЊА ДО
БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА 131

Сања Шуљагић

УТИЦАЈ ИСТОЧНЕ КРИЗЕ НА УСПОСТАВЉАЊЕ МОДЕРНИХ
ДРЖАВНИХ ЕНТИТЕТА НА БАЛКАНСКОМ ПОЛУОСТРВУ 149

Сања Стошић

СУВЕРЕНОСТ СРБИЈЕ И „БОСАНСКО ПИТАЊЕ” У
КАЛЕИДОСКОПУ БЕРЛИНСКОГ СПОРАЗУМА 177

Виолета Рашковић Таловић

Срђана Ђурашевић

ИСТОЧНО ПИТАЊЕ И НАСТАНАК ТРАЈНЕ БЕЗБЕДНОСНЕ
НЕСТАБИЛНОСТИ БАЛКАНА 215

TABLE OF CONTENTS

PREFACE.....	9
--------------	---

Dejan D. Antić

SERBIAN-BULGARIAN RELATIONS IN THE CONTEXT OF THE EASTERN QUESTION AND THE POLICIES OF THE GREAT POWERS: A CONTRIBUTION TO THE STUDY (1875–1919)	15
--	----

Aleksandra Savić

A SHOT OF FREEDOM: THE NEVESINJE RIFLE THROUGHT THE NARRATIVE OF NATIONAL IDENTITY IN RELATIONS BETWEEN THE REPUBLIC OF SERBIA AND THE REPUBLIKA SRPSKA	35
--	----

Milena Pešić

Miloš Jevtić

THE IMAGE OF THE ‘OTHER’ AS AN INSTRUMENT FOR SELF- PERCEPTION IN THE CONTEXT OF THE FIRST SERBIAN- OTTOMAN WAR	59
---	----

Dajana Lazarević

Miša Stojadinović

THE PRESENCE OF THE GREAT EASTERN CRISIS IN SERBIAN HISTORIOGRAPHY	89
---	----

Bojan Panić

COOPERATION OF PRINCE MILOŠ OBRENOVIĆ WITH THE PORT AND REPRESENTATIVES OF THE OTTOMAN AUTHORITY IN THE BALKANS AS PART OF THE LIBERATION STRUGGLE OF THE SERBIAN PEOPLE (1815–1839).....	107
--	-----

Maja R. Antić

Marija Đorić

GENERAL NIKOLAI PAVLOVICH IGNATIEV AND THE SLAVIC WORLD (1856–1864)	117
--	-----

Branka Janačković

Dragana Stanisavljević

VRANJE IN DIPLOMATIC AFFAIRS FROM ITS LIBERATION TO
THE CONGRESS OF BERLIN 131

Sanja Šuljagić

ON THE IMPACT OF EASTERN CRISIS ON THE FORMATION
OF MODERN STATE ENTITIES OF THE BALKAN PENINSULA... 149

Sanja Stošić

SERBIA'S INDEPENDENCE AND THE 'BOSNIAN QUESTION' IN
THE KALEIDOSCOPE OF THE TREATY OF BERLIN..... 177

Violeta Rašković Talović

Srđana Đurašević

THE EASTERN QUESTION AND THE EMERGENCE OF THE
BALKANS' PERMANENT SECURITY INSTABILITY 215

ПРЕДГОВОР

Зборник који је пред читаоцем представља крајњи исход мултидисциплинарног разматрања проблема словенских народа и држава на прелазу између XIX и XX века, са посебним фокусом на најважнијој фази у решавању Источног питања – Великој источној кризи. Прецизније, аутори радова увршћених у ову публикацију разматрали су сложене политичке, друштвене и културне односе између великих сила (Османског царства, Аустроугарске, Немачке, Велике Британије, Француске и Русије), с једне стране, и словенских народа с друге стране. Тиме је пружен свеобухватан преглед утицаја Источног питања, као кључног геополитичког фактора у 19. веку, на словенске заједнице у Централној и Југоисточној Европи.

Зборник отвара рад под називом „Српско-бугарски односи у контексту Источног питања и политике великих сила: прилог проучавању (1875–1919)“, аутора Дејана Антића. Реч је о раду који читаоце уводи у средиште историјске и геополитичке проблематике обрађене у овом зборнику, будући да је његово проучавање фокусирано на две словенске државе на Балкану које су имале значајну улогу у борбама јужнословенских народа за ослобођење од османске власти и њихово уједињење. Рад пружа својеврсни историографски пресек стања (гео)политичких односа на Балкану у периоду од Санстефанског мировног уговора до завршетка Првог светског рата, кроз призму српско-бугарских односа, где се јасно илуструје како су анализиране државе биле средиште различитих (неретко и супротстављених) геополитичких интереса великих сила тог времена. Кроз вишедеценијски временски период, аутор успева да прикаже сложену интеракцију националних програма две балканске државе, у којој је српско и бугарско поимање сопствених граница нераскидиво условљено оквирима које постављају снажније европске државе.

Читаоци ће потом бити упознати са преиспитивањем кључних појмова меморијализације, културног памћења и језичког уобличавања прошлости на два комплементарна начина. Први начин подразуме-

мева реализовање датог преиспитивања посредством анализе савремених комеморативних наратива везаних за тзв. Невесињску пушку. У раду под називом „Хитац слободе (Невесињска пушка кроз наратив о националном идентитету у односима Републике Србије и Републике Српске“, Александра Савић разматрала је промене у начину посматрања и вредновања устанка у Херцеговини, очитоване у језику, у периоду од 2020. до 2025. године. Пратећи образац и структуру концепта слободе, кроз анализу метафора којима је означавана у одабраним текстовима, ауторка је истраживала његову употребу на симболичкој, формалној и на језичкој равни. Применом интердисциплинарног оквира истраживања, који је укључио преглед историјског контекста, анализу докумената и испитивање медијског дискурса, ауторка је показала да, збирно узете, ове три области креирају један посебан наратив у јавности о српском народу као недељивој целини. Република Српска и Србија заједно прослављају важне догађаје у прошлости, што се, по ауторки, може тумачити и као знак да су Срби преузели контролу над наративом о заједничкој прошлости.

Други приступ проблему културног памћења у овом зборнику остварен је анализом садржаја слика о себи и „Другом“ које су поједине словенске нације изграђивале кроз борбу за осамостаљење и територијално проширење. У раду под називом „Слика ‘Другог’ као средство самопоимања у контексту Првог српско-турског рата“, аутори Милена Пешић и Милош Јевтић су, применом методе тематске анализе, тумачењем одабраних документарно-уметничких и мемоарских текстова везаних за Први српско-турски рат, разматрали садржаје установљених аутослика и хетерослика, чију оскосницу чини интеракција између српске, руске и турске стране. На тај начин, у раду је пружена својеврсна илустрација процеса којим се специфична искуства са „Другим“ „таложу“ у општије слике које, коначно, доводе до апстрактних оквира попут словенског света, а који могу бити у мањем или већем сукобу са сведочанствима на којима су временом настајали.

Значај Велике источне кризе у српској историографији и њена различита тумачења анализирани су у раду „Присуство Велике источне кризе у српској историографији“, аутора Дајане Лазаревић и Мише Стојадиновић. Тежиште истраживања овог рада је на интерпретативном прегледу, који је подразумевао комбиновање елемената библиографског приказа, историографске анализе и интерпретативне синтезе. У раду је дат преглед значења, значаја и последица Велике

источне кризе, анализираних у српској историографији, са посебним фокусом на доприносима водећих српских аутора Саве Грујића, Васиља Поповића, Милорада Екмечића и Владимира Стојанчевића. Проучавање историјског догађаја о којем је реч, како аутори закључују, неуједначено је и условљено методолошким, идејним и временским оквирима у којима су одређени аутори деловали.

Уз социо-психолошку, културалну и библиографско-историографску анализу, у зборнику су представљена и историографска истраживања процеса, догађаја и личности везаних за период Велике источне кризе, било да је реч о оним најдиректније повезаним са њим, или оним који су му претходили, постајући тако део сложеног склопа чинилаца који су утицали на карактер ове преломне фазе у решавању Источног питања.

Анализу управо ове другонаведене категорије процеса и догађаја, везаних за владарску личност кнеза Милоша, представља рад Бојана Панића под називом „Сарадња кнеза Милоша Обреновића са Портом и представницима османске власти на Балкану као део ослободилачке борбе српског народа (1815–1839)“. Кнеза Милоша Обреновића аутор приказује као стожера устаничке политике на Балкану и заштитника балканских хришћана, али и као вештог дипломату који је, успешним односима са османском Портом и турском влашћу, оснажио позиције српског народа у оквиру Османског царства, након ратне фазе Српске револуције и довео до стварања аутономне Кнежевине Србије. Кнежеву двосмерну политику која је подразумевала званично поштовање османске власти, реда и закона, с једне стране, и тајну подршку устаничким снагама, са друге, аутор разматра у контексту дугорочних националних и балканских интереса. На тај начин, у раду је показано како су дипломатска постигнућа кнеза Милоша Обреновића, његова сналажљивост и политичко резонување довели до тога да Србија постане важан фактор у Источном питању.

У раду „Николај Павлович Игњатијев и словенски свијет (1856-1864)“ читаоци ће бити упознати са тим како одређене опште идеје, попут словенофилства и панславизма, могу бити подређене националним агендама великих сила као што је Русија. Фокусирајући своје истраживање на дипломатско деловање генерала Николаја Павловича Игњатијева, као једног од најутицајнијих руских дипломата XIX века, ауторке Маја Антић и Марија Ђорић пружиле су шире увиде у политичке прилике и односе дипломатских средина у којима је Игњатијев деловао, као и у политичко расположење и интересе

словенских народа обухваћених панславистичким пројектом. На тај начин објашњени су узроци разлике коју је Игњатијев испољавао у односу према је Бугарима и Србима с једне стране и Словенима у Хабзбуршкој монархији, посебно према Чесима, с друге. Док је у првима препознавао кључне актере руског утицаја на простору Османског царства, пружајући подршку њиховим црквеним, просветним и политичким стремљењима, однос према овим другима био је обележен опрезом и условљен сложеним релацијама између европских сила.

О размерама недовољности војних успеха Србије за остваривање њених националних циљева, односно о томе колико су велики удео у овим процесима имали интереси великих сила, али и дипломатска борба државног врха и националних првака, сазнајемо из рада Бранке Јаначковић и Драгане Станисављевић у под називом „Врање у дипломатији од ослобођења до Берлинског конгреса“. Приказујући процес решења будућег статуса Врања и јужних српских крајева, у периоду од Санстефанског мира до Берлинског конгреса, ауторке су показале путању српских дипломатских напора у остваривању припајања ослобођеног Југоистока Србије српској територији. Она је водила кроз веома сужен маневарски простор, притешњен турским интересима и оним Русије, везаним за стварање Велике Бугарске, кроз контакте са енглеским и аустроугарским дипломатским инстанцама. У светлу ових историографских приказа, постаје јасније колики је успех представљало прихватање Захтева српске владе на Берлинском конгресу да готово цео Нишки санџак уђе у састав Србије.

У раду под називом „Утицај Источне кризе на успостављање модерних државних ентитета на Балканском полуострву“, ауторка Сања Шуљагић пружила је детаљно разматрање утицаја геополитичких интереса на трансформацију и стварање државних ентитета, у процесима решавања Источног питања од стране регионалних и великих сила тадашњице. У својој анализи наведених процеса и карактера формирања модерних држава на Балканском полуострву, ауторка је посебну пажњу посветила улози Аустроугарске и Италије у стварању држава Црне Горе и Албаније. При том, приказана је улога политичара и пословног човека Ђузепеа Волпија како у овом процесу, тако и у утицају на свеукупне геополитичке околности Велике источне кризе.

У раду „Serbia's independence and the „Bosnian question” in the Berlin's treaty kaleidoscope“, ауторке Сање Стошић, нагласак истраживања стављен је на прилагођавање суверенистичких тежњи поједи-

них словенских земаља, а пре свега Србије, општем геополитичком контексту тог времена. Кроз холистички приступ проблему, ауторка сагледава утицај актуелних модела деосманизације и балканизације на процес стицања међународно правног суверенитета Србије, остварујући аналитичке увиде у маневарски простор конфронтације европских сила и међународних околности које су условиле спољно-политичко деловање Србије. Изводећи закључке о исходима Берлинског конгреса, који у својој укупности носе дубоку амбивалентност када је реч о интересима Србије, ауторка је апострофирала босанско питање као један од кључних генератора будућих сукоба, који су кулминирали Балканским ратовима и Првим светским ратом, али и као континуирани извор геополитичке нестабилности Балкана.

Источно питање анализирано је у овом зборнику и као историјски пример вањског управљања кризама услед распада дотадашњег поретка, где се утицај великих сила лонгитудинално показује као снажан, али неретко и неуспешан, стварајући дугорочну безбедносну нестабилност Југоисточне Европе. У раду Виолете Рашковић Таловић и Срђане Ђурашевић, под називом „Источно питање и настанак трајне безбедносне нестабилности Балкана” пружен је мултидисциплинарно заснован увид у процесе који су створили структурни оквир ривалства и трајне нестабилности на Балкану. Недоследно ангажовање великих сила, вођено краткорочним стратешким интересима, и у сталном међусобном геополитичком надметању, допринело је, по ауторкама, формирању периферне зоне обележене слабирм институцијама, спорним границама и трајном нестабилношћу. Како је овакво формирање Балкана определило његову будућу историјску судбину да уместо интегрисаног безбедносног простора постане геополитички међупростор са дугорочним потенцијалом прерастања локалних сукоба у шира безбедносна питања, објашњено је у раду уз историјске осврте и опсервације његових савремених последица.

Детаљном анализом специфичних контекста и проблема словенских народа и регија које настајују, радови објављени у овом зборнику дали су снажан допринос разумевању основних услова државотворности: историјског и (гео)политичког позиционирања народа зарад осамостаљивања, као и изградње њихове слике о себи и друштвеној стварности у циљу културног разграничавања. Иако је зборник замишљен превасходно као истраживање једног од кључних тренутака из прошлости, издвојени радови представљају добру полазну основу за анализу импликација поменутих историјских процеса

на актуелне међународне односе. Довољно је напоменути значај анализе односа словенских земаља Источне Европе и великих сила данашњице (САД, ЕУ, Кина, Русија), односно да су процеси (пре)обликовања идентитета, државних граница, као и међународних односа услед (гео)политичке нестабилности регије, до данашњег дана методолошки и концептуално неизоставна парадигматска основа. Самим тим, овај зборник, према скромном мишљењу уредника, представља добар пример компаративног и лонгитудиналног сагледавања геополитичких, идентитетских и културолошких феномена својствених Централној и Југоисточној Европи.

Објављивање зборника *Велика источна криза и словенски свет*, као и реализацију истоимене конференције чији радови чине његов садржај, подржало је и финансирало Министарство културе Републике Србије.

Уредници

*Дејан Д. Антић**

Департаман за историју, Филозофски факултет Универзитета у Нишу

СРПСКО-БУГАРСКИ ОДНОСИ У КОНТЕКСТУ ИСТОЧНОГ ПИТАЊА И ПОЛИТИКЕ ВЕЛИКИХ СИЛА: ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ (1875–1919)

Сажетак

Српско-бугарски односи крајем XIX и почетком XX века представљали су једно од најсложенијих питања политичке историје Балкана, тесно повезано са Источним питањем и интересима великих сила. Њихово обликовање било је условљено геополитичким интересима великих сила, које су подржавале бугарске територијалне претензије према Србији. У почетку је ту улогу имала Царска Русија, а након доласка династије германског порекла на бугарски престо Аустроугарска и Немачка. Бугарске територијалне претензије трајно су оптерећивале међудржавне односе и представљале важан извор нестабилности на Балкану. Рад анализира српско-бугарске односе од Санстефанског мировног уговора до завршетка Првог светског рата, с посебним освртом на утицај Источног питања и политике великих сила на њихово обликовање.

Кључне речи: Санстефански мир, Бугарска, Србија, територија, велике силе, Русија, аспирације

Уједињење Немачке допринело је интензивирању Источног питања, које је постало једно од средишњих питања европске дипломатије и важан чинилац очувања равнотеже снага у Европи.¹ У сложеним међународним околностима које су пратиле решавање Источног питања, посебно место заузимали су односи балканских народа и њихове тежње ка ослобођењу од османске васт и националном уједињењу. Српско-бугарски односи средином XIX века, током османске

* Имејл адреса: dejan.antic@filfak.ni.ac.rs; ORCID: 0000-0003-3428-7161

¹ Још током двадесетих година XIX века српски национални препород и борба за ослобођење од османске власти пробудили су, и међу Србима и међу Бугарима, наду у скоројји слом османске власти. Револуционарна превирања 1848. године додатно су учврстила таква очекивања, истовремено доприносећи продору идеја националне еманципације, политичке самосталности и уједињења широм Европе и Балкана (видети Ђорђевић 1995, 41, 53; Kujundžić i Šergo 2016, 167; Нешић 1920, 19, 34; Нешић 2008, 19–20).

владавине, били су углавном коректни, а врхунац међусобне сарадње достигнут је за време друге владавине кнеза Михаила Обреновића. У оквиру његове политике ослобођења и уједињења јужнословенских народа, Кнежевини Србији била је намењена водећа улога, док су истовремено предузимане интензивне припреме за рат против Османског царства. У оквиру политике кнеза Михаила вођени су и разговори са представницима балканских јужнословенских народа о стварању заједничке државе Срба, Хрвата и Бугара.²

Балкански уговори закључени у периоду од 1866. до 1868. године представљали су основу за формирање ширег система савезништва балканских народа усмереног против Османског царства. Они су били израз настојања балканских народа да, кроз заједничко политичко и војно деловање, остваре национално ослобођење и државну еманципацију.³ Идеја о ослобођењу и уједињењу постепено је током друге половине XIX века постала једно од водећих начела политичких програма на Балкану. Иако је окосницу овог савезничког система чинио споразум Србије и Грчке, његови творци настојали су да у антиосманску коалицију укључе и друге православне балканске народе, како би се заједничким деловањем створили услови за потискивање османске власти са Балканског полуострва (Милосављевић 2013, 252).

Међутим, у оквиру ових планова о српско-бугарском политичком повезивању убрзо су се појавиле прве озбиљније несугласице. Посебан значај у том процесу имало је бугарско црквено питање, које је доласком руског дипломате грофа Николаја Игњатијева на положај руског посланика у Цариграду 1864. године добило снажну дипломатску подршку Русије (Антић 2020, 98). Русија је у Бугарима видела

² Бугарски националноослободилачки покрет развијао се кроз деловање емигрантских комитета основаних у Србији и Дунавским кнежевинама, као и кроз устаничке организације на самом бугарском простору. Током почетка шездесетих година XIX века, значајан део активности бугарског ослободилачког покрета био је повезан са српским политичким круговима који су радили на припреми ширег балканског устанка против Османског царства, али и са културно-просветним деловањем кроз штампање српских и бугарских књига и листова у којима су ширене идеје националног ослобођења и политичког повезивања балканских народа (видети Антић 2013, 174–180; Ђорђевић 1995, 61, 65).

³ Први формални споразум између кнеза Михаила Обреновића и представника бугарског националноослободилачког покрета закључен је 14. јануара 1867. године у Букурешту. Њиме је предвиђено стварање заједничке државне заједнице Срба и Бугара, у којој би кнез Михаило имао улогу заједничког владара. Споразум је представљао један од најзначајнијих покушаја политичког повезивања два јужнословенска народа у борби против османске власти (Нешић 1920, 31).

важног политичког чиниоца у остваривању својих интереса на Балкану, што је постепено утицало на промену односа између српских и бугарских политичких кругова. Руска балканска политика била је дугорочно усмерена на ширење утицаја у југоисточној Европи, при чему је питање односа према Османском царству и будућег уређења балканског простора представљало једно од кључних питања међународне политике великих сила (Kolev 2016, 369).

Међу важним стратешким интересима Руске и Немачке царевине налазила су се различита питања везана за контролу и утицај на простору Османског царства. За Русију је посебан значај имало питање Босфора и Дарданела, односно обезбеђивање слободног пролаза из Црног мора ка Средоземљу и остваривање утицаја над стратешки важним мореузима. Немачка је, с друге стране, настојала да јачањем свог присуства на Блиском истоку прошири политички и економски утицај, што се нарочито испољило кроз сарадњу са Османским царством и пројекат Багдадске железнице. Супротстављени интереси великих сила у вези са будућношћу Османског царства допринели су продубљивању међународних напетости и били један од важних чинилаца кризе која је претходила Првом светском рату (Kolev 2016, 371; Department of State 1948, 87, 120, 245, 258).

Оснажена дипломатском подршком Русије, бугарска политичка елита је током друге половине XIX века започела снажније истицање својих територијалних и националних захтева. Те претензије биле су у значајној мери повезане са деловањем Бугарске егзархије, која је кроз програм о духовном уједињењу свих области насељених Бугарима настојала да прошири свој црквени, просветни и национални утицај. Егзархијски кругови полазили су од уверења да бугарско становништво представља један од најбројнијих словенских елемената у Османском царству и да му, на основу тога, припада посебно место у будућем политичком преуређењу Балкана (Von Hahn 1917, 10).

Поред области у којима је постојала значајна бугарска етничка база, Бугарска егзархија настојала је да прошири своју јурисдикцију и на просторе са чисто српским или мешовитим становништвом, укључујући Нишку, Пиротску и Велешку епархију, а касније и епископије у Скопљу и Охриду. Оваква политика довела је до снажног надметања између српских и бугарских националних институција, нарочито у области црквене организације, школства и културно-просветног рада. Деловање Егзархије било је усмерено на успостављање утицаја над црквеним општинама, ширење бугарског школског система и ја-

чање бугарске националне свести на просторима Старе Србије и Македоније, што је постало једно од најважнијих питања српско-бугарског ривалства у оквиру Источног питања (Антић 2020, 101). Другим речима, Бугарска егзархија, као и део бугарске политичке елите, полазили су од уверења да области у Косовском, Битољском и Солунском вилајету, као и делови српског Поморавља, представљају простор бугарског националног интереса и да би, у оквиру будућег политичког преуређења Балкана, требало да буду укључени у границе уједињене бугарске државе.

Српско-турски и руско-турски ратови (1876–1878) означили су почетак нове фазе у развоју српско-бугарских односа, јер је Источна криза истовремено представљала простор сучељавања интереса Русије и Аустроугарске на Балкану. Иако је Русија током овог периода пружала подршку српским настојањима, њена балканска политика била је превасходно усмерена на остваривање сопствених стратешких интереса, пре свега јачање утицаја на Балкану и решавање питања Цариграда и мореуза. У оквиру такве политике, руска дипломатија је Бугарску видела као важан ослонац за остваривање својих циљева, што је утицало на њен однос према српским територијалним захтевима (Mijatovich 1917, 2). Такав приступ посебно је дошао до изражаја приликом закључења Санстефанског мира 19. фебруара/3. марта 1878. године, којим је предвиђено стварање Велике Бугарске под руским утицајем. Њене границе обухватале су широке области од Дунава до Егејског мора, укључујући и територије које су српски политички кругови сматрали делом сопственог националног и историјског простора. Међу њима су се посебно истицале области Ниша, Пирота и Врања, које је Србија током ратних операција ослободила и које је настојала да задржи у оквиру свог будућег државног проширења (Mijatovich 1917, 2).

Одлуке донете у Сан Стефану, припремане без учешћа српске стране, изазвале су дубоко разочарање у Србији. Посебно незадовољство показано је у круговима око кнеза Милана Обреновића, који је до тада био наклоњен руској политици. Санстефански пројекат Велике Бугарске представљао је једну од прекретница у развоју српско-руских односа и допринео је јачању неповерења између Србије и Бугарске у наредним деценијама (Ристић 2017, 28).

Неспоразуми међу балканским политичким актерима након Санстефанског мира највише су одговарали Аустроугарској, која је настојала да искористи новонасталу кризу за јачање свог утицаја на

Балкану. Њени стратешки интереси били су усмерени пре свега ка успостављању контроле над Босном и Херцеговином и даљем продору према југоистоку. Под притиском Аустроугарске и у условима супротстављених интереса великих сила, питање ревизије Санстефанског мира пренето је на Берлински конгрес, одржан 1878. године. Велике силе, нарочито Велика Британија и Аустроугарска, настојале су да спрече стварање простране Бугарске под руским утицајем, која би Русији обезбедила снажнији положај на Балкану и излазак ка Егејском мору (Balcanicus 1913, 88).

Суочена са губитком непосредне руске подршке, Србија је била принуђена да своју дипломатску позицију прилагоди новим околностима и ослони се на Аустроугарску. Уз њену подршку, на Берлинском конгресу ревидиране су одредбе Санстефанског мира, па су Србији признати Нишки, Топлички, Пиротски и Врањски округ, који су претходно, делимично или у целини, били укључени у границе Санстефанске Бугарске. Заузврат, Србија је морала да одустане од својих претензија према Босни и Херцеговини и прихвати јачање аустроугарског утицаја, док је питање разграничења и супротстављених националних програма додатно продубило српско-бугарско ривалство (Mougrakis 2012, 15).

Након одлука Берлинског конгреса, међународна комисија добила је задатак да изврши разграничење између Кнежевине Србије и Кнежевине Бугарске. Највеће спорење појавило се око припадности појединих области и округа, нарочито Трна, Брезника, Видина, Цариброда и Куле, као и делова Софијског, Радомирског и Ћустендилског краја. Након рада комисије и усаглашавања ставова великих сила, српско-бугарска граница коначно је утврђена почетком септембра 1879. године. Овим разграничењем окончан је процес територијалног уобличавања двеју држава након Берлинског конгреса, али су нерешена питања националне припадности и утицаја у пограничним областима наставила да оптерећују српско-бугарске односе (Mougrakis 2012, 15).

Берлински конгрес представљао је прекретницу у положају Србије на Балкану. Иако је стекла међународно признату независност и територијално проширење, Србија више није имала улогу водећег чиниоца међу балканским народима коју је настојала да оствари уочи Источне кризе. У новим околностима, краљ Милан Обреновић настојао је да јачањем веза са Аустроугарском обезбеди међународни положај Србије, што је постепено довело до њеног снажнијег политичког

и економског ослањања на Беч (Balcanicus 1913, 55).

Истовремено, након Берлинског конгреса српско-бугарски односи ушли су у период све израженијег супарништва. Иако је неспоредан војни сукоб још био избегнут, тензије су се постепено шириле, нарочито због супротстављених интереса у Македонији (Kujundžić i Šergo 2016, 170). Бугарска је, ослањајући се на одлуке Санстефанског мира и подршку дела руске дипломатије, настојала да прошири свој политички и национални утицај на овом простору, док је Србија тежила да очува сопствене претензије засноване на историјским, етничким и политичким аргументима.

Почетком осамдесетих година XIX века Македонско питање постало је једно од централних питања српско-бугарског ривалства. Србија је настојала да постигне договор о разграничењу интересних сфера у Македонији, предлажући поделу утицаја према природним географским целинама (вододелница Струме и Месте), али ти покушаји нису довели до трајног споразума. Истовремено, ширење бугарске црквене и просветне активности у Македонији додатно је продубљивало неповерење између две стране (Kujundžić i Šergo 2016, 170; Mijatovich 1917, 47).

Односи су додатно погоршани након Тимочке буне 1883. године, када су поједини њени учесници нашли уточиште у Бугарској и одатле наставили политичко деловање против режима краља Милана Обреновића. Иако је ово питање имало унутрашње-политичку димензију у Србији, оно је додатно оптеретило међудржавне односе (Ристић 2017, 30).

Преломни тренутак у српско-бугарским односима представљао је Пловдивски преврат 1885. године и уједињење Источне Румелије са Кнежевином Бугарском. За српске политичке кругове овај догађај представљао је нарушавање равнотеже успостављене Берлинским конгресом и потенцијално јачање бугарског утицаја на Балкану. Страх од стварања велике бугарске државне творевине, као и различита тумачења политике великих сила, довели су до Српско-бугарског рата 1885. године (Bilimek-Waissolm 1886, 1–3; Balcanicus 1913, 72; Mijatovich 1917, 48, 53).

Србија је у краткотрајном рату доживела војни пораз, пре свега због погрешне процене војних способности Бугарске и њене брзе војне организације након уједињења. Захваљујући дипломатској интервенцији Аустроугарске, рат је окончан без територијалних промена за Србију. Дипломатски односи између две државе обновљени су

исте године, а Србија је прихватила новонастало стање настало уједињењем Бугарске (Bilimek-Waissolm 1886, 11–12).

Уочи Балканских ратова, иза Србије и Бугарске налазила су се два неуспела покушаја политичког приближавања. Споразуми из 1897. и 1904. године нису довели до трајног савеза, пре свега због супротстављених интереса великих сила и различитих погледа Београда и Софије на питање Македоније. Аустроугарска је посебно настојала да ограничи приближавање Београда и Софије, користећи економски притисак као средство политичког утицаја, што је довело и до Царинског рата са Србијом и њеног постепеног економског окретања ка Бугарској (Ђорђевић 1994, 182; Кујунџић и Šergo 2016, 170; Стојић 2017, 70).

Иначе, све до краја 1890. године, Србија и Бугарска подједнако су развијале своје активности у Македонији, оснивајући школе, отварајући конзулате и спроводећи интензивну националну мисију. Бугарска је настојала да у догледно време обезбеди превласт у читавој Македонији, полазећи од становишта да су тамошње словенско становништво, његов језик, као и националне и културне установе бугарског, а не српског нити грчког карактера (Кујунџић и Šergo 2016, 170). Остварење тих циљева Бугарска је повезивала са подршком Русије, која је, након пораза у Руско-јапанском рату (1904–1905), а нарочито током Анексионе кризе (1908–1909), поново усмерила своју спољну политику ка јачању утицаја на Балканском полуострву, ослањајући се притом на сарадњу са појединим балканским државама (Стојић 2017, 71).

Покушај Русије да током Анексионе кризе обнови свој утицај на Балкану завршио се неуспехом. Истовремено, пораз у Руско-јапанском рату (1904–1905) снажно је одјекнуо не само у руској јавности већ и међу словенским државама на Балкану, које су стекле утисак да је даље ширење руског утицаја на рачун Османског царства, а нарочито остварење дугогодишњих тежњи ка овладавању Босфором и Дарданелима, привремено онемогућено (Кујунџић и Šergo 2016, 167). Руски министар спољних послова Александар Извољски доживео је исход Анексионе кризе као тежак дипломатски пораз. Стога је настојао да обнови руски политички утицај на Балкану, при чему је стварање савеза балканских држава представљало једно од основних средстава за остварење тог циља. Ова иницијатива наишла је на снажну подршку и у Бугарској, јер су краљ Фердинанд и влада Ивана Гешова у Русији видели кључног савезника за остварење својих политичких и

територијалних циљева (Ђоровић 1997, 585; Стојић 2017, 71, 73).

Када је у септембру 1911. године избио Италијанско-турски рат, отворено је ново поглавље у развоју Источног питања. Италија је ступила у рат настојећи да овлада Триполитанијом и Киренаиком, учврсти свој положај у Средоземљу и ојача колонијални утицај у Северној Африци. Међутим, њене војне операције суочиле су се са значајним потешкоћама, пре свега услед снажног отпора османских и локалних снага. У настојању да ослаби положај Османског царства, Италија је подстицала отварање нових жаришта сукоба на Балкану, што је непосредно утицало на интензивирање активности балканских држава (Ђоровић 1997, 586; Kujundžić i Šergo 2016, 167; Антић 2014, 23).

Италијанско-турски рат представљао је непосредан подстицај за убрзавање српско-бугарских преговора о закључењу савеза. Током тих преговора питање разграничења у Македонији разматрано је упоредо са закључивањем политичког уговора и војне конвенције. Основно полазиште обе стране било је да је ослонац на Русију од пресудног значаја, будући да се очекивало да ће она својим дипломатским ауторитетом обуздати евентуалну интервенцију Аустроугарске у случају рата против Османског царства (Станојевић 2020, 221).

Преговори између Србије и Бугарске окончани су 13. марта 1912. године потписивањем Уговора о савезу. Поред јавног и тајног дела уговора, истога дана закључена је и Војна конвенција. С обзиром на то да су и Србија и Бугарска полагале право на Македонију, чланом 3 Тајног додатка Уговора о савезу утврђене су интересне сфере Београда и Софије. Србија је признала Бугарској неспорно право на територију источно од Родопа и реке Струме, док је Бугарска признала Србији право на територију северно и западно од Шар-планине. За територију између Шар-планине, Родопа, Архипелага и Охридског језера било је предвиђено разграничење, при чему је одлуку о подели спорне зоне требало да донесе руски цар као врховни арбитар (Антић 2014, 25–27; Prevelakis 1962, 366; Ђоровић 1997, 586; Белић 1913, 14).

Србија је уочи Првог балканског рата интензивно спроводила војне и политичке припреме за оружани сукоб са Османским царством. Значајну улогу у тим припремама имали су српски конзуларни и обавештајни представници у Македонији, који су прикупљали податке о бројном стању, организацији и распореду Вардарске армије Османског царства. Прикупљене информације биле су од великог значаја за планирање и извођење предстојећих војних операција (Пе-

јовић 2012, 406).

Краљевина Србија објавила је рат Османском царству 18. октобра 1912. године, иако су оружани сукоби на српско-турској граници, нарочито на Мердару и Преполцу, отпочели и пре формалне објаве рата. Након победа у Кумановској и Битољској бици и пораза Вардарске армије под командом Зеки-паше, српска војска је 26. октобра ушла у Скопље, а потом и у Битољ, чиме је успоставила контролу над највећим делом Старе Србије и Вардарске Македоније. Истовремено, у помоћ бугарским снагама у Тракији упућене су две српске дивизије под командом генерала Степе Степановића, које су учествовале у опсади Једрена све до капитулације османског гарнизона 26. марта 1913. године (Prevelakis 1962, 373; Павловић 1941, 23–24; Влаховић 1996, 111).

Србији је савез са Бугарском био од великог политичког и стратешког значаја, јер је представљао средство за супротстављање аустроугарском притиску и јачање сопственог међународног положаја. Стога је, уважавајући интересе својих савезника и значај који су Једрене и Скадар имали у њиховим ратним плановима, Србија пружила војну помоћ у складу са својим могућностима. Тако су две српске дивизије, са око 50.000 војника, учествовале у опсади и освајању Једрена, док су победе српске војске код Куманова и Битоља значајно допринеле остварењу стратешких циљева Балканског савеза, везујући главнину османских снага на вардарском ратишту и олакшавајући дејства бугарске и грчке војске на другим правцима (Белић 1913, 10, 14, 15, 29).

Поред Србије, значајне територијалне добитке у рату против Османског царства остварила је и Бугарска. Освајањем већег дела Тракије и изласком на Егејско море, укључујући Кавалу као важно трговачко пристаниште, она је у великој мери остварила своје ратне циљеве. Са друге стране, Србија је, након што јој је под притиском великих сила онемогућен излаз на Јадранско море, настојала да задржи Вардарску долину као свој најважнији комуникациони правац према југу (Белић 1913, 25, 29, 31).

Стварањем Кнежевине Албаније 1913. године битно су измењене околности на којима је почивао Српско-бугарски уговор из 1912. године. Због губитка излаза на Јадранско море Србија је затражила ревизију савезничког уговора, уз посредовање руског цара, истичући да Бугарска није испунила обавезе из Војне конвенције пружањем уговорене помоћи у случају аустроугарског притиска. Истовремено, Србија је указивала да је, иако није била у обавези, упутила значај-

не снаге у помоћ бугарској војсци приликом опсаде Једрена. Бугарска, међутим, није прихватила захтев за ревизију уговора (Kujundžić i Šergo 2016, 176; Ђоровић 1997, 586–587; Белић 1913, 10). Истовремено, Аустроугарска је наставила дипломатски притисак на Србију захтевајући њено повлачење са албанског приморја, док је у спору око Македоније пружала подршку бугарским захтевима. Таква политика великих сила додатно је продубила српско-бугарске супротности и убрзала распад Балканског савеза (Kujundžić i Šergo 2016, 176).

Охрабрена уверењем да ће дипломатска подршка великих сила ограничити последице сукоба, Бугарска је у јуну 1913. године покренула напад на српске и грчке положаје у Македонији. О њеним намерама српска страна је благовремено обавештена, што је омогућило припрему за предстојећи сукоб. Главни напад извеле су Друга и Четврта бугарска армија, док су остале снаге остале ангажоване у мањој мери. Српске и грчке трупе успеле су да одбију почетни напад, чиме је изгубљен елемент изненађења. Након тога бугарска страна је покушала да преговорима заустави сукоб, али је рат већ прерастао у шири оружани сукоб (Екмечић 1989, 657–659; Despot 2013, 124; Драшковић и Ристевски 1996, 22).

Бугарска се у Другом балканском рату суочила са борбама на више фронтова. Србији и Грчкој убрзо се придружила Румунија, која је настојала да оствари територијалне уступке у Добруци, а затим је и Османско царство објавило рат Бугарској и повратило Једрене. Пораз Бугарске довео је до губитка дела територија које је бугарска војска запосела у Првом балканском рату. И коначно, Букурешким мировним уговором од 10. августа 1913. године окончани су Балкански ратови. Македонија је подељена између Србије и Грчке, што је постало један од основних узрока бугарског ревизионизма у наредним годинама. Србија је из ратова изашла као једна од највећих добитница, значајно проширивши своју територију укључивањем Косова, Метохије, Старог Раса, јужне Старе Србије и Вардарске Македоније, иако није успела да оствари излаз на Јадранско море нити трајни приступ Егејском мору (Ратковић, Ђуришић и Скоко 1972, 319–324; Kujundžić i Šergo 2016, 178; Белић 1913, 18–29).

Ипак, политика великих сила значајно је утицала на исход послератног разграничења. Русија је настојала да очува положај Бугарске и спречи њено прекомерно слабљење у корист Грчке, док је Аустроугарска подржавала настојања да Србија не ојача, посебно спречавањем њеног изласка на Јадранско море и подршком стварању незави-

сне Албаније. Бугарска је после Другог балканског рата изгубила део територија освојених у рату против Османског царства. Букурешким миром задржала је мањи део Македоније са Струмицом и околином, као и део Тракије са излазом на Егејско море, док је Добруџу уступила Румунији (Ратковић, Ђуришић и Скоко 1972; Prevelakis 1962, 378; Екмечић 1989, 659–660; Драшковић и Ристевски 1996, 31). Иначе, Бугарској је на Букурешкој мировној конференцији остављена могућност избора између Струмице и Малеша. Бугарска делегација је првобитно захтевала Радовиште, али се, након што је српска војска већ ушла у тај крај, определила за Струмицу, чија је граница према Србији одређена у близини села Костурино између Валандова и Струмице. Област од Царевог Села до Малеша остала је у саставу српске интересне сфере, што је додатно утицало на незадовољство бугарске стране послератним разграничењем (Панов 1969, 90–91; Драшковић и Ристевски 1996, 25–26). Иако су ратови формално окончани, српско-бугарски сукоби нису у потпуности престали. Бугарска је подршком комитским четама у јужним српским областима настојала да ослаби нову српску управу, док је Аустроугарска истовремено подржавала албански отпор српским властима, настојећи да ограничи јачање Србије у новоослобођеним областима (Јагодић 2016, 41–43; Храбак 1988, 231).

Са издијањем Првог светског рата Бугарска је наставила да прати развој војно-политичке ситуације и настојала да искористи нове околности за ревизију послератног разграничења. У том смислу поново је покренуто питање спорних области у Македонији, а део руске дипломатије покушао је да посредује између Бугарске и њених некадашњих савезника. Први руски представник који је покушао да интервенише код Србије у корист Бугарске био је руски дипломата, гроф Григориј Николајевич Трубецкој (Штрандман 2009, 367–370).

Имајући у виду значај руског утицаја на Бугарску и руску дипломатску подршку Србији након аустроугарског ултиматума и објаве рата 1914. године, српска влада је ипак разматрала могућност ограничених територијалних уступака Бугарској у источној Македонији, са циљем очувања њене неутралности. У том смислу, посланик Павле Маринковић упућен је у Софију, где је бугарским представницима предочио спремност Србије да размотри уступке у замену за неутралност Бугарске. Истовремено, Србија је од Русије очекивала подршку у остварењу ширих територијалних интереса у случају повољног исхода рата, пре свега у Босни и Херцеговини и на јадранској обали (Радославов 1993, 161).

Русија је током 1914. године настојала да обнови балкански савез, пре свега кроз поновно приближавање Србије и Бугарске. Иако су крајем августа вођени разговори у Атини, Букурешту и Нишу, ова иницијатива није довела до закључења новог балканског споразума (Stanković 1984, 117, 118). У другој половини 1914. године Антанта је, настојећи да привуче Бугарску у рат против Централних сила, започела политику територијалних компензација. Бугарској су нуђени значајни уступци, пре свега у Тракији и Македонији, под условом њеног приступа Антанти. Овакви предлози наишли су на отпор српске владе, која је прихватала могућност уступака само у ограниченом обиму и уз непосредан улазак Бугарске у рат на страни савезника (Stanković 1984, 78, 121, 122, 129; Ostojić-Fejić 1983, 121).

Разговори о уступцима Бугарској прекинути су у пролеће 1915. године након бугарских оружаних провокација у области Струмице и Валандова, што је српска влада протумачила као доказ непоузданости бугарске политике (Радославов 1993, 124). У међувремену, Бугарска је започела преговоре са Централним силама, настојећи да за своје учешће у рату добије подршку за ревизију Букурешког мира и припајање Македоније након очекиваног пораза Србије (Антић 2016, 99; Зеленика 1954, 80; Avramovski 1985, 24).

Током 1915. године силе Антанте су улагале велике напоре да придобију Бугарску, чији је положај на Балкану постао од великог значаја за даљи ток рата, док је Бугарска настојала да искористи супарништво великих сила како би остварила ревизију Букурешког мира и добила територијалне уступке, пре свега у Македонији. У том контексту, британска дипломатија је разматрала шире територијалне компензације за Србију, укључујући могућност њеног проширења на просторима Аустроугарске насељеним Јужним Словенима под условом територијалних уступака које би Србија начинила према Бугарској у Македонији. Међутим, српска влада, на челу са Николом Пашићем, није прихватала да било какви уступци Бугарској у Македонији буду условљени само обећањима будућих добитака на западу, јер је сматрала да би тиме била угрожена њена стратешка и национална питања (Stanković 1984, 149–152).

Србија је, настојећи да избегне нови сукоб са Бугарском, покушала да непосредним преговорима постигне споразум, али бугарска страна није показала спремност за коначан договор (Радоева 2015, 83). У периоду од августа до почетка новог српско-бугарског рата, савезници су свакодневно вршили притисак на Србију, верујући да

Бугарска неће приступити њиховим противницима. Чак је предлагана и француско-британска окупација Македоније као гаранција да ће Бугарска испунити савезничке захтеве. Ова савезничка гаранција по том је изнета и на тајној седници Народне скупштине крајем августа, на којој је последњи пут разматрано питање уступања спорних територија у Македонији (Динчић и Симовић 2015, 100). Крајем августа 1915. године српска влада је, под притиском савезника, начелно прихватила могућност уступања територија предвиђених Српско-бугарским уговором из 1912. године, али под условом да Бугарска потпише нови споразум и приступи рату на страни Антанте (Stanković 1984, 160–161). До реализације овог договора није дошло, јер је Бугарска убрзо приступила Централним силама.

Очекивање савезника да ће Бугарска, након искуства из 1913. године бити уз Антанту показало се погрешним. Настојећи да оствари ревизију Букурешког мира и запоседне територије према којима је гајила претензије, бугарска влада је своје захтеве везала за подршку Централних сила и са њима закључила војну конвенцију. Након тога уследила је мобилизација бугарске војске, која је представљала припрему за њено укључивање у заједничку војну акцију Аустроугарске и Немачке против Србије (Stanković 1984, 160–161).

Улазак Бугарске у Први светски рат на страни Централних сила октобра 1915. године представљао је наставак њене ревизионистичке политике усмерене на поништавање одлука Букурешког мира. У заједничкој офанзиви Аустроугарске, Немачке и Бугарске против Србије, бугарска војска је заузела источне и јужне области Краљевине Србије, пре свега Вардарску Македонију, Поморавље и делове Косова и Метохије. Ове територије Бугарска је настојала да трајно укључи у свој државни оквир, сматрајући их остварењем националних и територијалних захтева из периода Балканских ратова.

Бугарска окупациона управа у заузетим српским областима спроводила је политику злочина и бугаризације становништва, уз укидање српских институција, промену школског и црквеног система, као и репресивне мере према делу локалног становништва, нарочито према српској интелигенцији, свештенству и носиоцима предратне управе. Таква политика додатно је продубила српско-бугарски сукоб и учврстила непријатељство које је настало после Другог балканског рата.

Међутим, бугарски територијални добици били су краткотрајни. Пораз Централних сила и пробој Солунског фронта 1918. године

довели су до повлачења бугарске војске и краха њених ратних циљева. Бугарска је била принуђена на капитулацију, а послератни поредак успостављен после рата поново је отворио питање односа Србије и Бугарске у новим политичким околностима (Митровић 1984, 321–357; Avramovski 1985, 150–171, 250–280).

Питање послератног разграничења између Србије, односно новостворене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, и Бугарске разматрано је на Мировној конференцији у Паризу 1919. године. Иако су постојали захтеви да се Бугарска оштрије казни због њеног учешћа у рату на страни Централних сила и окупационе политике у Србији, део представника великих сила настојао је да се будуће границе одреде према етнографским и политичким принципима, а не искључиво на основу ратних захтева. Међународна комисија за територијална питања разматрала је питање границе између Краљевине СХС и Бугарске од фебруара 1919. године, а коначна одлука донета је у оквиру мировног процеса. Нејским мировним уговором, потписаним 27. новембра 1919. године, Бугарска је била обавезана да уступи Краљевини СХС Струмицу, Цариброд и Босиљград, који су потом укључени у састав нове југословенске државе. Тако је завршена једна од најзначајнијих фаза српско-бугарских односа у оквиру Источног питања. Нерешено македонско питање, супротстављени национални програми и политика великих сила довели су од савезништва 1912. године до оружаног сукоба, а затим и до потпуно измењеног политичког положаја Србије и Бугарске након Првог светског рата (Todorović 1968, 63–128).

ЗАКЉУЧАК

На основу изложене анализе може се закључити да су српско-бугарски односи у периоду од 1875. до 1919. године били нераскидиво повезани са развојем Источног питања и политиком великих сила, које су у значајној мери одређивале правац њиховог међусобног развоја. Иако су обе државе полазиле од заједничког циља ослобођења од османске власти и у појединим историјским тренуцима успевале да остваре политичку и војну сарадњу, њихови супротстављени национални програми, пре свега у погледу Македоније, као и различита тумачења будућег политичког уређења Балкана, постепено су савезништво претворили у трајно политичко ривалство или отворено непријатељство.

Истраживање је показало да су кључне прекретнице у развоју српско-бугарских односа биле условљене пре свега одлукама великих

сила. Санстефански мир означио је почетак дубљег неповерења између Србије и Бугарске, док је Берлински конгрес, иако је Србији обезбедио међународно признање независности и територијално проширење, истовремено учврстио супротстављене националне концепције и отворио простор за дуготрајно надметање око јужне Старе Србије и Македоније. Истовремено, политика Русије, Аустроугарске, Велике Британије и, у ширем контексту, Немачке, није била усмерена ка трајном решењу спорова међу балканским државама, већ пре свега ка очувању сопствених стратешких интереса у оквиру Источног питања. Због тога су Србија и Бугарска често представљале важне инструменте ширих дипломатских и геополитичких настојања великих сила.

Истовремено, српско-бугарски односи били су обележени сталним смењивањем сарадње и сукоба. Неуспеси у покушајима политичког приближавања крајем XIX и почетком XX века уступили су место савезништву 1912. године, које је омогућило победу над Османским царством, али није отклонило суштинске спорове. Напротив, различита тумачења савезничких обавеза, промењене међународне околности након стварања Албаније и питање поделе Македоније довели су до распада Балканског савеза и Другог балканског рата.

Коначно, исход Првог светског рата и одредбе Нејског мировног уговора означили су завршетак једне историјске етапе српско-бугарских односа. Међутим, истовремено су потврдили да ни победа Србије, односно Краљевине СХС, нити пораз Бугарске нису отклонили основне узроке њихових међусобних спорова. Стога се може закључити да су српско-бугарски односи у посматраном периоду представљали резултат сложеног прожимања националних програма, регионалних политичких процеса и интереса великих сила, чије су одлуке у пресудним историјским тренуцима у великој мери обликовале политичке прилике на Балкану и дугорочни карактер односа између две суседне државе.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Avramovski, Živko. 1985. *Ratni ciljevi Bugarske i Centralne sile 1914–1918*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Антић, Дејан. 2013. „О појединим облицима српско-бугарске сарадње у првој половини XIX века.” У *Along Clío's Ways. Topical Problems of Modern Historical Science*, eds. Mihovil Vojnović and Saša Kožuh, 167–182. Koper: Faculty of Education, University of Primorska.

- Антић, Дејан. 2014. „Балкански ратови 1912/1913. године кроз призму српско-бугарских односа.” У *Историографија и савремено друштво, Наука и савремени Универзитети* 3, 20–35. Ниш: Филозофски факултет.
- Антић, Дејан. 2016. „Краљевина Бугарска и планови за окупацију Србије у појединим документима Централних сила 1915. године.” У *Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату 1915–1918*, ур. Верољуб Трајковић, Дејан Антић и Иван Бецић, 95–107. Лесковац: Народни музеј.
- Антић, Дејан. 2020. „Поглед на Бугарску егзархију и српски народ у јужној Старој Србији и Македонији у другој половини XIX века.” У *Осам вијекова аутокефалности и један вијек од уједињења Српске православне цркве*, ур. Бошко Бранковић и Боривоје Милошевић, 93–110. Бања Лука: Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци.
- Антић, Дејан. 2023. „Јужна Стара Србија и Македонија у погледу српских политичких и научних мислилаца.” У *Годишњак издавашког факултета у Врању XIV* (1): 7–19. DOI: 10.5937/gufv2301007A
- Balkanicus. 1913. *Албански проблем и Србија и Аустро-Угарска*. Београд: Геца Кон.
- Белић, Александар. 1913. *Срби и Бугари у Балканском савезу и међусобном рату*. Београд: Издање књижаре С. Б. Цвијановића.
- Bilimek-Waissolm, Hugo Ritter von. 1886. *Der Bulgarisch-Serbische Krieg 1885*. Wien: L.W. Seidel & Sohn.
- Department of State. 1948. *Nazi-Soviet Relations 1939–1941*. Washington: Department of State.
- Despot, Igor. 2013. *Balkanski ratovi 1912.–1913. i njihov odjek u Hrvatskoj*. Zagreb: Plejada.
- Динчић, Александар, и Бојана Симовић. 2015. *Ниш у ратном дневнику министра војног деветијесетогодишњака*. Ниш: Нишки културни центар.
- Драшковић, Александар, и Стојанче Ристевски. 1996. *Војвода Василије Трбић. Мемоари и доживљаји војводе велешког (1912–1918, 1941–1946)*, књига 2. Београд: Култура.
- Ђорђевић, Димитрије. 1994. „На почетку раздобља ратова.” У *Историја српског народа*, књига VI, том 1, 174–207. Београд.
- Ђорђевић, Димитрије. 1995. *Националне револуције Балканских народа 1804–1914*. Београд: Службени лист СРЈ.

- Екмечић, Милорад. 1989. *Стварање Југославије 1790–1918*, том 2. Београд: Просвета.
- Зеленика, Милан. 1954. *Рајџ Србије и Црне Горе 1915. године*. Београд: Војно дело.
- Јагодић, Милош. 2016. „Рат између ратова: упади бугарских комита у нове крајеве Србије 1913–1915.” *Лесковачки зборник* LVI: 37–54.
- Kolev, Dragan. 2016. „Tajna diplomatija i interesne sfere: primer Balkanskog poluostrva.” *Časopis za ekonomiju i tržišne komunikacije* VI (II): 359–379.
- Kujundžić, Miroslav, i Vjeran Šergo. 2016. „Balkanski ratovi (1912.–1913.) – kontekst, značaj, posljedice.” *Rostra: Časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru* 7 (7): 167–182.
- Mijatovich, Chedomille. 1917. *The Memoirs of a Balkan Diplomatist*. London; New York; Toronto; Melbourne: Cassell and Company, Ltd.
- Mouglakakis, Vassilios. 2012. „Greece, Bulgaria, Serbia, The Macedonian Issue and the Migration Processes from 1878 to 1914.” *Serbian Studies* 3: 11–41.
- Милосављевић, Борис. 2013. „Балкански ратови.” *Летопис Мајице српске* 3: 252–288.
- Митровић, Андреј. 1984. *Србија у Првом светском рату*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Нешић, Милутин. 1920. *Кнез Михаило*. Београд: Штампарија браће Грујић.
- Ostojić-Fejić, Ubavka. 1983. „Britanski istoričari i makedonsko pitanje (1914–1915).” *Istorija 20. veka* 1: 117–127.
- Павловић, Иван С. 1941. *Почетак рајџа са Турцима 1912*. Београд.
- Панов, Бранко. 1969. „Струмица за време на Балканските и на Првата светска војна.” *Journal of History* 5 (1): 84–110.
- Пејовић, Марко. 2012. „Два рукописа Александра Буквића о Првом балканском рату.” *Serbian Studies* 3: 405–421.
- Prevelakis, Eleutherios. 1962. „Eleutherios Venizelos and the Balkan Wars.” *Balkan Studies* IV: 363–378.
- Prvi svjetski rat i poslijeratna Europa* (1914.–1936.). 2008. Том XVI. Zagreb.
- Радоева, Снежана. 2015. „Бугарско-српски односи у фокусу европске дипломатије (1913–1915).” У *Први светски рајџ, Србија, Балкан и Велике силе*, ур. Срђан Рудић и Миљан Милкић, 71–86. Београд: Историјски институт.

- Радославов, Васил. 1993. *Дневни бележки 1914–1916*. Прир. Иван Илчев. Софија: Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Ратковић, Борислав, Митар Ђуришић, и Саво Скоко. 1972. *Србија и Црна Гора у Балканским рајтовима 1912–1913*. Београд: БИГЗ.
- Ристић, Иван. 2017. *Бујарска у њолийици Краљевине Срба, Хрвајиа и Словенаца*. Докторска дисертација. Београд: Филозофски факултет. <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/id/25507/Disertacija.pdf>.
- Stanković, Đorđe. 1984. *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*. Beograd: Nolit.
- Станојевић, Саша. 2020. *Стварање Балканској савеза 1912*. Косовска Митровица; Прокупље: Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица; Историјски архив Топлице; Народни музеј Топлице.
- Стојић, Биљана. 2017. *Француска и Балкански рајтови (1912–1913)*. Београд: Историјски институт.
- Von Hahn, Johann. 1917. *Bulgarians in Southwest Moravia*. Prir. Aleksandur Teodoroff-Balan. Sofia: Al. Paskaleff & Co.
- Todorović, Desanka. 1968. „Pitanje Jugoslovensko-bugarske granice na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919. godine.” *Istorija XX veka* IX: 63–132.
- Ђоровић, Владимир. 1997. *Историја српској народа*. Бања Лука: Глас српски; Ars Libri.
- Hall, Richard C. 1992. “The Role of Thessaloniki in Bulgarian Policy during Balkan Wars.” *Balkan Studies* 33 (2): 231–241.
- Hall, Richard C. 2000. *The Balkan Wars 1912–1913: Prelude to the First World War*. London: Routledge.
- Храбак, Богумил. 1988. *Арбанашки ујади и њобуне на Косову и Мејтохији од краја 1912. до краја 1915. њодине*. Врање: Народни музеј Врање.
- Штрандман, Василиј. 2009. *Балканске усјомене*, књига I. Београд: Жагор.
- Влаховић, Петар. 1996. „Андрија П. Јовићевић, Дневник из балканских ратова, Београд 1996, стр. 128.” *Историјски записи* 3: 109–113.

Dejan D. Antić*

Department of History, Faculty of Philosophy, Niš

**SERBIAN–BULGARIAN RELATIONS IN THE CONTEXT OF THE
EASTERN QUESTION AND THE POLICIES OF THE GREAT POWERS:
A CONTRIBUTION TO THE STUDY (1875–1919)**

Resume

In the late nineteenth and early twentieth centuries, Serbian–Bulgarian relations constituted one of the most complex issues in the political history of the Balkans, being inextricably linked to the Eastern Question and the conflicting interests of the Great Powers in the region. The development of relations between Serbia and Bulgaria was largely conditioned by the efforts of the Great Powers to advance their own geopolitical objectives, while Bulgarian territorial claims to Serbian ethnic territories frequently relied on their political and diplomatic support. Initially, this role was played by Imperial Russia; however, following the accession of a dynasty of German origin to the Bulgarian throne, Austria-Hungary and Germany became Bulgaria's principal foreign policy patrons. At the same time, Bulgarian territorial claims against Serbia, as well as against Greece and Romania, placed a lasting burden on interstate relations and constituted one of the principal sources of political instability in the Balkans. This paper examines Serbian–Bulgarian relations from the Treaty of San Stefano to the end of the First World War, with particular emphasis on the impact of the Eastern Question and the policies of the Great Powers on their development, highlighting the continuity of Bulgarian territorial claims and their significance for regional political processes.

Keywords: Treaty of San Stefano, Bulgaria, Serbia, territory, Great Powers, Russia, aspirations

* E-mail address: dejan.antic@filfak.ni.ac.rs; ORCID: 0000-0003-3428-7161; Faculty of Philosophy, Niš.

Александра Савић*

Институт за политичке студије, Београд

ХИТАЦ У ПРОСТОРЕ СЛОБОДЕ НЕВЕСИЊСКА ПУШКА КРОЗ НАРАТИВ О НАЦИОНАЛНОМ ИДЕНТИТЕТУ У ОДНОСИМА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ И РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ**

Сажетак

Догађај који је покренуо Велику источну кризу, у историји и културном памћењу српског народа познат као Невесињска пушка, досад није обиљежаван у удруженој организацији Републике Српске и Републике Србије нити му је посвећивана дужна пажња. Предмет истраживања овог рада јесте анализа медијског дискурса од 2020. до 2025. године, која је показала да је у посљедњој години дошло до примјетне промјене у поимању његовог значаја. Посредно, рад се бави и преиспитивањем кључних појмова меморијализације, културног памћења и језичког уобличавања прошлости, који се, интердисциплинарним укрштањем, повезују као неизоставни елементи наратива о националном идентитету. Циљеви рада су да, користећи се методама анализе докумената и анализе медија, докаже да је у периоду од 2020. до 2025. године дошло до промјене у начину на који се посматра и вреднује устанак у Херцеговини, те да презентује како се та промјена читава и у језику. Пратећи образац и структуру концепта слободе, могуће је установити његову употребу на више равни истовремено – на симболичкој, формалној и на језичкој.

Кључне ријечи: слобода, Невесињска пушка, наратив, национални идентитет, појмовна метафора, Република Српска, Република Србија, Декларација, Свесрпски сабор

УВОД И МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР РАДА

Претраживањем медијских чланака на простору Србије и Републике Српске од 2020. до 2025. године, установили смо да написи

* Имејл адреса: aleksandra.savic@ips.ac.rs; ORCID: 0000-0002-0905-6655; Институт за политичке студије, Београд.

** Рад је настао у оквиру пројекта „Велика источна криза и словенски свет: историјски, политиколошки и културолошки аспекти”, у организацији Историјског архива „31 јануар“, Врање и Института за политичке студије, Београд, финансираног од стране Министарства културе Републике Србије.

који тематизују Невесињску пушку показују сљедеће резултате – од оквирно 150 вијести само је седам из претходне четири године, а све остале тичу се 2025. Ова очигледна промјена фокуса условљена је различитим факторима – културно-историјским, институционалним и језичким. Ријечју, дошло је до преиначавања перспективе двају колектива¹ у заједничкој меморијализацији овог догађаја. Како се тај образац промијенио и посредством којих чињеница, тема је анализе овог истраживања.

Рад почива на поставкама културе памћења, прегледу правно-политичких односа између Републике Српске и Републике Србије и на когнитивно-лингвистичкој анализи метафора. Узети скупа, ови параметри уклапају се у процес који у теорији називамо „наративни преокрет у науци”². Он нам омогућава да друштвене односе објаснимо помоћу језика и приче и да повежемо догађаје са њиховом интерпретацијом. Полазимо од основне претпоставке да су култура памћења, институционални контекст и специфична концептуализација догађаја међусобно условљени, да проистичу једно из другог, и да заједно учествују у одржавању или промјени одређеног наратива.

У овој анализи, наратив разумијевамо кроз његову друштвену перспективу³, дефинишемо га као динамичан процес, укоријењен у језику, који повезује догађаје дајући им значења (Catone and Diana 2019, 17). Надаље, он је једна од централних категорија колективне припадности (Hniti and Almanna 2025, 2), јер се заснива на томе како

¹ Подразумијева се да је ријеч о једном колективу, српском народу, али, пратећи методолошку поставку рада, као и чињеницу да се ради о два правно-политичка субјекта, Републици Српској и Републици Србији, на овом мјесту ћемо их привремено раздвојити.

² Овај појам у науци означава се као моменат када је проучавање наратива из књижевности продрло у друге друштвене и хуманистичке науке и када је језик из позиције описа стварности прешао у поље њене (ре)конструкције. Тај преокрет у потпуности се заокружио током деведесетих година двадесетог вијека, када се наративи дефинишу као друштвена пракса која може да се ствара, користи и злоупотребљава (Czarniawska, 2011). Добра и занимљива илустрација ове промјене употреба је метафоре ЖИВОТ ЈЕ ПРИЧА, чиме се истиче нови концепт у истраживању, а истовремено се одаје почаст творцима једне од најутицајнијих парадигми у савременим друштвеним истраживањима Лејкофу и Џонсону (*George Lakoff and Mark Johnson*) (Млунђ 2014, 228). Наведена метафора је у одређеном смислу и идеја водиља овог рада.

³ Будући разуђено и интердисциплинарно поље, са мноштвом подјела и различитих приступа, на овом мјесту ваља нагласити само да се анализа наратива заснива на најмање два нивоа: на личним причама и на друштвено оријентисаним нарацијама (Squire, Andrews, and Tamboukou 2013, 7).

замишљамо и разумијевамо идентитет⁴ (Parks 2023, 58). Наратив се у односу према идентитету испољава на два начина – „наративи националне културе показују се истовремено и као медијум преношења и као средство конструисања националне имагинарне заједнице” (Rešić 2023, 29). Памћење⁵ неког догађаја у колективној меморији посматрамо као „чување свијести о континуитетима и чување остатака прошлости” (Lozo i Pavlović 2017, 67), а оно се изражава у „друштвеним институцијама и културним делима као што су филмови, споменици, статуете, сувенири итд. Културно сећање отеловљено је и у праксама које се редовно обављају, у комеморацијама, церемонијама, фестивалима, обредима и наративима” (Mištal 2015, 307).

Надаље, постојање институционалног оквира претпоставка је успостављања заједничког односа према догађајима јер он онда из сфере симболичког прелази у област конкретног и формалног. Напослѣтку, концептуализација одређених појмова из историје базира се на чињеници да „темељне вриједности неке културе бит ће кохерентне с метафоричким устројем темељних вриједности у тој култури” (Lakoff and Johnson 2015, 21). Дакле, поједностављено речено – метафоре откривају нашу колективну перцепцију догађаја, политика памћења почива на њиховој интерпретацији, а институционализација их озваничава, док, на крају узев, анализа наратива претпоставља да значење не постоји у чистој форми него се наново ствара и осмишљава (Squire, Andrews, and Tamboukou 2013, 13), а отуд и постојање велике могућности промјене наратива у свијести и јавности. Први циљ рада јесте да докаже, користећи се методама анализе докумената и анализе медија, да је у периоду од 2020. до 2025. године дошло до промјене у начину на који се посматра и вреднује догађај познат као Невесињска пушка, а други да покаже како се та промјена читава и у језику, првенствено у јавности и медијском дискурсу. Рад се прије свега тиче ових двају поља и не проблематизује – иако је подразумијева – исто-

⁴ Идентитет, примарно национални, у овом раду дефинишемо као комплексан феномен чији су кључни елементи „осећај припадности, заједничка веровања, сећања и историја која се не односи само на прошлост већ одређује садашњост и будућност, географски простор, осећај заједништва који се базира на поседовању заједничких особености, културе, вере и језика” (Raduški 2025, 13).

⁵ Иако се у јавном простору памћење и сјећање поистовјећују, а чак и научни радови употребљавају синонимно обје ријечи, понекад и истовремено, у литератури наилазимо на јасну дистинкцију између њих – тако се сјећање повезује са индивидуалном, а памћење са колективном меморијом (Lozo i Pavlović 2017, 65). У овом раду употребљавамо појам памћење, осим ако се не ради о цитату.

ријску интерпретацију догађаја, која се није мијењала.

ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ И КУЛТУРА ПАМЋЕЊА

Устанак Срба у Херцеговини, касније и Босни, чувен као Невесињска пушка, у историографији се описује као „аутохтона тежња Срба за националним ослобођењем” (Subić 2025, 376), иако је његов узрок био претежно социјални (Екмећић 1960; Branković i Milošević 2016, 7). У другој половини деветнаестог вијека Босна и Херцеговина биле су уклијештене између тежње за ослобођењем, неиздрживог јарма османског терора и све видљивије намјере Аустроугарске да окупира ове земље. У таквој атмосфери започела је буна у Невесињу, испрва локалног карактера, која се врло брзо проширила на околне крајеве.

У историјској литератури се истиче да је то „био најмасовнији устанак српског народа у целом XIX и делу XX века” (Екмећић 2008, 289), који је завршен прекретним конгресом великих сила у Берлину. Не само да је занимао цјелокупну европску јавност⁶, будући да су у разрјешење ових догађаја биле умијешане и Турска, Црна Гора, Русија, јер је покренута Велика источна криза (Branković i Milošević 2016, 8), већ су у самом покрету учествовали и добровољци из Италије, Русије и Енглеске⁷ (Petrović 1977). Поред тога, устанак 1875–1878. карактерише још једна важна чињеница – то је била „једна стварна револуција за уједињење целог српског народа” (Екмећић 2008, 290).

Међутим, како „историјска култура обухвата индивидуалне и колективне стратегије памћења и синтетизује их у научне дискусије, дотле се култура сећања више односи на идеолошке колективне начине, места и обрасце сећања” (Кулић 2006, 7), тако је, без обзира на то какав је био резултат устанка – пораз или побједа⁸, у свијести српског народа он интерпретиран као почетак борбе за присаједињење

⁶ Према историчарима, то је био први пут у нашој историји да „дописници најтиражнијих европских листова, свакодневно, са лица мјеста, шаљу извјештаје о догађајима на ратишту, пишу о насиљима турске војске и власти, и о окршајима устаника са турском војском, биљеже примјере ратних подвига, али и прате колективну драму народа” (Ćosović 2005, 5).

⁷ Да се послужимо ријечима Милорада Екмечића, „историјска литература је прилично богато наградила босански устанак” (1960, 6), па се у овом дијелу рада ослањамо на резултате и изнесене тврдње у неколико значајних монографија, радова и зборника са научних скупова: Екмећић 1960; Petrović 1977; Ćosović 2005; Екмећић 2008; Ćorović 2011; Branković i Milošević 2016; Marjanović Dušanić i Savić 2025.

⁸ Устанак се завршио побједом Турака, као и додјелом Босне и Херцеговине Аустроугарској.

и ослобођење. Да је устанак одмах постао дијелом националног памћења, показује и књижевност. Наиме, од познатих сакупљача пјесама и пјевача епике остало је неколико десетина пјесама о овом догађају (Zuković 1977, 405–421; Milutinović 2016, 161–186)⁹, а неке од њих бдуни дају „готово митску димензију” (Zuković 1977, 421).

Без обзира на све наведено, спомен на устанак је донедавно имао малтене локални карактер – обиљежаван је у Невесињу, организовани су научни скупови, на церемонијама су често били присутни и званичници, али је у јавном простору и дискурсу био занемарен и резервисан првенствено за историчаре и истраживаче. Разлоге за овакав однос према наслеђу можемо свакако пронаћи и у чињеници да је српска историја готово вијек и по била уклопљена у наднационални колективни идентитет и да је за то вријеме сјећање било резервисано (политички и идеолошки) за друге датуме и светковине. Међутим, ако знамо да култура сјећања не мора увијек бити линеарна и једнообразна, тј. да „прошлост не настаје сама од себе већ је резултат културне конструкције и репрезентације; њу увијек воде специфични мотиви, очекивања, наде, циљеви, а обликују је спојни оквири садашњости” (Assmann 2002, 106), поставља се питање како долази до реконструкције памћења и који су разлози посриједи. Према истраживачима, „у том смислу прати се (а) динамика промена избора садржаја из прошлости, односно измене садржаја и смисла који се тражи у прошлости; (б) наратија, тј. начин излагања, избора, повезивања и осмишљавања растрзаних садржаја; и (ц) друштвени склопови који погодују оживљавању памћења на одређења збивања” (Kuljić 2006, 8). У овом дијелу рада образложили смо прву тему и презентовали који садржај у прошлости учествује у овом наративу, а на сљедећим страницама биће ријечи о двјема преосталим, при чему под друштвеним склоповима који обнављају памћење подразумевамо институционално устројство и сарадњу Републике Србије и Републике Српске по овим питањима од 2020. до 2025, а под наратијом управо уклапање ових догађаја у метафоричку слику стварности.

⁹ Ради се о пјесмама које је сакупио (вјероватно и написао) Вук Врчевић *Херцеговачке пјесме свију главних дојева од њочетика буне до свршетика 1977. године*, једној пјесми Данила Перовића Тунгуза у збирци *Херцеговачко-босански хисторијски устаници у народним пјесмама*, књизи *Рајтовање словенскога народа њројии Турака 1875–1877*, написаној под псеудонимом Залован, збиркама *Освешта косовска* и *Невесињски устјанак* Максима Шобајића, те збирци *Невесињски устјанак у пјесмама и ѡрози* гуслара Вучете Оровића (Zuković 1977, 405–421; Milutinović 2016, 161–186).

ИСТИТУЦИОНАЛНИ ОКВИР И ОДНОСИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ И РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Када су посриједи односи Републике Српске и Републике Србије, овај рад се темељи на анализи *Декларације о заштити националних и политичких права и заједничкој будућности српског народа*, која је основа и исходиште новоуспостављених погледа према прошлости и обиљежавању важних датума. Лингвистички гледано, декларацију можемо посматрати и из угла теорије наратива јер има све основне претпоставке наратива – наратора, вријеме, структуру, примаоца поруке и сврху (Norris *et al.* 2005, 545). Овај документ озваничен је 8. јуна 2024. године у Београду на Свесрпском сабору, а потписали су га предсједници Републике Српске и Србије, предсједници, потпредсједници и чланови влада, предсједници, потпредсједници скупштина и посланици, као и свештенство Српске православне цркве и Његова светост патријарх српски Порфирије (*Deklaracija o zaštiti nacionalnih i političkih prava i zajedničkoj budućnosti srpskog naroda [Deklaracija] 2024*)¹⁰. Потписнике посматрамо као конструкторе наратива, поготово имајући у виду њихов састав и функције, који причи дају свесрпски карактер, а јавност и српски народ као примаоце порука. Такође вриједи нагласити да, иако примаоце порука не можемо означити као пасивне, будући да десетинама година, као што смо показали у претходном дијелу рада, у народној свијести живи успомена на овај догађај, ипак треба имати у виду да су наратори ти који бирају који догађаји ће бити дио наратива а који неће, и како ће се они повезати (Norris *et al.* 2005, 545).

Историјски гледано, од завршетка дисолуције СФРЈ ово је први документ свесрпског карактера који у свом садржају говори о цјелокупном српском народу и његовом међуодносу без обзира на то гдје се налази, о националном интересу, јавним политикама и стратешком позиционирању. То је уједно и сврха наратива – да понуди заједнички поглед на прошлост, садашњост и будућност српског народа у, како се истиче у самој Декларацији, времену „геополитичке нестабилности у свету и региону и изазова за српски народ” (*Deklaracija 2024*). Ове

¹⁰ То су, редом: Милорад Додик, Александар Вучић, Милош Вучевић, Синиша Мали, Ивица Дачић, Ирена Вујовић, Александар Вулин, Радован Вишковић, Ален Шеранић, Милош Букејловић, Ана Брнабић, Един Ђерлек, др Јован Јањић, Елвира Ковач, Снежана Пауновић, Марина Рагуш, Невена Ђурић, Дуња Симоновић Братић, Ненад Стевандић, Ања Љубојевић, Драгомир Васић, Нина Букејловић и Петко Ранкић. Имена чланова влада и скупштина, због ограниченог простора, нисмо навели.

временске одреднице налазе се и у самом тексту Декларације¹¹ и њих разумијевамо као вријеме у нарацији. Када је у питању гореспоменута структура наратива, она се у теорији и методологији друштвених и хуманистичких наука посматра на сљедећи начин – наративи почивају на потенцијалној неуравнотежености, затим се представљају могуће препреке, а потом и конкретна рјешења, која резултирају успјехом или неуспјехом (Norris *et al.* 2005, 545). Пратећи структуру и контекст овог документа, можемо установити да се стање дисбаланса у политици српског народа као цјелине односи на вријеме прије потписивања заједничке платформе, рјешења се налазе у самом тексту, а резултати би требало да се покажу у будућности.

Сама декларација, како се наводи и у преамбули, правно-политички почива на *Споруазуму о специјалним и паралелним везама Републике Српске и Републике Србије*, као и чињеници да је Србија гарант *Дејтонској мировној споразуму*¹² и да јој је, стога, чланом 3 (тачка 2а) Устава Босне и Херцеговине, омогућено да успоставља правне односе са Републиком Српском (Ustav BiH, 10; Deklaracija 2024; Savić 2014). Питање историје и колективног памћења заузима веома значајно мјесто у концепцији овог акта, и по питању садржаја и по питању смисла. Прво, одмах на почетку наглашено је неколико кључних чињеница, које ће касније бити додатно разрађене у 49 тачака текста Декларације. То су: да је српски народ *слободарски, антифашистички и антинацистички*, да је *слободу доносио свим балканским народима*, да има *заједничку историју* и да се *сјећа важних историјских догађаја*.

Ако пођемо од претпоставке да је основна дефиниција наратива да „представљају приче које причамо себи и другима” (Hnit and Almann 2025, 2), те да је сваки наратив једна врста стратегије, онда ћемо ове четири изнесене тврдње тумачити као начин да се исприча и контролише заједнички наратив о прошлости, јер ће то иначе чинити други умјесто нас (Groth 2019, 8). Први наратив, *антифашистичко и антинацистичко ојредјељење* српског народа разрађен је у тачки

¹¹ У тексту декларације налазимо сљедеће временске одреднице: „*историјско вишемиленијумско битисање српског народа*”, „*окосница српског окупљања у садашњем тренутку и у будућности*”, „*заједничкој будућности српског народа*” и др. (Deklaracija 2024) (Истицање ау.).

¹² Иако дијеле заједничку прошлост, језик и идентитет, Република Српска и Србија двије су одвојене цјелине и њихови односи, формално, створени су тек 1997. године, када је потписан први од три Споразума о специјалним и паралелним везама (Savić 2025, 229–232). На темељима тих споразума успостављена је билатерална сарадња двију земаља, која се протеже од економских, политичких до културних.

34, гдје се препоручује интернационализација теме страдања Срба и других народа у Независној Држави Хрватској (Deklaracija 2024). Тиме се имплицира да је питање страдања Срба у Другом свјетском рату остало неразријешено и неистражено. Други наратив, да је *српски народ доносио слободу и другим балканским народима*, „жртвујући сопствени народ” (Deklaracija 2024), наглашава улогу Срба у ослобођењу осталих народа на овим просторима и истиче потребу додатног потцртавања ове улоге, али и промјену претходних наратива. Док се прва два, условно речено, односе на оно што се жели поручити другима, друга два наратива у фокус постављају унутрашња српска питања и међусобне односе.

Наратив о *заједничкој историји*, према тачки 4, истиче следеће: „Свесрпски сабор констатује да српски народ представља јединствену целину. Српски народ је кроз историју имао више држава са различитим називима, те полаже право да баштини своју богату традицију” (Deklaracija 2024). То надаље сугерише да ниједна историјска појава, важна за српски народ на одређеној територији, не представља догађај локалног карактера већ да је она дио историје српског народа у цјелини. Примјену овог наратива у јавном дискурсу пратићемо и касније, када се, поводом обиљежавања Невесињске пушке, буде говорило о независности Србије и Црне Горе на Берлинском конгресу као о посљедици управо устанка у Херцеговини и повезаности тог догађаја са каснијим стварањем Републике Српске¹³.

Напосљетку, наратив о *заједничкој култури сјећања* разрађен је у неколико тачака. Прва тачка, 29, говори о обиљежавању догађаја: „Свесрпски сабор поздравља одлуку Републике Србије и Републике Српске да уједињено обележавају 15. септембар као Дан српског јединства, слободе и националне заставе у сећање на пробој Солунског фронта у Првом светском рату. Свесрпски сабор сматра да је Срећење 15. фебруар Дан државности Републике Србије и Дан државности Републике Српске који треба уједињено и заједнички прослављати. Свесрпски сабор очекује да Република Српска настави да обележава 9. јануар као Дан настанка Републике Српске и крсну славу” (Deklaracija

¹³ На примјер: „После тог устанка, Србија и Црна Гора су добиле државност. Ми Срби у Босни и Херцеговини, нажалост, нисмо ни тада извојевали слободу, него смо једног окупатора заменили другим” (Politika 2025) и „(...) да је жеља херцеговачких устаника за уједињењем са Србијом остварена формирањем Републике Српске, односно Дејтонским мировним споразумом. Како је појаснио, у тај споразум су на неки начин уграђене жеље српског народа из Херцеговине 1875” (Nezavisne novine 2025).

2024). Потом, тачка 33 гласи: „Свесрпски сабор тражи од Републике Србије и Републике Српске да уједињено негују историјско памћење и чувају успомену на српске жртве пале за слободу у свим ратовима. Посебно је важно уједињено и јединствено обележавати и сећати се жртава палих у Првом светском рату, жртава геноцида који је извршен над Србима у Другом светском рату и жртава у ратовима деведесетих година прошлог века” (Deklaracija 2024). И на крају, у тачки 35 стоји: „Свесрпски сабор поздравља уједињену намеру Републике Србије и Републике Српске да заједнички изграде монументална спомен здања посвећена очувању истине о страдању Срба у Другом светском рату” (Deklaracija 2024). Три наведена члана директно се односе на културу сјећања о којој смо говорили у претходном поглављу и наглашавају начине обиљежавања, конкретна мјеста и догађаје у заједничком сјећању.

Да је поменута декларација несумњиво важна и у обиљежавању Невесињске пушке показују следеће чињенице. Прво, установили смо да је дошло до успостављања наратива о заједничком културном памћењу свих важних догађаја, друго, након споразума упадљиво се мијења извјештавање и перспектива о празновању Невесињске пушке, и треће, у самим медијским написима и изјавама поводом обиљежавања директно се наглашава да спомен заједнички организују Република Српска и Србија, што је директна посљедица Декларације¹⁴.

МЕТАФОРИЧКА КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ДОГАЂАЈА

Што се тиче културе памћења, сматра се да су језик и меморијализација неодвојиви, и да језик у колективним успоменама учествује на следећи начин: „(1) колективно памћење израста из језика (свакодневни разговори и казивања о свакодневним искуствима), (2) колективно памћење структурисано је у језику (слојеви значења у представљању прошлости), и (3) обрасци колективног памћења утичу на језик (жанрови, метафоре, схеме и типови наратива)” (Mlynář 2014, 218). За потребе овог рада изабрали смо анализу метафоре у медији-

¹⁴ Рецимо: „Читава манифестација, прослава јубилеја заједнички се обиљежава у Српској и Србији” (RTRS 2025); „Авдаловић је навео да се раније Херцеговачки устанак обиљежавао скромно, да 100 година од устанка није ни обиљежено, а да се данас, захваљујући владама Српске и Србије, планира низ догађаја” (Nezavisne novine 2025); „Данашњи скуп симболизује јединство Републике Српске и Србије” (RTS 2025); „Српска и Србија, у недељу, заједно обиљежавају 150 година Невесињске пушке” (RTRS 2025).

ма, водећи се најутицајнијим радовима из ове области. У њима се недвосмислено истиче да „ко говори о сећању, не може да избегне метафоре (...) Феномен сећања очигледно се опире директном описивању и тера нас у сликовитост. Сlike при томе имају улогу фигура мисли које ограничавају појмовна поља и према којима се теорија оријентише. 'Метафорика' у овој области није језик који описује предмет, него она заправо уопште и открива тај предмет, конституише га” (Asman 1999, 121). Како је једна од основних карактеристика метафора да велике системе мишљења, насљеђа и традиције концентришу у мањи језички знак, симбол, полазимо од претпоставке да „све може постати знаком да би кодирало заједништво” (Assmann 2002, 163).

Иако је цјелокупна анализа медија подразумејавала око 150 текстова¹⁵, у оквиру овог рада прво смо издвојили оне вијести и наслове из 2025. године, будући да раније извјештавање карактерише само кратка информација са догађаја. Одабране вијести сортирали смо по следећим критеријумима: у чланку се спомињу и Србија и Република Српска, текст није само пренос основних података са догађаја и, напосљетку, у тексту се издвајају метафоре. Тиме смо дошли до корпуса од неколико најфреквентнијих метафора које ћемо надаље разложити. С обзиром да у одабраној грађи има много различитих метафора, а неке се суштински понављају (само се једна одредница мијења другом), приказаћемо их на основу заједничког симбола, мотива и концепта који граде. Пратићемо матрицу метафорике сјећања, која оперише са четири кључне метафоре за памћење, а то су метафоре грађевина, метафоре писма, метафоре буђења и метафоре буђења другог (Asman 1999, 132)¹⁶. Анализа метафора коју спроводимо подразумејева обавезно постојање двају домена, изворног и циљног – што нам омогућава да један аспект концепта разумијевамо помоћу другог (Klikovac 2004, 11; Lakoff and Johnson 2015, 11; Slijepčević Bjelivuk 2023, 409; Nikolić i Slijepčević Bjelivuk 2022, 97; Savić 2021, 97). То значи да се „појам или појмовни домен који је апстрактан, сложенији и чулно несазнатљив, разумева посредством структуре другог, конкретније и чулно доступнијег појма (појмовног домена). Механи-

¹⁵ Вијести из којих је ексцерпирана грађа коришћена у овој анализи налази се референцама.

¹⁶ Како и сама Асман (*Aleida Assmann*) наводи, треба „избећи поплаву произвољних метафора за памћење, којих свакако има безброј” (Asman 1999, 122), чиме се основне поставке истраживања могу затрпати и закључци отежати. То, наравно, не значи да не треба потражити и неку која се посебно истиче, која може бити карактеристична за један конкретан народ и његово памћење.

зам метафоре подразумева уочавање некакве сличности међу двама појмовима, односно појмовним доменима, на основу које се структура првог, у процесу концептуализације, пресликава на други појам (домен)” (Slijerčević Bjelivuk 2023, 409).

Концепт који смо издвојили за анализу у раду јесте *слобода*. Разлог за овај одабир лежи у двије кључне чињенице – прво, то је удјељиво најчешћа метафора у јавном дискурсу о устанку Невесињска пушка и, друго, овај концепт директно је повезан са претходним темама – историјским контекстом, културом памћења и Декларацијом са Свесрпског сабора.

У оквиру метафоре СЛОБОДА ЈЕ ГРАЂЕВИНА¹⁷, слобода, као уопштен и апстрактан појам који смјештамо у домен емоција, удјељења и вриједности, дефинише се као нешто што је постојано, стабилно, материјално и отпорно, изграђено на чврстим основама. Тако у ексцерпираним примјерима наилазимо на изјаве у којима се слобода *осваја* или је угрожена па се *брани*, она представља *шемељ*, али се често говори и о *ћросћорима слободе*¹⁸. Метафора грађевине истиче заједништво, неуништивост и трајање саграђеног, а сасвим сигурно и преношење наслеђа на потомке. У српском језику кућа има посебно значење, уз ријеч дом једна је од најстаријих лексема са најразличитијим значењима (Radovanović 2021, 611)¹⁹. Не само да означава простор или мјесто породичног окупљања, она у пренесеном значењу фигурира и као родни крај и отаџбина (Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika [RMS] 1990, 141; Radovanović 2021, 612), због чега је честа и врло атрактивна метафора и у политичком дискурсу (Savić 2023)²⁰. Ово је један од концепата који у први план истиче емотиван однос према дому, породици, наслеђу и отаџбини, који се на овој метафоричкој равни доживљавају скоро као синоними.

¹⁷ У лингвистици се концептуалне метафоре пишу верзалом.

¹⁸ „Сведочанство да се српска слобода не добија на поклон, она се *осваја*, она се *брани*” (Politika 2025); „Невесињска пушка није била пушка освете и мржње, већ вапај и хитац српског народа у *ћросћоре слободе*” (RTRS 2025); „Невесињска пушка симбол отпора и *шемељ слободе* свих балканских народа” (Tanjug 2025); „То је завет предака и наша људска обавеза да ту слободу *одбранимо и сачувамо*” (Europe news 2025) (Истицање ау.).

¹⁹ У исто вријеме кућа је најчешћа асоцијација за ријеч дом (Piper i dr. 2005, 197).

²⁰ Метафора РЕБУБЛИКА СРПСКА ЈЕ ГРАЂЕВИНА налази се у готово свим инаугурацијским говорима председника Републике Српске (Savić 2023, 217).

Надаље, слобода се у медијском дискурсу о Херцеговачком устанку уопштава као ријеч (метафорика језика или писма)²¹, па проналазимо сљедеће примјере: слобода је *кључна ријеч* српског народа и слобода је *свешта ријеч*²², које можемо приказати као метафору СЛОБОДА ЈЕ РИЈЕЧ. Ова метафора је по свом значењу можда и комплекснија од претходне, поготово ако узмемо у обзир њена многострука значења, па и то да је лексема *ријеч*, поред начина изражавања, говора, исказа, излагања и разговора, управо „језик једнога народа” (RMS 1990: 528). Посматрајући је из перспективе исказа или пароле, она се испоставља као главни концепт или централни носилац, идеја водиља и симбол историје српског народа, па и право на сопствени глас. Тиме се цјелокупно искуство и култура памћења сажимају у један једини, централни концепт дугогодишњег искуства народа. Ако је тумачимо метонимијском везом²³ у којој језик подразумемијева народ који говори истим језиком, онда је заснована на емоционалној компоненти и истиче важност језика као обиљежја личног и националног идентитета (Ristić i Lazić Konjik 2024, 426). Тиме се у наратив о устанку уписује јединство као основна карактеристика заједнице која говори истим језиком, али и комуникација, пренос значења унутар исте групе, дакле трансфер памћења од предака до потомака. Оно што ову метафору надаље усложњава јесте њена духовна перспектива, видљива у синтагми *свешта ријеч*, што цјелокупно значење помјера у сферу трансцендентног, али и библијског, па може да се посматра и у смислу страдања једног народа или као ријеч Божја²⁴.

²¹ Користећи метафорику сјећања Алеиде Асман, подесну за укрштање сазнања из области когнитивне метафоре и културе памћења, која ову метафору означава као писмо, у раду полазимо од чињенице да наведене ријечи имају блиско значење (RMS 1990) и асоцијативно су повезане (Piper i dr. 2005, 238, 239). Асман у оквиру ове метафоре наводи и библиотеке, књиге, палимпсест (1999, 127).

²² „Слобода је *кључна реч* српског народа кроз историју” (Tanjug 2025); „Слобода је светиња српског народа, *свешта реч* и завет” (Politika 2025) (Истицање ау.).

²³ Под метонимијском везом подразумемијевамо механизам којим се један појам именује другим на основу неке логичке или асоцијативне везе (Slijeperčević Bjelivuk 2023, 413–416).

²⁴ У Јеванђељу по Јовану (1:1) стоји „У почетку бјеше ријеч” (Karadžić, 1958: 87), што је један од најпознатијих примјера симболичке употребе појма *ријеч* (или *језик* у пренесеном значењу) у библијском тексту. Тако бисмо могли закључити да *свешта ријеч* истовремено значи прапочетак, основу, извориште, суштину једног народа, из које производи све остало, али и важност преношења те ријечи кроз историју. Један од облика тог преношења свакако је и именовање појава и догађаја. Често се у култури памћења Срба страдање народа пореди са библијским мучеништвом. То је најочигледније приказано кроз назив *Албанска јоліоша*, како се памти повлачење

Наредна је у матрици метафорике сјећања метафора буђења²⁵ (себе и других), која се често испоставља кроз мотиве вијести, ватре, воде, сна, оживљавања или путовања (Asman 1999). Веома је блиска претходим, али ипак не толико јасно и сажето разрађена и коришћена, бар у нашим примјерима. На првом мјесту издвајамо метафоре НАДА У ОСЛОБОЂЕЊЕ ЈЕ БУЂЕЊЕ (*пробудио* наду у ослобођење) и СЛОБОДА ЈЕ САН (*снивајући* ослобођење)²⁶. Прва подразумијева прелазак из стања успаваности, сна или уљуљканости, можда бисмо могли рећи и обамрлости, у будност, свјесност, активност и спремност на акцију, док у другој ишчитавамо пасивност, тежњу за још неоствареним а жељеним поретком, што у исто вријеме може да означава и идеал о којем се сања, али и нешто далеко, замагљено, чак и недостижно. Снимање слободе или о слободи истовремено је колективна жеља и пројекција будућности, али она не подразумијева увијек конкретно дјеловање. Скупно узев, ове двије метафоре јесу комплементарне, али се разликују на нивоу активно/пасивно.

Надаље се појављују метафоре СЛОБОДА ЈЕ ПЛАМЕН/ВАТРА (*пламен* слободе) и СЛОБОДА ЈЕ ДАР (*подарио* слободу)²⁷. Иако ватра може бити амбивалентна²⁸, једнако опасна колико и корисна²⁹, овдје је приказана као нешто пожељно, незаустављиво, изненадно и снажно. Ватра нам у овој метафори исцртава упечатљиву слику преображаја, она ће народе огријати, упалити, осветлијити им пут и стихијски се проширити на све остале. Ова концептуализација у потпуности одговара историјским интерпретацијама устанка, по којима је он искра која је означила почетак ратова за ослобођење³⁰. Буктиња,

српске војске у Првом свјетском рату. И овај концепт уклапа се у матрицу метафорику сјећања, у којој посебно мјесто заузима „божанска књига света” (Asman 1999).

²⁵ Често се приказује кроз национално буђење или буђење националне свијести (Asman 1999, 129).

²⁶ „Да је тај догађај *пробудио* наду у ослобођење и уједињење читавог српског народа и био најава слободе за остале балканске народе” (*Politika* 2025); „Невесињска пушка (...) у српском народу *пробудио* наду у ослобођење” (*NI* 2025); „желећи и *снивајући* ослобођење и уједињење” (*Tanjug* 2025) (Истицање ау.).

²⁷ „Пламен слободе који је запаљен пучњима изнад Крекова пробудио је цели Балкан” (*NI* 2025); „Веровало је да је часно да он у свом јунаштву и другима *слободу* *подари*” (*Tanjug* 2025) (Истицање ау.).

²⁸ Опасне или деструктивне емоције често се концептуализују као ватра (Klikovac 2004, 208).

²⁹ Узмимо за примјер народну изреку *Ватра је добар слуја, али лош њосодар*.

³⁰ Милорад Екмечић ће то у свом помало поетском маниру написати овако: „довело их је до оног стања у коме је и најмања варница могла изазвати општи пожар” (1960, 76).

пламен високе температуре и сјаја, може да буде и бакља³¹ која се по-бједоносно проноси и преноси, чиме долазимо до сљедеће метафоре, у којој се слобода дарује другима. Дар се у овом случају може интерпретирати као поклон, завјештање или инспирација која подржава, охрабрује, али често претпоставља и неку врсту повратног одговора – у виду захвалности или узвраћене почасте. У култури памћења, ватра указује и на „регенеративну снагу памћења” (Asman 1999, 129). Ове двије метафоре међусобно су усклађене.

Напосљетку, издвајамо метафоре у којима је слобода концептуализована као најава или позив³² (*йозива* на слободу, *најава* слободе). Оне се могу приказати на више начина, у зависности од контекста и интерпретације. Како у метафорици сјећања буђење предвиђа и парадигму времена а не само простора (Asman 1999), можемо говорити о метафорама СЛОБОДА ЈЕ ДОГАЂАЈ КОЈИ ДОЛАЗИ и СЛОБОДА ЈЕ ОДРЕДИШТЕ/ЦИЉ³³. Ође варијанте укључују временску раван у којој се слобода интерпретира као нешто ка чему се иде, чему се тежи, што долази у будућности. Кад се на слободу позива, она опет, као у претходној метафори, рачуна на акцију, укљученост у догађаје, одговор на историјски апел или мисију, па чак и мобилизацију. Са друге стране, када се слобода најављује, помјерамо се на замишљеној временској линији и она је већ ближе, упућује нас на прелазак из досадашњег поробљеног стања у неко будуће ослобођење. Видјели смо да се код просторних метафора наглашава континуитет, трајање, а временске метафоре обично суптилно апострофирају заборав и пропадање (Asman 1999, 127), а тиме и тежњу да се не-памћење превазиђе.

Поред досад забиљежених концепата, очито заједничких у историји многих народа, у овој анализи примијетили смо постојање још једне интересантне метафоре, која се не уклапа у претходно споменуте, нити је забиљежена у схеми метафорике сјећања, што значи да је очигледно карактеристика концептуализације историје српског

³¹ Да бакља и ватра, поред великог метафоричког потенцијала, имају изузетну симболичку снагу показују и њихови визуелни прикази у историји. На примјер, Кип слободе („Слобода освјетљава свијет”) у САД или најпознатија слика Француске револуције „Слобода предводи народ”, у којој револуција израња из рушевина и дима.

³² „Ријеч попа Петра Радовића, потомка цара Лазара, је позив на вјеру Христову, која *йозива* на слободу” (RTRS 2025); „Да је тај догађај *йробудуио* наду у ослобођење и уједињење читавог српског народа и био *најава* слободе за остале балканске народе” (Politika 2025) (Истицање ау.).

³³ У оваквим и сличним метафорама промјена се увијек разумијева као кретање или путовање (Klikovac 2004, 25).

народа. Она се превасходно тиче ратне терминологије. Употребу ове метафоре налазимо у сљедећим примјерима: *дорили се* за слободу, спремност да се *ћине* за слободу, *хиџац* слободе³⁴. С обзиром на то да ратне метафоре могу бити двосмислене (Nikolić, Slijepčević Bjelivuk 2022, 17), на овом мјесту анализираћемо сваки примјер појединачно.

ПРОЦЕС ОСЛОБОЂЕЊА ЈЕ БОРБА. У овој метафори ослобођење се доживљава као борба, савладавање неповољне ситуације, противника или простора. Слобода је вриједност која нам није тек тако дата већ је треба задобити, и то опет активним супротстављањем препреци. У позитивном смислу, позив на борбу, као и у претходним случајевима, покреће, мобилише и подразумејева заједнички напор цијелог народа у настојању да се ријеша јарма. ПРОЦЕС ОСЛОБОЂЕЊА ЈЕ ЖРТВОВАЊЕ. Ако је у претходној метафори слобода вриједност за коју се вриједи борити, она је у изјави „спремност да се гине за слободу” постављена као тежња и највиши циљ једног народа који оправдава чак и највећу жртву – губитак живота зарад ослобођења потомака. Њоме се одаје и почаст страдању карактеристичном за цијели двадесети вијек, кроз коју се провлачи хришћанска вриједност жртве и страдања. Напосљетку, једна од најбоље изведених, асоцијативно и поетски најуспјешнијих метафора јесте СЛОБОДА ЈЕ ПРОСТОР У КОЈИ СЕ ПУЦА (*хиџац* у просторе слободе). Прије свега, она одмах подсјећа на један други догађај, такође пресудно важан и за Републику Српску и за Србију, а то је пуцањ Гаврила Принципа у Сарајеву, који је покренуо низ политичких и друштвених околности које су обиљежиле српску историју. Пуцањ се на овом мјесту не доживљава као освета, већ је он једини могући одговор на ропство: он симболички најављује почетак, даје сигнал да је ослобођење почело. Избором лексеме хитац означава се изненадни чин, те се пут према слободи или у просторе слободе концептуализује као активност одлучне незаушастљиве силе.

Како свака метафора има домен који истиче у први план и поље које остаје у сјенци, тако ова симболика фигурира на опасном и непредвидивом простору сукоба, борбе и оружја, а тек у позадину поставља сарадњу, помирење и договор. Различита метафорика рата

³⁴ „Наши преци нису штедјели своје животе како би се *дорили* за оно што ми данас, како каже, зовемо светиња, а то је наша слобода” (RTRS 2025); „Посебно је важно нагласити невиђену храброст и јунаштво устаника током три године ратовања, као и *сјремносћ да се ћине* за слободу” (Politika 2025); „Невесињска пушка није била пушка освете и мржње, већ вапај и *хиџац* српског народа у просторе слободе” (RTRS 2025) (Истицање ау.).

и коришћење ратне терминологије, иначе једни од најчешћих у истраживањима дискурса, имају двоструку функцију – или се тиме истиче битка против неког зла или борба за неки користан друштвени циљ (Savić 2020, 21), а отуда долази и њена највећа опасност – „да склизне под идеолошки кишобран” (Silaški 2023, 28).

ЗАКЉУЧАК

Овај рад истраживао је наративе о националном идентитету посредством три теме. Прва је културно памћење, и то узимајући у обзир један конкретан догађај у историји и његову интерпретацију, друга је постојање институционалног оквира за формализацију тог памћења и трећа је анализа Невесињске пушке кроз језик. Наизглед неповезане, ове три области су се путем проналаска заједничких концепата показале као изразито комплементарне. Интердисциплинарни оквир истраживања, који је укључио преглед историјског контекста, анализу докумената и испитивање медијског дискурса показао је да, збирно узете, оне креирају један посебан наратив у јавности – српски народ недјељива је цјелина и Република Српска и Србија скупа прослављају важне догађаје у прошлости, што се може тумачити и као знак да су Срби преузели контролу над наративом о заједничкој прошлости.

Истраживање је показало да језик и те како учествује у све три равни испитивања – он је насушни елемент културе памћења, један је од најстабилнијих оквира сваког наратива, а тиме и његове промјене, и, напосљетку, метафоричност у јавном дискурсу се огледа првенствено у језику. Укратко, наративи су у директној корелацији са метафорама које се користе, а оне пак несумњиво проистичу из културе памћења. То је најјасније показала употреба скоро идентичних појмова у све три сфере, превасходно концепта слободе. Слободу као основну водиљу буне проналазимо у историографским радовима и пјесмама о устанку у Херцеговини, затим се она у Декларацији Свесрпског сабора појављује као један од кључних наратива, а потом, како видимо у медијском дискурсу, она постаје најчешћи метафорички алат којим се у јавности говори о светковању Невесињске пушке.

Метафоре о слободи акцентују управо заједништво и стабилност, али и прелазак из једног стања, простора или времена у друго. Некима је често придодата и духовна, ванвременска димензија, која може да се објасни на неколико начина. Прво, потенцирањем религиозног елемента настоји се поручити да постоји нематеријална сила

изван нас која нас штити и показује нам пут. Друго, увођење библијске димензије може да нагласи историју страдања или мит о изабраном, небеском народу. И напосљетку, хришћанско тумачење слободе непосредно се наслања на појам вјечности.

Поред тога што се показало да у оквиру културе памћења постоје очекивани концепти, они који се проналазе и у истраживањима других народа и култура, као што су просторне и временске метафоре, метафоре грађевине, језика и буђења, у овом истраживању пронашли смо честу употребу још једног начина концептуализације, очито карактеристичног за културу памћења српског народа, који се огледа у коришћењу ратне симболике и терминологије. Док су метафоре грађевине и језика једноставније и усклађене са најчешћим механизмима уопштавања код метафорике сјећања, метафоре буђења употребљавају се истовремено на два више или мање комплементарна начина, разгранатије су и сложеније, приказују слободу као предмет, простор или будуће стање. Посљедња група метафора односи се на концептуализацију слободе/ослобођења као борбе, жртве и пуцња у одређени простор. Мада у нашим примјерима њихова употреба изазива углавном позитивне асоцијације, она ипак у својој основи подразумева сукоб. Иако амбивалентна и честа и у другим типовима дискурса, управо ова метафора прилично је пријемчива за идеолошку употребу и може лако да се злоупотреби у политичке сврхе, нарочито мобилизације, па је потребно детаљније пратити њено коришћење у оваквим и сличним контекстима, што може бити тема за неко будуће истраживање.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Asman, Alaida. 1999. „O metaforici sjećanja.” *REČ: Časopis za književnost, kulturu, i društvena pitanja* 56 (2): 121–135.
- Assmann, Jan. 2002. *Kulturno pamćenje. Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Zenica: Biblioteka Tekst.
- Branković, M. Boško, i Borivoje Milošević, prir. 2016. „Predgovor.” U *Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878*, 7–13. Banja Luka: Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
- Catone, Maria Carmela, and Paolo Diana. 2019. “Narrative in Social Research: Between Tradition and Innovation.” *Italian Journal of Sociology of Education* 11 (2): 14–33. DOI: 10.14658/pupj-ijse-2019-2-2
- Squire, Corinne, Molly Andrews, and Maria Tamboukou, eds. 2013. “What is narrative research?” In *Doing Narrative Research*, 1–26. London: SAGE.

- Czarniawska, Barbara. 2004. *Narratives in Social Science Research*. London: SAGE.
- Ćorović, Vladimir. 2011. *Istorija Srba*. Beograd: Jovan.
- Ćosović, Stevo, ur. 2005. „Predgovor.” U *Slavno doba Hercegovine: spomen-knjiga o Hercegovačkom ustanku 1875–1878*, 5–9. Beograd: Svet knjige.
- Deklaracija o zaštiti nacionalnih i političkih prava i zajedničkoj budućnosti srpskog naroda [Deklaracija], [https://www.predsednik.rs/pres-centar/saopstenja/deklaracija-o-zastiti-nacionalnih-i-politickih-prava-i-zajednickoj-buducnosti-srpskog-naroda](https://www.predsednik.rs/pres-centar/saopštenja/deklaracija-o-zastiti-nacionalnih-i-politickih-prava-i-zajednickoj-buducnosti-srpskog-naroda), posljednji pristup 1. januar 2026.
- Ekmečić, Milorad. 1960. *Ustanak u Bosni 1875–1878*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Ekmečić, Milorad. 2008. *Dugo kretanje između klanja i oranja. Istorija Srba u novom veku (1492–1992)*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Euronews. 2025. „Svečanost povodom Dana srpskog jedinstva i jubileja Nevesinjske puške. 'Moramo biti posvećeni ujedinjenju i odbrani'.” 15. septembar 2025, [https://www.euronews.rs/srbija/drustvo/187669/obelezavanje-dana-srpskog-jedinstva-u-beogradu/](https://www.euronews.rs/srbija/drustvo/187669/obelezavanje-dana-srpskog-jedinstva-u-beogradu/vest)vest, posljednji pristup 10. januar 2026.
- Groth, Stefan. 2019. “Political narratives / narrations of the political: an introduction.” *Narrative Culture*, 6 (1): 1–18. DOI: 10.13110/narr-cult.6.1.0001
- Hnit, Hussein, and Ali Almann. 2025. “Constructing identity through narratives: Personal, social, and digital dimensions.” *Social Sciences & Humanities Open* 12: 1–7. DOI: 10.1016/j.ssaho.2025.101692
- Karadžić, Vuk S. 1958. *Novi zavjet*. Biograd: Izdanje britanskoga i inostranoga Biblijskoga društva.
- Klikovac, Duška. 2004. *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: XX vek.
- Kuljić, Todor. 2006. *Kultura sećanja – Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja.
- Lakoff, George, and Mark Johnson. 2015. *Metafore koje život znače*. Zagreb: Disput.
- Lozo, Predrag, i Dušan Pavlović. 2017. „Od principa obrazovanja o genocidu i Holokaustu do kulture pamćenja u Republici Srpskoj.” *Svarog* 14: 61–71. DOI: 10.7251/SVA1714061L
- Marjanović Dušanić, Smilja, i Aleksandar Z. Savić, prir. 2025. *Srednji vek, novi vek, savremeno doba* knj. prva. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.

- Milutinović, Ljubomir. 2016. „Nevesinjska puška u epskoj pjesmi.” U *Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878*, prir. Boško M. Branković i Borivoje Milošević, 161–186. Banja Luka: Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
- Mištal, Barbara. 2015. „Sakralizacija sećanja.” U *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, prir. Michal Sládeček, Jelena Vasiljević i Tamara Petrović Trifunović, 297–319. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Mlynář, Jakub. 2014. “Language and Collective Memory: Insights from Social Theory.” *Slovenská politologická revue* 14 (3): 217–236.
- Nikolić, Marina i Svjetlana Slijepčević Bjelivuk. 2022. *Srpski javni diskurs u pandemiji*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU.
- N1. 2025. „U Hercegovini se obeležava 150 godina od Nevesinjske puške.” 6 jul 2025, <https://n1info.rs/region/150-godina-od-nevesinjske-puske/>, posljednji pristup 10. januar 2026.
- Nezavisne novine. 2025. „Promovisano kapitalno izdanje 'Nevesinjska puška – pucanj koji odjekuje vijekovima'.” 22. maj 2025, <https://www.nezavisne.com/kultura/knjizevnost/Promovisano-kapitalno-izdanje-Nevesinjska-puska-pucanj-koji-odjekuje-vijekovima/906143>, posljednji pristup 10. januar 2026.
- Norris, Stephen, Sandra Guilbert, Martha Smith, Shahram Hakimelahi, and Linda Phillips. 2005. “A theoretical framework for narrative explanation in science.” *Science Education* 89 (4): 535–563. DOI: 10.1002/sce.20063
- Parks, Philippa. 2023. “Story Circles: A New Method of Narrative Research.” *American Journal of Qualitative Research* 7 (1): 58–72. DOI: 10.29333/ajqr/12844
- Pešić, Milena. 2023. „Nacionalni identitet iz optike njegovog diskurzivnog konstruisanja.” *Nacionalni interes – časopis za nacionalna i državna pitanja* 46 (3): 23–46. DOI: 10.5937/nint46-47618
- Petrović, Rade, ur. 1977. *Međunarodni naučni skup posvećen 100-godišnjici ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim Balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875–1878. godine*, I–III. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Piper, Predrag, Rajna Dragičević i Marija Stefanović. 2005. *Asocijativni rečnik srpskoga jezika*. Beograd: Beogradska knjiga, Službeni list SCG, Filološki fakultet u Beogradu.
- Politika. 2025. „Gujon: Srbi slobodu nisu dobijali na poklon već su je osvajali i branili.” 23. maj 2025, <https://www.politika.rs/sr/clanak/678939/gujon-srbi-slobodu-nisu-dobijali-na-poklon-vec-su-je-osvajali-i>

- branili, posljednji pristup 10. januar 2026.
- Politika*. 2025. „Linta: Nevesinjska puška probudila nadu u oslobođenje i ujedinjenje svih Srba.” 9. jul 2025, <https://www.politika.rs/sr/clanak/686274/linta-nevesinjska-puska-probudila-nadu-u-oslobodjenje-i-ujedinjenje-svih-srba>, posljednji pristup 10. januar 2026.
- Politika*. 2025. „Višković: Sloboda je svetinja srpskog naroda, pelcer krenuo iz orašca pre 221 godinu.” 15. februar 2025, <https://www.politika.rs/sr/clanak/661386/viskovic-sloboda-je-svetinja-srpskog-naroda-pelcer-krenuo-iz-orasca-pre-221-godinu>, posljednji pristup 10. januar 2026.
- Radovanović, Dragana. 2021. „Prilog istoriji značenja i geografskom rasporedu leksičkog para *dom – kuća*.” U *Leksikografija i leksikologija u svetlu aktuelnih problema*, ur. Stana Ristić, Ivana Lazić Konjik i Nenad Ivanović, 611–627. Beograd: Institut za srpski jezik SANU.
- Raduški, Nada. 2025. *Kontroverze o nacionalnom identitetu. Bunjevci, Vlasi i Romi u Srbiji*. Beograd: Institut za političke studije.
- Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika* [RMS]. 1990. Beograd: Matica srpska. Zagreb: Matica hrvatska.
- Ristić, Stana, i Ivana Lazić Konjik. 2024. „Koncept JEZIK na sistemskom materijalu rečnika srpskog jezika.” U *Jezici i kulture u vremenu i prostoru* 11 (2), ur. Snežana Gudurić, Jasmina Dražić i Marija Stefanović, 419–428. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- RTRS*. 2025. „Jubilej slobode i istorijskog pamćenja – 150 godina Nevesinjske puške.” 27. jun 2025, <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=605255>, posljednji pristup 10. januar 2026.
- RTRS*. 2025. „Patrijarh Porfirije: Nevesinjska puška – hitac u prostore slobode.” 6 jul 2025, <https://www.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=606240>, posljednji pristup 10. januar 2026.
- RTRS*. 2025. „Srpska i Srbija, u nedjelju, zajedno obilježavaju 150 godina Nevesinjske puške.” 1. jul 2025, <https://www.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=605691>, posljednji pristup 10. januar 2026.
- RTS*. 2025. „Svečanom akademijom na Trgu slobode obeleženo 150 godina od Nevesinjske puške.” 6. jul 2025, <https://www.rts.rs/lat/vesti/region/5744355/nevesinjska-puska-trg-slobode-macut.html>, posljednji pristup 10. januar 2026.
- Savić, Aleksandra. 2020. „Informisanje u vanrednim okolnostima (upotreba metafore rata tokom zemljotresa, poplava i pandemije virusa korona u Srbiji.” U *Ljudska bezbednost za XXI vek: izazovi zdravstvene bezbednosti*, 20–43. Beograd: Misija OEBS-a u Srbiji – Centar za

- istraživanje javnih politika.
- Savić, Aleksandra. 2021. „Metafora porodice u pojmovnom strukturisanju međudržavnih odnosa Republike Srpske i Srbije.” U *Philologia serbica: Porodica i porodični odnosi u srpskom jeziku, književnosti i kulturi*, ur. Saša Šmulja, 95–111. Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci – Filološki fakultet.
- Savić, Aleksandra. 2023. „Lingvistička analiza inauguracijskih govora dosadašnjih predsjednika Republike Srpske.” U *Trideset godina Republike srpske (1992–2022) – iskustva prošlosti i izazovi budućnosti*, ur. Dušan Pavlović, 207–221. Banja Luka: CDPI.
- Savić, Aleksandra. 2025. „Diskurs sporazuma na primjeru Republike Srbije i Republike Srpske.” U *Srpski javni diskurs*, ur. Vesna Đorđević, Jovana Jovanović, Marina Nikolić i Slobodan Novokmet, 229–242. Beograd: Institut za srpski jezik SANU.
- Savić, Matej. 2014. „Sporazum o specijalnim paralelnim odnosima – Dejtonski temelj odnosa Republike Srpske i Republike Srbije.” U *Zbornik radova Republika Srbija i Republika Srpska – stari i novi politički izazovi*, prir. Slobodan Nagradić, Ivona Lađevac i Tijana Kecmanović, 186–199. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Silaški, Nađa. 2023. „Moć i funkcije metafora u pandemijskom diskursu.” U *Jezik, književnost, moć*, ur. Biljana Mišić Ilić, Vesna Lopičić, Ivana Mitić i Sanja Ignjatović, 23–38. Niš: Filozofski fakultet.
- Slijepčević Bjelivuk, Svjetlana. (ur.) 2023. *Pojmovnik srpskih lingvističkih termina*. Novi Sad: Prometej.
- Subić, Radovan. 2025. „Između cara i knjaza. Srpski ustanak u Hercegovini 1875–1876.” U *Srednji vek, novi vek, savremeno doba* knj. prva, prir. Smilja Marjanović-Dušanić i Aleksandar Z. Savić, 363–377. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Tanjug. 2025. „Macut: Srbija će ostati jedinstvena i nastaviti da vodi brigu o svim našim sunarodnicima.” 6 jul 2025, <https://www.tanjug.rs/region/politika/174965/macut-srbija-ce-ostati-jedinstvena-i-nastaviti-da-vodi-brigu-o-svim-nasim-sunarodnicima/vest>, posljednji pristup 10. januar 2026.
- Ustav Bosne i Hercegovine [Ustav BiH], https://www.ustavnisud.ba/public/down/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos.pdf, posljednji pristup 30. decembar 2025.
- Zuković, Ljubomir. 1977. „Hercegovački ustanak u narodnoj pjesmi.” U *Međunarodni naučni skup posvećen 100-godišnjici ustanaka u Bosni*

i Hercegovini, drugim Balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875–1878. godine, I–III, knj. 4, ur. Rade Petrović, 405–423. Sarajevo. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Aleksandra Savić*

Institute for Political Studies, Belgrade

**A SHOT OF FREEDOM
THE NEVESINJE RIFLE THROUGH THE NARRATIVE OF NATIONAL
IDENTITY IN RELATIONS BETWEEN THE REPUBLIC OF SERBIA AND
THE REPUBLIKA SRPSKA****

Resume

The main focus of this paper is an analysis of media discourse from 2020 to 2025. The analysis indicates that in 2025 there was a noticeable shift in how the significance of the Herzegovinian Uprising has been understood in Serbia and the Republic of Srpska. The paper also examines concepts such as memorialization, cultural memory, and the linguistic shaping of the past, which, from an interdisciplinary perspective, constitute key elements of national identity narratives. The first part of the paper shows that, regardless of the uprising's outcome, it has been interpreted in Serbian collective consciousness as the beginning of a struggle for unification and liberation, a view also reflected in literary representations. The second part analyzes the Declaration of the All-Serb Assembly through the lens of narrative theory, arguing that it contains the core elements of narrative: a narrator, temporality, structure, an implied recipient, and a communicative purpose. Four narratives are identified in the document. The first highlights the Serbian people's *anti-fascist and anti-Nazi commitment*. The second presents the Serbian people contributed to *the liberation of other Balkan peoples* as well. While the first two narratives aim to communicate a message to others, the latter two focus on internal Serbian issues and mutual relations: a narrative of *shared history* and, finally, a narrative of a *shared memory*. In the third part of the paper, we examine the metaphors used in media discourse, focusing on the concept of *freedom*. Under the conceptual metaphor FREEDOM IS A BUILDING, freedom is construed as something solid, stable, and resilient, grounded in firm foundations. In addition, public discourse on the Herzegovinian Uprising frequently frames freedom in terms of language, signs, and writing, which can be captured by the metaphor FREEDOM IS A LANGUAGE. Closely related to this metaphor are figurative patterns involving the awakening of one's own people and the awakening of others, which often function as implicit calls to action. Unlike the first two metaphors, this pattern is ambivalent and conceptually complex: its meanings can even pull

* E-mail address: aleksandra.savic@ips.ac.rs; ORCID: 0000-0002-0905-6655; Institute for Political Studies, Belgrade.

** The paper was written as part of the project "The Great Eastern Crisis and the Slavic World: Historical, Political and Cultural Aspects", organized by the Historical Archive "31 January", Vranje and the Institute for Political Studies, Belgrade, funded by the Ministry of Culture of the Republic of Serbia.

in opposite directions, making the source domain and the relevant mappings difficult to define. In this study, however, we also found frequent use of another metaphor, particularly common in Serbian collective memory: the metaphor of war. Although widespread and ambivalent, it can be easily misused for political purposes. The conclusion therefore states that its use in this and similar contexts should be monitored more closely.

Keywords: freedom, The Nevesinje Rifle, narrative, national identity, metaphor, Republic of Srpska, Republic of Serbia, Declaration, All-Serb Assembly.

Милена Пешић*

Институт за политичке студије, Београд

Милош Јевтић**

Институт за политичке студије, Београд

СЛИКА „ДРУГОГ” КАО СРЕДСТВО САМОПОИМАЊА У КОНТЕКСТУ ПРВОГ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА***

Сажетак

Појам „Другог” представља саставни део самодефинисања једне групе, јер „ми” знамо ко смо (барем делимично) кроз свест да нисмо као „они”. Стога, није могуће посматрати урођену природу тј. суштину неке одређене етничке заједнице, јер су све оне у мањој или већој мери дефинисане у односу на своје суседе. Оно што се намеће као централно питање у овом интеракционистичком приступу јесте питање граница између нација и симболичких оквира (идентитета, вредности итд.) који се користе за њихово успостављање. У те сврхе, развијени су конструкти са потенцијално континенталним линијама разграничења попут Исток-Запад дихтомије и слично. Ови феномени задржавају своју актуелност јер имају јасну друштвену и политичку употребљивост, пошто служе за даље диференцирање и раздвајање група, али и за стварање извесних заједничких елемената који могу послужити као основа за интеграцију. Међутим, имајући у виду чињеницу да је „другост” контекстуална тј. да настаје у специфичном времену и простору, поставља се питање одрживости приступа којим се „Други” посматра као статичан и стереотипан (наглашава се унутаргрупна сличност и међугрупна различитост). У овом раду, аутори наглашавају динамичну природу „Другог”, проучавајући садржаје којима се он означава у одређеним текстуалним сведочанствима о Првом српско-турском рату. Основни циљ анализе одабране документарно-уметничке и мемоарске прозе јесте илустрација процеса којим се специфична искуства са „Другим” таложу у општије слике које, коначно, доводе до апстрактних оквира попут словенског света, а који могу бити у

* Имејл адреса: milena.pesic@ips.ac.rs; ORCID: 0000-0002-9848-9793; Институт за политичке студије, Београд.

** Имејл адреса: milos.jevtic@ips.ac.rs; ORCID: 0000-0002-3913-8993; Институт за политичке студије, Београд.

*** Рад је настао у оквиру пројекта „Велика источна криза и словенски свет: историјски, политиколошки и културолошки аспекти”, у организацији Историјског архива „31 јануар“, Врање и Института за политичке студије, Београд, финансираног од стране Министарство културе Републике Србије.

мањем или већем сукобу са сведочанствима на којима су временом настајали.

Кључне речи: Први српско-турски рат, аутослика, хетерослика, метаслика, Србија

„ДРУГИ” КАО ОСНОВА РАЗГРАНИЧЕЊА У МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА

Свака група (нације посебно) дефинише себе преко сталног одношења са другим групама и симболичке дихотомизације између „нас” и „њих” (Bakić, 2006). Другим речима, аутори (Neumann, 1999) истичу како призма „ми/други” функционише на неколико нивоа: од аутослике нације преко регионалне интеграције (нпр. нордијске земље) до симболичког портрета континента (нпр. употреба Русије и Турске као „Другог” у формирању европског идентитета). У складу са оваквим приступом, Источна Европа је примарно дефинисана кроз историју у односу на своје суседе: као подручје између колонијалних сила Западне Европе, Турске и Русије (у њиховим различитим историјским облицима). Нагласак на релационој призми у контексту Источне Европе подразумева да се земље Југоисточне Европе или бивши чланови Варшавског пакта, не гледају примарно као ентитети са својим „аутохтоним” особинама, већ као контактна зона. Тако, бројне метафоре су коришћене за описивање овог дела Европе: раскршће, *cordon sanitaire* итд.

У контексту успостављеног геополитичког, културног и когнитивног оквира какав је Исток–Запад дихотомија, ови прикази могу се грубо сврстати у два општа приступа. Први подразумева да се Источна Европа гледа као граница или тампон зона. Ова стратегија негира све особитости овог региона, јер једноставно дефинише Источну Европу као простор где се Запад завршава и где почиње Исток и обрнуто. Алтернатива је заснована на метафори моста, признајући (барем делимично) специфичну динамику региона, као и његову културну хетерогеност. Међутим, овакво уоквиравање је и даље ограничено на релациону представу, што значи да се људи Источне Европе примарно дефинишу као различити од оба пола тј. прототипа Исток–Запад поделе – „они” нису као „ми” (Staszak, 2020).

Стога, оба приступа омогућавају пројекцију дисфункционалних садржаја у регион који је током историје био један од центара демографских, социјалних и културних трансформација. На пример, истраживање (Todorova, 1996) показало је да је западна имагологија Балкана конструисана на појму разлике и, што је још важније, мане (заосталости, нестабилности итд.), користећи његову географску по-

зицију и историју као даље аргументе за такве приказе. Овај проблем је погоршан чињеницом да источноевропске нације интернализују такву слику, јер је перцепција групе о друштвеној стварности стално опосредована постојећим клишеима, стереотипима и митовима (неки од којих су конструисани од „Других”). На пример, балканске нације често одбијају свој регионални идентитет (Балкан се перципира као заостали, некултурни итд.) или га користе као основу за повољније поређење са остатком Европе, давајући позитивне конотације негативним оценама тзв. Запада (Volčič, 2005; Kostova-Panayotova, 2013). Међутим, обе стратегије се заснивају на истом „црно-белом” резонувању, изведеном из импликација Исток–Запад дихотомије. Друго, нације бивше Југославије је често користе као референтну тачку за поређење, где Исток служи као негативни симболички пол. Разумљиво, оваква дихотомизација (са својом „добро против лошег” основом) доводи до деградације регионалних односа, јер разлика неизбежно прелази у супротстављеност (Bakić-Hayden, 1995). Штавише, истраживања у Србији (Lazić, 2003) показују да се ове оцене (нпр. традиционално против модерно) налазе у различитим сферама домаћег јавног живота. Тако се ефекти општег Исток–Запад оквира могу посматрати и на националном и на међународном нивоу анализе.

Међутим, мора се уважити чињеница да је свака граница између „нас” и „њих” променљива – било кроз еволуцију референтног оквира, било кроз употребу његових симболичких алтернатива. У складу са овим, може се анализирати концепт словенског света – концептуално хетерогени оквир заснован на одређеној форми заједништва између словенских народа (видети: Maxwell, 2015) – и његов потенцијал да деконструише линију раздвајања коју дефинише Исток–Запад дихотомија. Важно је нагласити да је словенски свет мање инклузиван оквир, јер постоји низ несловенских нација у Источној Европи (нпр. Мађарска, Литванија итд.). Ипак, словенске нације представљају демографску и географску већину у региону и може се такође тврдити да су земље попут Румуније релативно блиске словенским државама због заједничких граница, историје и религије.

На општијем нивоу анализе, различити облици словенског пан-национализма тежили су постизању истих циљева: већа безбедност (такви ентитети су јачи геополитички учесници), економски развој и хомогенизација или интеграција идентитета кроз употребу метафора и митова о словенским коренима, братству или породици (Suslov, Čejka & Đorđević, 2023). У складу са таквим визијама, неки

аутори (Goldblatt, 1986; Zayats & Pazina, 2023) истичу језичку основу за интеграцију. Други (Seregin, 2019) истражују међусловенске сличности и потенцијал за интеграцију дуж географских, историјских или верских граница. Слично томе, истраживачи (Vukasović & Stojadinović, 2023) илуструју како политички челници у Србији дискурзивно обликују потенцијал пансловенских идеја (конкретније, концепата сличних русофилији) да одговарају променљивом геополитичком контексту. Они су показали да је један од важних елемената националног идентитета Србије појам посебних односа између Србије и Русије, заснован на заједничкој судбини, братству и историјској перцепцији Русије као заштитника. У том смислу, овај садржај идентитета се мобилише са различитим степеном емоционалног набоја, како би се прошлост, садашњост и будућност уоквириле у континуирану целину и објаснио актуелни геополитички контекст. Разумљиво, ове анализе имају значајне геополитичке импликације које различити истраживачи негативно тумаче у већој или мањој мери. Док неки (Novorun, 2017) ово виде као неоимперијалистички пројекат Русије, други (Laruelle, 2015; Vukomanović, 2024) истичу да различити садржаји групног идентитета (језик, религија итд.) могу служити као „резервоар” меке и тврде моћи Русије.

Важно је нагласити да претходна дискусија не тежи изједначавању словенског света са такозваним руским светом. Иако је Русија очигледно водећа словенска држава, интегративни потенцијал словенских нација мора се анализирати из општије перспективе. У том смислу, руски покушаји пројекције моћи посматрају се као специфичан пример начина на који једна словенска држава делује да прошири свој утицај на друге словенске нације. Као што истраживање (Feklyunina, 2016) показује, суштина сваког покушаја словенске интеграције лежи у способности државе да дискурзивно обликује колективни идентитет, геополитички контекст, националне интересе и друштвену стварност уопште на начин који је прихватљив (чак и примамљив) циљаним државама. Ово имплицира да мека моћ (и слични концепти) није једноставан резултат агенности једне нације и/или њених челника, већ стално присутни потенцијал заснована на „семиотици” припадништва групи (Suslov et al., 2023).

Уважавајући претходну дискусију, могу се уочити две супротстављене силе унутар анализираних симболичких оквира. Подела на Исток и Запад истиче разлике, јер се источноевропске нације често такмиче за одговарајуће позиционирање на поменутом континууму.

Истовремено, регион се у целини налази у „ни тамо, ни овамо” статусу или се посматра као маргинални центар (Grišinas, 2018), пошто се његова самоперцепција не поклапа са прототипским Западом и Истоком (Obradović, 2018). Са друге стране, словенски свет наглашава интеграцију, имплицирајући потенцијал ових нација да се окупе путем различитих идентитетских маркера.

Међутим, постоји неколико проблема са употребом „Другог” у контексту описаних симболичких оквира. Прво, дихотомија Исток–Запад, као и словенски свет, стварају статичне аутослике („наше” представе о себи), хетерослике („наше” представе „Другог”) и метаслике тј. наша разумевања о томе како нас други виде (видети: Dukić i sar., 2009; Leerssen, 2016), пошто не уважавају историјску променљивост држава и народа. Друго, ови симболички оквири стереотипизирају међународне односе пошто се наглашавају сличности између нација смештених у одређени скуп (нпр. земље Западне Европе), као и разлике у односу „Друге” који не припадају том скупу. Другим речима, описани геополитички и културни оквири пружају грубу представу света, пошто се нијансирана и контекстуално зависна слика одређених међународних односа по дефиницији не може уопштити. Срећом, овај проблем се разрешава кроз узајамну зависност нивоа општости. Конкретна искуства временом бивају апстрахована до нивоа општијих уверења о друштвеној стварности. Насупрот томе, апстрактне представе увек бивају тестиране у конкретним међународним односима, омогућавајући њихову ревизију. У овом раду, нагласак је стављен управо на овај двосмерни утицај, пошто су слике Срба о себи и другима добијене на основу приказа, доживљавања и тумачења конкретне епизоде из националне историје упоређиване са општијим уверењима о свету која су анализирана на почетку рада.

ОПШТА АНАЛИТИЧКА СТРАТЕГИЈА

Текстуални узорак за анализу у овом раду чине следећа дела: „Српско-турски рат: успомене и белешке из 1876, 1877 и 1878 године” (први и други том) Владана Ђорђевића (2021а, 2021б), „Дневник једног добровољца” Пере Тодоровића (1988), „Моје успомене” Војводе Живојина Мишића (2018) и „Моје успомене” Михаила Марковића (1906). Овакав узорак представља комбинацију документарно-уметничке и мемоарске прозе, а његов одабир има двоструку предност. С једне стране, у питању су дела која наглашавају историјске фактицитете забележене и тумачене од стране сведока и учесника Првог срп-

ско-турског рата. С друге стране, литерарни елементи анализираних дела доприносе комплексности, сликовитости и снази приказа зарађених страна, а тиме и богатству материјала на којем се граде ауто-слике, хетерослике, као и метаслике.¹

Различите аспекте самоопажања и опажања другог груписали смо у неколико робусних тема, пошто целокупан обим текстова далеко превазилази материјалне, људске и временске ресурсе неопходне за систематско спровођење индуктивне анализе садржаја. Ипак, наша тумачења генерално су пратила кораке тематске анализе (Braun & Clarke, 2003). Истраживачи су се најпре упознали са узорком текстова, а затим су независно развијали иницијалне спискове кодова. Ови кодови су, кроз дискусију, ревидирани и уопштавани у коначну кодну шему, која је изнова проверавана кроз текстове, како би били уочени потенцијално пропуштени садржаји. Треба нагласити да су издвојене теме, иако робусне и нужно недовољне за целокупан критички опис узорка текстова, изградиле сложену и динамичну представу о односу између „нас” и „Другог”. У даљем тексту, ова међуигра представа ће бити подробније описана.

ОДНОСИ СРБА И „ДРУГИХ” КАО ОСНОВА ГРАЂЕЊА СЛИКЕ О СЕБИ, ДРУГИМА И СВЕТУ

Окосницу издвојених тема чини интеракција између српске, руске и турске стране. Ово је очекивано, имајући у виду да су у питању главни актери историјског догађаја Првог српско-турског рата. Ипак, треба напоменути да је у одабраним делима било спорадичних помена других представника европских народа. Наводи везани за њих су, међутим, ретки и специфични, те као такви не представљају адекватан материјал за формулисање тема какве смо издвојили у случају српске, турске и руске стране. У даљем тексту, навели смо оне најдоминантније, како бисмо боље илустровали наведени став.

Међу најбројнијим наводима су они везани за представнике Енглеза. На више места у тексту могу се наћи огорчени коментари који се односе на откриће да је управо Енглеска „то славно уочи-

¹ Документарни жанрови, иако претендују на објективност, не могу је остварити услед наглашене литераризације – елементи приче (темпоралност, каузалност, финалност) много су израженији него у историографској прози. Другим речима, укључивање фактографске грађе у овај жанр имплицира тачност података, али субјективност опстаје као саставна компонента казивања јер се формира ауторски лик – јунак који је истовремено и аутор, који износи сопствене утиске, запажања и тумачења (видети: Маринков 2020).

ште слободе и цивилизације” (Ђорђевић 2021a, 297) опскрбила Турке најновијим оружјем. У истом негативном маниру коментарисана је и улога енглеских лекара у комисији за утврђивање чињеница везаних за турско спаљивање српског рањеника. Како се наводи, „Енглези хоће пошто пото да прикрију један очевидан турски вандализам, својим софизмима. Они се не стиде да негирају и фалсификују медицинску науку, да би постигли свој циљ!” (Марковић 1906, 200). Међутим, насупротив овим негативним примерима стоји и позитивна улога Енглеза, приказана кроз ангажман енглеског хуманитарног друштва Хумфрија Сандвита (Марковић 1906, 217–219), доктора Цимена, представника манчестерског одбора за помоћ источним хришћанима (Ђорђевић 2021a, 463), као и пуковника Мек Ајворија који је са својим ескадроном добровољаца дошао у Делиград (Ђорђевић 2021a, 471). Такође, током читавог текста Ђорђевићевих ратних успомена, наратор полемише са бившим генералштабним официром краљевске аустријске војске Мајерсом који је, као ратни извештач бечких „србождерских туркофилских новина” (Ђорђевић 2021a, 366) „Нове слободне пресе”, у својству „плаћеног туркофила” (Ђорђевић 2021a, 368), тенденциозно кривио и кривотворио чињенице везане за битке у Првом српско-турском рату. Коначно, треба поменути и разговоре са грчким капетаном (Ђорђевић 2021a, 115) и француским и италијанским новинарима (Ђорђевић 2021a, 288) који, упркос присуству ових на ратишту, откривају њихову неувереност у мотиве и смисао српског ратног подухвата, у важност недвосмислене подршке истом, као и њихову центрираност на политичке и националне циљеве властитих држава.

Након концизног приказа различитих помена других европских народа, у даљем тексту детаљније ће бити обрађена тема негативног „Другог” тј. османског противника.

Турци као непријатељски, етнички и верски други

Специфичност слике турске стране јесте њена монолитност тј. чињеница да је њен опис сводљив на једну доследну и хомогену тему. Наиме, османски непријатељ представља прототипски пример хетерослике која служи моралном разграничавању на добре и лоше. Прецизније, турска страна се изнова приказује као туђа и непријатељска у свим елементима поређења. У питању су, готово по правилу, прикази моћне војске једног суровог освајача које доследно прате емотивно набијене слике пустошења земље, непоштовања Женевске

конвенције, као и иживљавања над рањенима и погинулима, о чему извештавају и поједини историографски радови (нпр. Бранковић, 2000). Поједностављено, турска страна је монолитно представљена као извор страдања Срба, а посебно недужних цивила и нејачи.

„Али, маре Черкези за међународно поштење, они су и даље остали паликуће, мукле убице нејаких стараца, жена и деце коју су по старом обичају бацали у вис и дочекивали на ножеве пред очима њихових очајних мајака, којима су после живим вадили утробу, да виде нема ли у њој још које дете за дочекивање на ханџар” (Ђорђевић 2021а, 373–374).

„Упалише, упалише, проклетници проклети! На ноћ га упалише. Изгибе народ, изгибе, изгибе. Једни зашли, господине, те пале село и секу што уфате, а други се нанизали око села као чавке, па кој навре да бега из село, они га, ете, фану (ухвате) и јала глава дол [...] Баба ми стаде да запева и јала (полети) да закута (завије, заклони) два ми унучета, а они силдисаше проклетници и исекоше ми и бабу и унучета” (Тодоровић 1988, 29).

„У танку писку труба, брзо се гмеша и потмула тутњава: алах, алах” (Тодоровић 1988, 155).

Посебно илустративан пример негативне хетерослике Турака налазимо у Тодоровићевом наводу: „Сутрадан Турци уђу у варош и поступе с њом по турски” (Тодоровић 1988, 11). У овом информативно сиромашном исказу унесена је сва кодификована конотација тј. канонизован хетеростереотип о османлијском непријатељу. Другим речима, слика Турака представља пример грађења архетипске фигуре непријатеља, страног и страшног у скоро сваком погледу. Самим тим, издвојена тема може се посматрати као пример историјских наратива о страдалништву као једној од окосница српског идентитета (нпр. Volkan, 1997; Obradović, 2019). Занимљиво је приметити да је овако стереотипизиран приказ који је „замрзнут у времену” уклопив у анализиране културне оквири какав је дихотомија Исток–Запад, пошто су описи Турака сагласни са импликацијама назадности оријентализма као једног од елемената источног пола (Bakić-Hayden, 1995).

Руси као заштитнички и узорити „Други” на удару стварности

Као што је напоменуто, слика османског непријатеља је заправо кодификована хетерослика. С друге стране, слика руске стране је разрађенија, те у себи садржи више тема које су у мањој или већој

мери међусобно супротстављене.

Прва тема која је издвојена јесте *незадовољство надменим сѣивом и ойхођењем Руса* према Србима. Ову тему чине описи говора и понашања руских команданата, као и њиховог третирања српских официра и народне војске, које је било далеко од оног које се очекивало од „браће по крви, вери и ратном побратимству” (Ђорђевић 2021δ, 20). Реч је о нескладу са сликом Русије као велике заштитнице тј. као бригујућег „Другог” – хетерослике која заузима посебно место у апстрактним геополитичким разграничењима попут словенског света (Vukasović & Stojadinović, 2023). Тако се ова тема развија посредством различитих представа фаворизовања руског официрског кадра, неоправданих прекоревања српских официра и војника, као и њиховог омаловажавања.

„Резон је био: капетан у руској гарди, то је равно мајору у руској линији, мајор царске војске то ће бити равно барем потпуковнику књажевске српске војске, ваљај дакле, униформу подпуковника” (Ђорђевић 2021а, 304).

[Руски официри] „никад не налажаху да би се могло сложити са њиховим достојанством, да поздраве српског официра старијег по чину, или му се представе по лепом војничком обичају који влада у свим војскама” (Ђорђевић 2021а, 387).

[генерал Черњајев мајору Велимировићу] „Шта заплете, шта ту заплете? Командант ни у ком случају не сме да не зна где му је одељење. Ту нема оправдања, ту нема извине. Ви сте страшљивица, ви сте кукавица, ви сте морали први бежати кад не знате где вам је војска. [...] Кажите му да ћу га дати под суд, стрељаћу га, обесићу га — неваљалца, жену једну; јест, жена, то је његово право име!” (Тодоровић 1988, 85).

Друга тема представља *величајности Русије*. Прецизније, у питању су прикази витешког држања Руса, њиховог херојства, као и разне репрезентације позитивног одношења српске стране према Русима и величања борбене моћи руских војника.

„Када донесу рањеног Србина, болничари су озбиљни, хладни и намрштени. Не говорећи никоме ништа, остављају рањена Србина, узимају празна носила и враћају се на бојиште да и другим рањеницима на које наиђу укажу помоћ. А кад рањеног Руса донесу, без разлике био то официр или редов, они су ведри и весели, па чак и разговорни, као да су учинили нешто више но што им је дужност! Изгледа ми да својом веселошћу хоће да охрабре и

развеселе рањеника? Спуштајући носила, рећи ће обично који од болничара: ево господине докторе донели смо брата Руса. Непојамно. Као да им рањени Србин није брат?!” (Марковић 1906, 208).

„Зауставише се код механе и ту преноћише уз необично бучно весеље. Су-традан појახаше коње и уз песму одоше у касу горе узбрдо ка Кревету и Ђунису, претећи Турцима. (...) Колико год нас је било који смо посматрали одлазак овог ескадрона руских копљаника, тврдо смо веровали да ће они горе на положајима чуда починити, да ће Турке разбити и натерати их на повлачење, па ћемо и ми онда кренути за њима у гоњење!” (Мишић 2018, 62–63).

„[...] Као по команди, цео стрељачки строј залеже, па, наравно, и ја; само је усправљено стајао онај колос од човека у црвеној свиленој кошуљи, онај ју-нак, онај ваљда јединствен поборник ове словенске идеје, онај неустрашиви борац, мајор Кирјејев” (Мишић 2018, 39).

Трећа издвојена тема је специфична по томе што је добијена на основу посредно датих аутослика о руској страни тј. на основу реакција аутора дела на одређене поступке и коментаре руских војника. С тим у вези, ова тема приказује *руски ценџризам у њерцејцији рајних здивања*, пошто су у питању делови текста у којима се наглашава агенсност руске стране као носиоца (све)словенске борбе. Прецизније, ратна дешавања у Србији просто су контекст (један пример словенске браће која се спасавају), а Срби су пре сведоци поступања руске стране, него ли главни актери борбе. Када се, међутим, наводе конкретни поступци српске стране, они неретко служе као пример за супериорно поређење.

„Руски добровољци беху механџији не само попили доста вина и ракије па неће да плате, него су му ‘сукином сину’ просули неколико акова овако, да плива по подруму... Да зна како се поступа са Славјанином, коме су дошла браћа да гину за њ, а он не да ни вина ни ракије цабе. Они проливају за њега, кукавицу, крв своју, а он неће да пролије за њих ни његово кисело вино” (Ђорђевић 2021а, 556).

[нараторов коментар депеше генерала Новоселова Черњајеву, у којој га преклиње да му пошаље војну подршку] „Мислите да га преклиње заједницом Србије и српске земље, коју они имађаху да бране, те да Турци не продру са те стране у Србију? – О, не! Ево главне фразе у тој депеши ‘Помогите как руски рускому!’” (Ђорђевић 2021а, 555).

[Черњајев о Велимировићевом самоубиству] „Увређен војник не треба да мре као девојка која је погрешила. Да сам ја био на његовом месту, или би убио онога који ме без основа срамоти [...] па онда и себе ако мора бити, или што би још радије учинио, то је да бих узео макар само једну чету одважних људи па би онда ударио на непријатеља где је најстрашније, те би се барем за моју смрт причало док траје мога народа! Давити се у води? Ужасно невојничка смрт!” (Ђорђевић 2021а, 280).

Последња издвојена тема обухвата *грешке руске команде*. Ова тема има највећи удео фактицитета, те самим тим и значајно мањи удео елемената који би упућивали на представе о себи и другима. Ови факти имају, међутим, посебан значај, будући да је овде реч о документаристичким текстовима. Осим тога, тематски садржај везан за грешке руске команде може се посматрати и као саставни део приказа историјског контекста у коме се различите аутослике и хетерослике допуњују и сукобљавају. Самим тим, издвојени коментари аутора/наратора анализираних текстова служе као илустрације реалног стања на фронту, на основу чијих се елемената обликују различите представе о српској, руској и турској страни.

У анализираним делима често наилазимо на приказе озбиљних тактичких и логистичких превида у току битки, попут оног којим је „писмо Јоце Поповића који је јављао да су га Турци сузбили од Суповца до Тешице и који је преклињао да се пошаље свежих трупа у помоћ – остало неколико дана затворено у цепу Висариона Висарионовича” (Ђорђевић 2021а, 126). Посебно се апострофира одговорност главнокомандујућег генерала Черњајева и шефа главног штаба Комарова – пошто су њихови превиди више пута резултирали подухватима и губицима без икакве ратне добити и дезорганизацијом на фронту, те онемогућили српској војсци да дође од одлучних победа у појединим биткама: „Славимо, а не видимо да је то друка што нам се цео турски корпус извукао испред носа, а ми то не осетимо, а камоли да га гонимо” (Ђорђевић 2021а, 333). Ови превиди имају своју кулминацију у поступању након Шуматовачке битке:

„Шуматовац је сломио и ојадио Турке, али у српском штабу ни на дан саме битке, ни сутрадан 12 августа није се ништа о томе знало. Шта више Черњајев је утврдо очекивао да ће Турци 12 августа обновити своје јурише на Шуматовац, стога је прексиноћ издао наредбе да се сутра, 12 августа, концентрише што је могуће више војске на висовима и косама око Шуматовца да брани да не би Турци пруговачком дољачом обишли Шуматовац па изишли

на бањско-делиградски друм” (Тодоровић 1988, 84).

„Ђенерал рече: — А, а, чини ми се Турци су јуче разбили главу о Шуматовац. [...] Затим ђенерал даде направити од лиснатога грања заклон од сунца, при руци се нађе и мало меке постеле и ђенерал леже да мало ‘отпочине’. Но ако је ђенерал ‘отпочивао’, зато је начелник штаба, пук. Комаров, био будан, он није дангубио. — Јашите, рече ми, и хајдете за мног. Помислим: ‘Но, сад ће бити шта ће бити; Комаров је енергичан човек, он неће дати Турцима да се опораве од јучерањих удара, он ће сад гледати да изазове чарку и тиме да нагна ђенерала да нападне Турке.’ Па шта би?! [...] Комаров се зауставио код једне гомиле војника и рече им: — Зашто ви војници гледате мирно оволике свиње овуд? Зашто их не дијете и не једете? Боље да их ви поједете но Турци. Војници поскидаше капе: — Вала, господине, досад нисмо смели, а кад нам ти велиш, ми ћемо одсад клати где год ухватимо. — Кољите, кољите, — рече Комаров — и ако вам ко рекне што за то, а ви кажите да вам је то ђенерал дозволио” (Тодоровић 1988, 94–95).

Имајући у виду описане грешке, не чуди коначна оцена Черњајева да је „за главнога команданта једне велике војске иште се много више, а не гола храброст” (Ђорђевић 2021а, 114), те да је „Черњајев као да је имао више среће но тачних података о размештају својих батаљона” (Тодоровић 1988, 161).

Уз тактичке и организационе превиде, ову тему чине и поступци генерала Черњајева који су отежавали међународни политички положај Србије. Реч је најпре о његовом доследном деловању на одлагању иницијатива да Србија ступи у преговоре са Отоманским царством (његове депеше кнезу Милану о повољној ситуацији на фронту због које не треба помишљати на мировне иницијативе), а потом и о његовом самовољном проглашењу српске краљевине, уз иницирану подршку окупљених трупа, без консултација са кнезом Миланом и европским званичницима.

Узете заједно, издвојене теме обликују слику Русије као велеси-ле. Међутим, поједини елементи ове слике у међусобном су нескладу, а тиме и супротстављени апстрактним геополитичким карактеризацијама. Тако, прикази *Руске сѣране као велике* одговарају кодификованом приказу Русије као велике заштитнице. С друге стране, *незадовољсѣво надменим сѣавом и оѣхођењем Руса* (хетерослика), као и њихово виђење *руске сѣране као ценѣиралноѣ субјекѣа раѣа* (аутослика) могу се посматрати као дијалогска негација прве теме. Прецизније, потоње две теме налазе се заправо у „огледалном” односу, пошто ни-

једна од њих не дефинише српску страну као равноправног субјекта и виновника догађаја, већ пре као слабог у невољи, као објекат за поређење у корист руске стране. Самим тим, коначни производ овог дијалога јесте изразита разочараност, чак и својеврсна огорченост аутора анализираних дела, пошто се наглашава руска надменост – на српско признавање властите „маленкости” руска страна не одговара „матерински” тј. на заштитнички и узорни начин. Овај дијалог примима посебну тежину уколико се стави у контекст описаних *ірешака рускої шіїаба* тј. мање или више објективног приказа ситуације на ратишту.

Слика Срба између мита и стварности

Очекивано, у питању је најсложенији од свих описа зараћених страна, чији мање или више сукобљени аспекти дају нијансирану слику Срба у Првом српско-турском рату. Другим речима, кроз теме које ће бити елабориране, поново долази до изражаја несклад између контекстуализованог приказа Срба и канонизованих представа о себи које доминирају у различитим социјеталним каналима Србије и које су лако уклопиве у опште културне оквири какав је словенски свет. На пример, систем образовања, књижевни опус и јавно мњење Србије наглашавају страдање српског народа кроз историју из моралних побуда, његово родољубље и јунаштво, као и негативан приказ суседних етничких група као контраст позитивној аутослици, а тиме и њен додатни аргумент (на пример: Volkan, 2001; Pajc, 2005; Petrović & Šuvaković, 2013; Obradović & Howarth, 2018; Pavasović Trošt, 2018). Међутим, издвојене теме јасно проблематизују ову (мање или више) хомогену и позитивну слику.

Прва издвојена тема тиче се *несложности Срба*. У питању су различите аутослике које илуструју недовољну хомогенизованост српске стране: недостатак јасног и разрађеног националног циља борбе, несензибилисаност народа за такав један општи циљ, неретко доминирање локалних идентитета у односу на етничку (заједничку) припадност и слично.

„Ја сам непрестано у галопу јурио, али опет кад видех једну повећу гомилицу Јагодинаца где седе комотно у крај пута па слушају како пушке пуцају, не могах а да не задржим коња: – Што седите сад браћо, ако бога знате. Зар не чујете да се наши бију? Зар не помишљате да можете доцкан у помоћ стићи? – Одговор беше лаконски и – грозан. – Ако ће... Нека свако брани своју кућу. За што да му је ја браним? – Јадници! Још они не знају да се њихов Левач и

Темнић брани на Суповцу и на Књажевцу!...Они још не знају да је цела Србија њихова 'кућа!'" (Ђорђевић 2021a, 159–160).

„Сутрадан око 10 часова ујутро дојури код Кирјејева кмет оближњег села са својом пушком и муницијом и изјави да су сви они који су јуче примили пушке још синоћ отишли у Белоградчик и пушке предали Турцима, што се заиста и догодило. То је доказ колико смо ми Срби уопште наиван народ и колико смо мало или нимало радили на буђењу националне свести код нашег заграничног народа” (Мишић 2018, 36).

„[...] да је за Србију несрећа што је тако прерано потонула у партијске и уставне борбе око разних теорија, што је цело време од свога ослобођења бактала око сићушних унутрашњих питања, па ју је рат затекао не само неспремну, него и страшно децентралисану, без икаквог ауторитета у земљи, који би био кадар да прикупи све снаге народне у једну јаку целину” (Ђорђевић 2021a, 123).

Друга тема, комплементарна претходној, илуструје *неспремност српске стираније за рат*. Нагласак је стављен на раскорак између готово максималистичких циљева присутних у средствима јавног информисања с једне, и материјалних недостатака, невољности широк народних маса за ратовање, тешкоћа на фронту и немотивисаности војника, с друге стране.

„Цакле се и блистају силни бајонети на сунцу као истрзане муње. Само ми се једно не допадале. Израз на лицу војника који показиваше, већ сад, при поласку из Алексинца умор и досаду. О свежем еластичном војничком кораку, о веселој песми и шали ни трага” (Ђорђевић 2021a, 18).

„[...] оне за које се с правом држи да су биле фабриканти нашег јавног мњења и оне су својим кобним фразерством дотерале дотле, да је најзад цео свет српских беспосличара који по пивницама тераше политику, гракнуо 'рат, рат'. Проблематичне егзистенције учинише својим непрестаним булажњем да најзад по српским варошима настаде ратоборно лудило које најзад окужи и најразборитије људе, те тако угазисмо у рат, иако народ по селима, дакле апсолутна већина народа која не чита новинске фразе, није хтела да чује за рат, што је врло појамно, јер ми за 50 година нашег државног живота нисмо ништа урадили да би народ могао појмити идеалне целије као што је ова, рад које сад ратујемо: рескирати своје благостање рад ослобођења браће из ропства. [...] Узмите још и то да је народ у првим биткама видео да је у непријатеља и оружје и све боље, па ћете појмити за што не ће да се бије...”

(Ђорђевић 2021a, 111–112).

„Е, мој оче М., ви у скупштини већасте о рату, већасте о некој вајној контроли народној, ми новинари опет сањасмо о Солуну и Једрену, па гле нашта изађе: дошљаци Руси заповедају по својој вољи, а ми се ево бијемо око Алексинца” (Тодоровић 1988, 178–179).

Трећа тема се односи на мање или више изражене *йойеишкоће српске војске у ойеративним дејствима*. Ова тема обилује фактицитетима, услед чега смо јој додели истоветну улогу као у случају приказа руске стране: дата тема пружа контекст у коме се друге слике преплићу. С тим у вези, тактички и логистички проблеми српске војске су издвојени као самостална јединица, пошто се дати поступци српске стране могу директно увести у дијалошки однос са пропустима и ставом руског командног кадра: српска наступања и одступања као последица руских грешака (уз превиде српске команде), и као узрок руске разочараности у способности српских војника.

„Наша већ поколебана и јако уморна пешадија, сматрајући себе за изневерену, јер се смрче, а од Черњајевљевог обећаног напада на Турке ни трага ни гласа, није могла наново помишљати да отима ‘Главицу’.” (Ђорђевић 2021a, 180).

„Нас као да обузе пламен са свију страна. Били смо у унакрсној ватри... Почнемо одступати без реда и без команде. Но опет зато наше одступање сад се није изметнуло у бегство. Ваљда по нагону, тражећи заклона, ми смо одступали од дрвета до дрвета, бранећи се добро подржаваном пушчаном ватром. Ниједнога тешкога рањеника не остависмо Турцима, а било их је у нашој групи четири.” (Тодоровић 1988, 155–156).

„[...] наиђемо на наше где у нереду одступају. — Растурите се у ланац, па не пропуштајте никога; терајте све напред. — Зар цео батаљон у ланац? — упита неко. — У ланац — продерах се ја (...). Батаљон се расу, препречи пут одступницима и окрете их напред (...) Из даљине сам се освртао и видех да ствар одмах окрете на боље — наши су потискивали Турке” (Тодоровић 1988, 161–162).

„Зашто батерија не бије картечом? Т..., узмите што више коњаника, узмите сву моју пратњу. Али хоћу да ми она батерија буде сачувана пошто пото. [...] Ствар је стајала рђаво с нашом батеријом. Пешаци одступали, и није да беже, већ их сретосмо у гомилицама где ошљаре полако и мирно се разгова-

рају. Батерија остала гола” (Тодоровић 1988, 162–263).

Три анализиране теме имају једну суштинску сличност: у питању су мање или више негативни прикази српске стране и околности у којима се она нашла. Ипак, у питању је слика која не заузима централно место у анализираним делима. У даљем тексту, издвојени су различити елементи позитивне аутослике Срба која је далеко заступљенија.

С тим у вези, тема која обухвата *херојски епос Срба* је испуњена различитим приказима храброг (неретко и ирационално ведро) држања српских војника и команданата, независног од исхода битке.

„Кад сам изашао на тај положај, затекох командира батерије одмах позади топова где седи поред ватре. Мало десно од њега 5–6 војника, Цигана, свираху му и певаху неке песме. Беше организовао читав оркестар. Чим му се јавих, прочита наређење, посади ме на једну оборену букву поред себе и нареди посланом да кува кафу. Цигани су непрестано свирали и певали, а командир им је помагао у певању, док је по један од његових топова вршио паљбу. Борба се води, а командир уз свирку, песму и шенлучење осматраше сваку гранату, похваљујући уз песму рад појединих нишанџија: ‘Браво Јеленко, алал ти мајчино млеко, гледај како се Туре ваља! Свирај туш Марко, весело брајко!’ Тако говораше и командоваше овај наш честити и храбри тобџија, додрећи и соколећи своје артиљерце. То беше официр јако развијене личне иницијативе и увек спреман да сву одговорност прими на себе за све своје поступке у борби.” (Мишић 2018, 56–57).

„Ако ме питате; ко је највећи јунак са Шуматовца? – велим вам да га тражите међу оним мирним сељацима што су онако ладно и мушки гледали смрти у очи, што су остали у шанцу и онда кад већ све беше дигло руке од њега, кад су сви свакога тренутка изгледали његову пропаст.” (Тодоровић 1988, 115).

„За време првог јуриша изненадила ме је хладноћа и присебност моје две комшије, на које сам био наслоњен. Кад су Турци најчешће налетали и скакали шанцу као чопор тигрова, ја чух где један од мојих комшија рече свом другу: ‘дед ти онога барјактара, а ја ћу овога’; пушке грунуше, а мој комшија узвикну: ‘Ох, како га подватих! Држ се Туре!’” (Тодоровић 1988, 74).

Потребно је нагласити да ова тема обухвата и фактографске информације попут примера српских официра и војника који су се истакли својом храброшћу (нпр. пуковник Михаило Илић, Живан Протић, Стеван Бирнички, (пот)пуковник Хрватовић, капетан Срб и

многи други). Занимљиво је да су ове историјске чињенице у дијалошкој супротности са раније поменутиим одступањима српских снага, али и апатијом српских трупа. То наводи на закључак да су поступци српских ратника далеко сложенији од бинарне тј. добро–лоше оцене, на чијим половима се налази руска критика српских акција, с једне, и егзалтација ратним стањем и потцењивања снаге османског противника од стране дневне штампе у Србији, с друге стране. О овоме ће бити више речи након образлагања свих издвојених тема везаних за српску страну.

Следећа издвојена тема представља артикулацију *српској схваћања себе и света*. У питању је тема која је најзасићенија различитим аутосликама: симболичким окосницама српског етничког идентитета, специфичностима и врлинама српских ратника, као и општијим одређењима српске позиције.

„[...] идеалисао сам још дететом за осветом Косова и уједињењем раскомаданог српског народа. Ово идеалисање подгревала је моја добра мајка сваким даном причајући ми шта су њени родитељи препатили од бесних Турака и зликоваца Арнаута у Пећи, шта је њене родитеље нагнало да отуда 1818 г. пребегну у Србију. [...] Причала ми је даље, да ми је дед, очев отац, тукао се и крвавио са Турцима под Кара-Ђорђем и Милошем, и да је са два непријатељска куршума, легао у гроб. Слушајући ове материне приче мене су жмарци подилазили. Оне су ме одушевљавале да само за Српство живим, да сам готов у свако доба за српску идеју жртвовати све што имам па и свој живот. И српске народне песме прикупљене Вуком Караџићем, а нарочито песме Вишњића Филипа, које сам у детињству знао све напамет, много су допринеле на постанем што сам – да живим и мрем за Српство. Овако домаће васпитан, пошао сам у први рат са Турцима са највећим одушевљењем [...]” (Марковић 1906, 129).

„Ваше в. прев. не треба да замери Србину кад је мало и пристрастан спрема револуције. Та ми смо чеда револуције. Ово парче државе, ово мало своје куће и слободе, ово мало свијеног српског гнезда — све што имамо, од револуције имамо; она је препородила ово парче српске земље, она га само може и оснажити, увеличати; кад препорођена Шумадија с неблагодарношћу пљуне на своју матер – револуцију, кад српски народ изневери принципе и идеју своје светле и дичне револуције, која га је озарила у почетку овога века, онда је сам себи потписао смртну пресуду.” (Тодоровић 1988, 210).

„Има ли примера у војној историји да су војници ма које европске војске улазили у борбу голи, боси, па често и гладни, и да су се при све том храбро борили као што су чинили српски војници?! Ја сам у борбама [...] гледао читаве наше батаљоне како само у гаћама, кошуљи и провидном шињелу на-ступају голим табаном и иду у борбу, иако температура беше 14 и 15 испод нуле. Истина је да су и друге европске војске издржавале зимске кампање, али њихови војници беху добро одевени и обувени, беху што кажу сити и напиту.“ (Марковић 1906, 161).

„Рањенога убити, па по чему ћемо се разликовати од турских зверова?! Ни по чему. Онда ћемо бити на једном нивоу. Та то би било нечувено срамно убијство које би укаљало идеју за коју ми ратујемо! Та ми смо се ономад ту-жили што Турци не поштују женевску конвенцију“. Черњајевљева логика: „То није војник рањен у поштеној борби, него један од оних зверова који су српску децу дочекивали на ханцаре, који су парали живе трудне жене, који су спаљивали живе наше рањенике [...]. За Бога, превасходство, али сада је тај башибозук само тешко рањени човек, и док сам ја лекар војске, ја не могу допустити да се рањеник стреља... Кажите му за Бога да ће тим убиством укаљати и своје име и заставу српске војске занавек!“ (Ђорђевић 2021a, 482).

„Чудновата је навика наших војника да и у најтежим ратним приликама и штрапацама вечито мисле о својим укућанима, о својој стоци, о њивама, па чак и о оградама појединих њива. Гоњени таквим мислима, где год наиђу на ма какву алатку или какав мали судић, па макар био и од плеха, међу га у торбу да би га понели кући“. Тако је било и са ‘курјачким гвожђем’. Када је командант бригаде упитао војника шта ће му то он је одговорио: – Ама, знаш, господин капетан, тамо код нас досађује нам много зверад, нарочито они проклети курјаци, ускачући зими чак и у торове, па велим да их поне-сем да се браним од те поганије, а нашао сам их тамо близу границе, кад смо били на Кадибогазу – одговори војник мирно. Не зна колико ће рат трајати, колико ће још маршовати и борити се, па напослетку не зна ни да ли ће се жив вратити својој кући, а он опет вуче курјачка гвожђа, која ни у ком слу-чају не могу бити лакша од три и по до четири оке.“ (Мишић 2018, 47–48).

Опште узев, ова тема доследно наглашава скромност и морал-ност српске војске и њену укотвљеност у народ. Самим тим, разли-чити елементи ове теме доследно уоквирују различита искушења са ратишта као судбину целе државе.

На основу интеграције издвојених аспеката приказа српске стране, могуће је извући неколико општијих закључака. Прво, слика је нијансирана тј. у себи садржи мање или више супротстављене елементе. С једне стране, приказан је народ која је несложен и немотивисан, чија војска уз велике потешкоће наступа и одступа. С друге стране, Срби су приказани као хероји, као обични људи који држе до части и свог народа, као страна која се бори за највише циљеве – ослобођење и уједињење народа. Занимљиво је да историографске анализе потврђују оба „лица” српске стране – неспремност за борбу и разједињеност (Јовановић, 2023), али и њено настојање да спречи страдање свог народа ван граница тадашње државе (Бранковић, 2000). Друго, контрадикторност у приказу има свој дијалогски пандан у приказима руске стране. Тако се негативни прикази српске стране допуњују критикама и надменошћу руске стране. Одговор на ове негативне слике лежи у приказима српског херојства, руских подвига и српског величања својих савезника. Треће, овај „разговор” супротстављених скупова аутослика и хетерослика одвија се у контексту тактичких грешака руског штаба и оперативних проблема српских снага. Самим тим, од овог контекста зависи који ће систем тема превладати – приказ панславистичког савезништва у борби против османског окупатора, или међуетничка трвења заснована на неподударности схватања о себи, другима и свету. Четврто, треба напоменути да описани дијалог има и „публику” (Bakhtin, 1981): канонизовану представу турске силе. Иако је у питању монолитна и статична представа, османска страна има функцију одсутног „Другог” који се подразумева (Grossen, 2010) пошто се српска и руска страна не дефинишу само кроз узајамни однос, већ и спрам негативног прототипа – Турака.

Досадашња анализа указала је на сложену динамику између различитих тематских целина присутних у описима српске, руске и турске стране. У даљем тексту, потребно је пажњу посветити интеграцији налаза у одговор на централни проблем рада, назначеног у уводу. Прецизније, какав је однос између овако контекстуализованих слика и општијих представа о себи, другима и свету, својствених геополитичким и културним демаркацијама?

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Уопштено узевши, међузависност аутослика и хетерослика учесница Првог српско-турског рата указала је на постојање озбиљних препрека у стереотипизацији група по добро–лоше основи (тур-

ска страна се може разумети као изузетак реченом). На овај проблем наишли су и сами аутори анализираних дела. Њихова доследна потрага за дубљим смислом сукоба указује на неспремност српске стране да, у ратном контексту, размишља о својим савезницима и противницима ван оквира кодификованих представа попут оних присутних у народним песмама и предањима. На пример, важан моменат за генерисање српске метаслике настале из релације са Русима свакако је онај везан за ширење неистина о кукавичлуку српске војске. У том смислу, посебно су апострофиране депеше руских официра са Ђуни-са које су слате у Делиград и Београд и у којима се тврдило да су „сви Срби побегли, а сви Руси изгинули” (Ђорђевић 2021a, 583).

Можемо претпоставити да је једна од реакција аутора овде анализираних текстова била покушај да се направи отклон од постојећих представа о себи и другом, критичким наглашавањем објективних последица ратовања.

„Данас се Шуматовац одржао, али шта га чека сутра? Нови нападаји, нове навале, нова борба; баре крви што ноћас усану сутра ће опет да се напуне, батаљони ће опет да се десеткују, опет ће да бесни смрт и ужас. Па докле тако? Какве цељи има више овај ужасни рат? Поведен је ради ослобођења подјармљене браће. Али та се цель одмакла у недоглед. Ми смо се показали нејаки, немоћни, неспремни да остваримо ту велику цель која једина оправдава овај убилачки рат. Пошто је главна цель промашена, рат је изгубио сваки смисао; нашто га продужавати? Ако је до часнога мира пре би се могао закључити сад, док Турци још нису продрли дубоко у Србију. Они су надмоћнији бројем, боље оружани, вичнији рату — они ће потискивати па макар стопу по стопу. Чему се имамо надати у најбољем случају? Да се одржимо до позне јесени. Али по какву цену? Да још неколико стотина наших села буде спаљено и још неколико хиљада наших грађана побијено. Појми ли Черњајев, он који хоће продужење рата пошто пото, колика је то жртва за малену Србију; појми ли он да се код нас не бори војска, већ грађани, народ, очеви и ранитељи породица. Свакога чекају код куће жена, деца, непосејана њива, непокошена ливада, ненарањена стока, неплаћен дуг. Па баш и да се одржимо до зиме, која вајда отуда? Оћемо ли ми сами моћи на пролеће да обновимо борбу са прибраном Турском, ако нам ко не прискочи упомоћ? Не можемо. А ко ће нам прискочити у помоћ? Бугарска лежи оборена, Босна и Херцеговина такође, Грчка и Румунија мудрују, дволиче — дволичност је удео свију слабих — Русија се не креће, а ми слаби и малени.” (Тодоровић 1988, 82–83).

Описи попут горенаведеног упућују на закључак да су аутори анализираних дела увидели да је Први српско-турски рат био пример ратовања за општини (пансловенски) идеал, у чијој су једначини Срби били једна цифра. Стога, могуће је у том контексту разумети и примере уравнотежених приказа српске и руске стране.

„Несрећа која нас беше снашла, беше тако велика да ни ми ни руски добровољци у нашој средини не бесмо у стању да један о другом објективно мислимо, сваки је на другоме видео само ружне стране, о добрима није хтео ни да чује. Настадоше трења којима краја не беше док сви добровољци руски не одоше из Србије [...] Једно ми се чини а то је да се у нашој несрећи нисмо показали велики и узвишени према слабостима руских добровољаца, те се тако нисмо растали као што би приличило браћи по крви, по вери и по ратном побратимству. Јер и да нису многи од руских добровољаца били дивни, поштени и одушевљени Словени, и да нас није цела Русија помагала свачим су чим је само могла, она једна реч Цара Рускога којом је зауставио победничку војску турску на вису Св. Нестора, кад је наша главна снага била сломљена у тој неравној борби – та једна реч требало би да нас побуди, да савршено игноришемо све лоше особине руских добровољаца код нас.” (Ђорђевић 2021б, 19–20).

Међутим, виктимизујућа слика Србије опстаје: у питању је страна која је поднела огромне недаће и дала (пре)велике жртве сразмерно њеној величини. Истовремено, српска страна је жртва критика, клевета и оптужби од стране својих савезника. Самим тим, српске аутослике и метаслике деле сржну особину: оне негују колективно страдалништво Срба (видети: Јевтић, 2024).

„Једна државица од једног милиона становништва сточарског и тежачког, диже на ноге војску од преко 150 000 (према тој сразмери Русија би требало да крене преко 12 милиона становника), издржава је у том рату реквизицијом по истим кућама које су дале свака по једног а неке по више војника, бори се противу тридесет пута веће силе четири месеца, жртвује поред свог благостања 25-30 000 својих грађана (које мртвих које рањених, које болесних), три своја округа, све то за једну трансценденталну идеју ‘да помогне угњетеној браћи’. И за све то добија као награду пресуду: да се ‘о Србима, нажалост, не може рећи исто што и о Црногорцима!’” (Ђорђевић 2021б, 20).

Издвојени наводи представљају добар пример поменутих потешкоћа да група опише себе, друге и свет искључиво кроз представе које мање или више митологизују „нас” и демонизују „њих” (Moses,

1990). У оваквим случајевима, могуће су две опште стратегије. Прва подразумева акомодацију когнитивно-афективног репертоара групе (видети: Bar-Tal, 2007) тј. његову фрагментацију у циљу веће контекстуалне осетљивости. Ова стратегија нужно води усложњавању система уверења групе (видети: Bar-Tal, 2000a), а тиме и повећању ризика од унутрашњих тензија унутар њега (видети: Engeström, 2001). Насупрот њој, друга стратегија подразумева асимилацију тј. интеграцију више епизода у кохерентнију целину која може служити као историјски аргумент за кључна уверења групе (видети: Bar-Tal, 2000b; Liu & Hilton, 2005) и, последично, за кодификоване геополитичке представе.

Према мишљењу аутора овог рада, у случају анализираних историјске епизоде, потоња стратегија је једноставнија за спровођење. Наиме, српско-турски ратови 1876-1878 се неретко заједно анализирају (нпр. Опачић и сар., 1998; Бабац, 2011; Рудић и Милошевић, 2012; Анђелковић, 2023), јер историјске чињенице два рата, здружене, омогућавају одржање стереотипних приказа о малом херојском српском народу и његовом великом руском савезнику у борби против прототипског архинепријатеља. Штавише, захваљујући спајању ова два сукоба, општи оквири попут словенског света и Исток–Запад диxотомије се допуњују. Док први оквир наглашава интеграцију кроз међуетничку сродност и заједништво у борби за „праве” циљеве, други оквир наглашава разлику између, с једне стране, Србије и Русије као два оличења просвећености (што се приписује симболичком Западу) и османског царства као оличења малигног оријентализма, с друге.

На општијем нивоу анализе, овај рад јасно илуструје ситуациону детерминисаност слика о себи, другима и свету. Прецизније, чланови групе усклађују своје понашање и самоопажање према процени како би се прототипски члан понео у датом тренутку (видети: Turner et al., 1987; Haslam et al., 1999; Turner & Reynolds, 2011; Hogg, 2016). Друго, контекст омогућава тестирање устаљених представа чланова о себи и другима кроз поређење са поступцима чланова других група и доношење општијих закључака (стереотипа) о намерама, способностима и односима моћи у међугрупним односима (видети: Durante & Fiske, 2017; Fiske, 2018). Коначно, (не)слагања ових приказа резултат су конкретног контекста у коме се сукобе „наше” представе о себи и другима, представе других о нама и „наше” представе о томе како „нас” други виде (видети: Carlson & Furr, 2009).

На крају, без обзира на (не)подударања између конкретних историјских епизода и канонизованих представа о себи, другима и свету, наше истраживање јасно потврђује основну правилност у домену међугрупних односа: „Други” је неизоставно средство спознаје друштвене стварности. Самим тим, овај рад може служити као илустрација мањкавости уопштених и поједностављених представа о „Другом” уколико се оне користе као једино средство разумевања различитих историјских и геополитичких околности. Другим речима, корисност апстрактних културних оквира мора се процењивати на основу њихове осетљивости према контекстуализованим аутосликама и хетеросликама. Коначно, основни недостатак нашег рада јесте ограниченост на различите потешкоће у интеграцији једне историјске епизоде Србије у оквиру Исток–Запад дихотомије и словенског света. Стога, овај рад треба да служи као позив за слична истраживања различитих историјских дешавања Србије и других источноевропских земаља у контексту општих линија разграничења у међународним односима.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Анђелковић, Теодора. 2023. „Хероји бојног поља: култ руских војника током српско-турских ратова (1876-1878) у српској визуелној култури 19. века”. *Бастилина* 33 (60): 1–15. DOI: <https://doi.org/10.5937/bastina33-44786>
- Бабац, Душан М. 2011. *Српска војска у рајовима за независност 1876-1878*. Београд: Медија центар „Одбрана”.
- Bakhtin, Mikhail. 1981. “Discourse in the novel (C. Emerson & M. Holquist, Trans)”. In *The dialogical imagination: four essays by M.M. Bakhtin*, ed. Michael Holquist, 259–422. Austin: University of Texas Press.
- Bakić, Jovo. 2006. „Теоријско-истраживачки приступи етничкој vezанosti (ethnicity), nacionalizmu i naciji”. *Sociologija*, 48(3): 231–264.
- Bakić-Hayden, Milica. 1995. “Nesting orientalisms: The case of former Yugoslavia”. *Slavic Review*, 54(4): 917–931. <https://doi.org/10.2307/2501399>
- Bar-Tal, Daniel. 2000a. *Shared beliefs in a society: Social psychological analysis*. Sage.
- Bar-Tal, Daniel. 2000b. “From intractable conflict through conflict resolution to reconciliation: Psychological analysis”. *Political Psychology*, 21(2): 351–365. <https://doi.org/10.1111/0162-895x.00192>

- Bar-Tal, Daniel. 2007. "Sociopsychological foundations of intractable conflicts". *American Behavioral Scientist*, 50(11):1430–1453. <https://doi.org/10.1177/0002764207302462>
- Бранковић, Слободан. 2000. *Независно́сти слободољубивих: Велика исто́чна криза и Србија 1875-1878*. Београд: Војноиздавачки завод.
- Braun, Virginia & Clarke, Victoria. 2006. "Using thematic analysis in psychology". *Qualitative Research in Psychology*, 3(2): 77–101.
- Carlson, Erika. N., & Furr, R. Michael. 2009. "Evidence of Differential Meta-Accuracy: People Understand the Different Impressions They Make: People Understand the Different Impressions They Make". *Psychological Science*, 20(8): 1033–1039. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2009.02409.x>
- Dukić, Davor., Blažević, Zrinka., Plejić Poje, Lahorka. i Brković, Ivana. (ur.). 2009. *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*. Srednja Europa d.o.o.
- Durante, Fabio & Fiske, Susan. T. 2017. "How social-class stereotypes maintain inequality". *Current opinion in psychology*, 18: 43–48. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2017.07.033>
- Ђорђевић, Владан. 2021a. *Српско-турски райи: Успомене и белешке из 1876, 1877 и 1878 године – На јраници* (том 1). Талија издаваштво.
- Ђорђевић, Владан. 2021б. *Српско-турски райи: Успомене и белешке из 1876, 1877 и 1878 године – Преко јранице* (том 2). Талија издаваштво.
- Engeström, Yrjö. 2001. "Expansive Learning at Work: Toward an activity theoretical reconceptualization". *Journal of Education and Work*, 14(1): 133–156. doi:10.1080/13639080020028747
- Feklyunina, Victoria. 2016. "Soft power and identity: Russia, Ukraine and the 'Russian world(s)'. *European Journal of International Relations*, 22(4): 773–796. <https://doi.org/10.1177/1354066115601200>
- Fiske, Susan. T. 2018. "Stereotype Content: Warmth and Competence Endure". *Current Directions in Psychological Science*, 27(2): 67–73. <https://doi.org/10.1177/0963721417738825>
- Goldblatt, Henry. 1986. "Orthodox Slavic heritage and national consciousness: aspects of the East Slavic and South Slavic national revivals". *Harvard Ukrainian Studies*, 10(3/4): 336 –354.

- Grišinas, Andrius. 2018. "Central marginality: Minorities, images, and victimhood in Central-Eastern Europe". In *The political anthropology of ethnic and religious minorities*, eds. Arpad Szakolczai, Attila Horvath & Andrew Z. Papp, 66–80. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351209199>
- Grossen, Mireille. 2010. "Interaction analysis and psychology: A dialogical perspective". *Integrative Psychological and Behavioral Science*, 44(1): 1–22. doi:10.1007/s12124-009-9108-9
- Haslam, Steve A., Oakes, John P., Reynolds, Katherine J, & Turner, John C. 1999. "Social identity salience and the emergence of stereotype consensus". *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25(7): 809–818. <https://doi.org/10.1177/0146167299025007004>
- Hogg, Michael A. 2016. "Social Identity Theory". In: *Understanding Peace and Conflict Through Social Identity Theory*. eds. Sarah McKeown, Rania Haji, Nial Ferguson, 3–17 Peace Psychology Book Series. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-29869-6_1
- Hovorun, Clarissa. 2017. "Interpreting the 'Russian world'". In *Churches in the Ukrainian crisis*, eds. Andrew Krawchuk, Thomas Bremer, 163–171. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-34144-6_8
- Јевтић, Милош. 2024. „Колективно страдалништво: феномен и његове последице“. *Српска њолиџичка мисао*, 84(2): 105–126. <https://doi.org/10.5937/spm84-49268>
- Јовановић, Владимир. 2023. „Феномен самосакаћења у редовима српске војске током рата 1876. године“. *Историјски часопис* Vol 72: 427–445. DOI: 10.34298/IC2372427J
- Kostova-Panayotova, Maria. 2013. Balkans, Slavs, Europe: Images and stereotypes. *Езиков свјет – Orbis Linguarum*, 2: 155–159.
- Laruelle, Marlene. 2015. "The 'Russian World': Russia's soft power and geopolitical imagination". *Center on Global Interests*, 21: 23–25.
- Lazić, Milica. 2003. "Serbia: A part of both the East and the West?" *Sociologija*, 45(3): 193–216.
- Leerssen, Joep. 2016. "Imagology: On using ethnicity to make sense of the world". *Iberic@l*, (10), 13–31.
- Liu, James, & Hilton, David. 2005. "How the past weighs on the present: Social representations of history and their role in identity politics". *British Journal of Social Psychology*, 44(4): 537–556. <https://doi.org/10.1348/014466605x27162>

- Маринков, Јелена. 2020. „Слика рата у документарној прози Пере Тодоровића и Владана Ђорђевића” . *Филолої* XI, 21(21): 376–395. DOI:10.21618/fil2021376m
- Марковић, Михајило. 1906. *Моје усјомене*. Доситије Обрадовић.
- Maxwell, Alexander. 2015. “Taxonomies of the Slavic World Since the Enlightenment: Schematizing Perceptions of Slavic Ethnonyms in a Chart”. *Language & History*, 58(1): 24–54. <http://dx.doi.org/10.1179/1759753615Z.000000000037>
- Мишић, Живојин. 2018. *Моје усјомене*. Прометеј.
- Moses, Raphael. 1990. “Self, self-view and identity”. In *The psychodynamics of international relationships, Volume 1: Concepts and Theories*, eds. Vamik, D. Volkan, Daniel Julius & Jayne Montville, 47–56. Lexington Books.
- Neumann, Iver B. 1999. *Uses of the Other: ”The East” in European identity formation*. University of Minnesota Press.
- Obradović, Sandra. 2018. “Creating integration: A case study from Serbia and the EU”. In C. de Saint-Laurent, Stéphane. Obradović Siniša & Kimberly. R. Carriere (Eds.), *Imagining collective futures: Perspectives from social, cultural and political psychology*, 237–254. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-76051-3_12
- Obradović, Sandra. 2019. “Who are we and where are we going: From past myths to present politics”. *Integrative Psychological and Behavioral Science*, 53(1): 57–75. <https://doi.org/10.1007/s12124-017-9410-x>
- Obradović, Sandra & Howarth, Caroline. 2018. “The power of politics: How political leaders in Serbia discursively manage identity continuity and political change to shape the future of the nation”. *European Journal of Social Psychology*, 48(1): 25–35. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2277>
- Опачић, Петар, Саво Скоко, Вукчевић, Славко и Славица, Ратковић-Костић. 1998. *Битке и дојеви у Српско-турском и Црнојорско-турском рају 1876 - 1878. и Српско-бујарском рају 1885*. [Знамените битке и дојеви српске и црногорске војске: од Царева Лаза 1712. до Добропољске битке 1918.], Књ. 2. Нови Сад: Православна реч; Београд: Војноиздавачки завод.
- Pavasović Trošt, Tamara. 2018. „Ruptures and continuities in nationhood narratives: reconstructing the nation through history textbooks in Serbia and Croatia”. *Nations and Nationalism*, 24(3): 716–740.

- <https://doi.org/10.1111/nana.12433>
- Petrović, Jelena & Šuvaković, Uroš. 2013. “We and ‘Others’: Stereotype attitudes of Serbian student youth”. *Вестник Российской университетской дружбы народов. Серия: Социология*, (4): 52–65.
- Ражс, Арчибалд. 2005. *Чујте Срби*. Београд: Етхос
- Рудић, Срђан и Милошевић, Драгиша. (ур.) 2012. *Креветиска бишка и српско-турски рат 1876 - 1878*. Београд: Историјски институт; Крушевац; Историјски архив.
- Staszak, Jean-François. 2020. “Other/otherness”. In *International encyclopedia of human geography*, ed. Ayona Kobayashi, 25–31. Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-102295-5.10204-5>
- Suslov, Mikhail, Martin Čejka & Đorđević, Vladimir (Eds.). 2023. *Pan-Slavism and Slavophilia in contemporary Central and Eastern Europe*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-17875-7>
- Todorova, Maria. 1996. “The construction of a Western discourse of the Balkans”. *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*, 26(19): 7–24.
- Тодоровић, Пера. 1988. *Дневник једног добровољца*. Полит.
- Turner, John, Michael A. Hogg, Oakes, Penelope J, Reicher, Stephen D & Margaret S. Wetherell. 1987. *Rediscovering the social group: A social categorization theory*. Oxford: Basil Blackwell.
- Turner, John & Reynolds, Kenneth. 2011. Self-categorization theory. In *Handbook of theories of social psychology*, eds. Paul A. M. van Lange, Arie W. Kruglanski & Terry E. Higgins, 399 – 417 SAGE.
- Volčič, Zala. 2005. “The notion of ‘the West’ in the Serbian national imaginary”. *European Journal of Cultural Studies*, 8(2):155–175. <https://doi.org/10.1177/1367549405051842>
- Volkan, Vamik D. 1997. *Bloodlines: From ethnic pride to ethnic terrorism*. Westview Press.
- Volkan, Vamik D. 2001. “Transgenerational transmissions and chosen traumas: An aspect of large-group identity”. *Group Analysis*, 34(1): 79–97. <https://doi.org/10.1177/0533316012207773>
- VVukomanović, Milan. 2024. “Political orthodoxy as a source of soft power in Russia and Serbia”. *Teme-Časopis za Društvene Nauke*, 48(1): 1–18.
- Zayats, Sergey M. & Pazina, Natalia V. 2023. “The significance of the Slavic world and Slavic languages in the cultural space of Pridnestrovie”. *Russian Language: Research, Testing and Practice*, 9(1): 12–20.

Vukasović, Dejana & Stojadinović, Miša. 2023. "On Pan-Slavism, Brotherhood, and Mythology: The Imagery of Contemporary Geopolitical Discourse in Serbia". In *Pan-Slavism and Slavophilia in Contemporary Central and Eastern Europe: Origins, Manifestations and Functions*, eds. Mikhail Suslov, Martin Čejka & Vladimir Đorđević, 123–153. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-031-17875-7_8.

Milena Pešić*

Miloš Jevtić**

Institute for Political Studies, Belgrade

THE IMAGE OF THE 'OTHER' AS AN INSTRUMENT FOR SELF-PERCEPTION IN THE CONTEXT OF THE FIRST SERBIAN-OTTOMAN WAR***

Resume

The notion of the 'Other' is an integral part of group's self-image, because 'we' know who we are (at least partially) through the understanding that we are not like 'them'. Therefore, it is not possible to observe the innate nature, i.e. the essence of a particular ethnic community, because all of them are, to a greater or lesser extent, defined in relation to their neighbors. What emerges as a central issue in this interactionist approach is the issue of borders between nations and different symbolic frameworks (identities, values, etc.) that are used to establish them. For these purposes, constructs that are able to provide even continental lines of demarcation have been developed – for example, the East–West dichotomy. These phenomena retain relevance because of their clear social and political applicability, since they are able to further differentiate and separate groups, but also to create certain common elements that serve as a basis for integration. However, bearing in mind the fact that 'otherness' is contextual, i.e. it arises in a specific time and space, the question of the sustainability of the approach that views the 'Other' as static and stereotypical (emphasis on intra-group similarity and inter-group difference) is raised. In this paper, the authors emphasize the dynamic nature of the 'Other', studying the contents by which it is designated in textual testimonies about the First Serbian-Ottoman War. The main goal of the analysis of selected documentary-artistic and memoir prose is to illustrate the process by which specific experiences with the 'Other' are deposited into more general images that, ultimately, lead to abstract frameworks such as the Slavic world. Finally, because of their generality, these frameworks can be in conflict with the testimonies on which they were formed over time – an issue that is highlighted in this paper.

Keywords: The First Serbian-Ottoman War, self-image, out-group image, meta-image, Serbia

* E-mail address: milena.pesic@ips.ac.rs; ORCID: 0000-0002-9848-9793; Institute for Political Studies, Belgrade.

** E-mail address: milos.jevtic@ips.ac.rs; ORCID: /0000-0002-3913-8993; Institute for Political Studies, Belgrade.

*** The paper was written as part of the project "The Great Eastern Crisis and the Slavic World: Historical, Political and Cultural Aspects", organized by the Historical Archive "31 January", Vranje and the Institute for Political Studies, Belgrade, funded by the Ministry of Culture of the Republic of Serbia.

Дајана Лазаревић*

Институт за политичке студије, Београд

Миша Стојадиновић**

Институт за политичке студије, Београд

ПРИСУСТВО ВЕЛИКЕ ИСТОЧНЕ КРИЗЕ У СРПСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ***

Сажетак

Овај рад анализира присуство и тумачење Велике источне кризе (1875 – 1878) у српској историографији, са посебним освртом на библиографску традицију и доприносе кључних српских аутора. Циљ рада јесте критички преглед најзначајнијих аутора и њихових интерпретација, како би се указало на развој историографске мисли и подстакло даље истраживање ове теме. Посебно се истиче значај библиографских дела која представљају најпотпунији преглед југословенске литературе о Великој источној кризи и чине незаменљив ослонац за истраживаче. Централни део рада посвећен је анализи доприноса најистакнутијих историчара који су писали на ову тему – Саве Грујића, Васиља Поповића, Милорада Екмечића и Владимира Стојанчевића. Њихова дела приказана су у контексту различитих методолошких и истраживачких приступа: од сведочења непосредног учесника догађаја до дубоких научних анализа. Аутори изводе закључак да Велика источна криза представља трајно релевантну тему српске историографије и указују на потребу стварања нове библиографије, која ће представити допринос историчара развоју ове теме од 1980. године до данас.

Кључне речи: Велика источна криза, српска историографија, Сава Грујић, Васиљ Поповић, Милорад Екмечић, Владимир Стојанчевић

* Имејл адреса: dajanalazarevic93@gmail.com; ORCID 0009-0001-2534-450X; Институт за политичке студије, Београд.

** Имејл адреса: icemishast@yahoo.com; ORCID 0000-0003-0774-5390; Институт за политичке студије, Београд.

*** Рад је настао у оквиру пројекта „Велика источна криза и словенски свет: историјски, политиколошки и културолошки аспекти”, у организацији Историјског архива „31 јануар“, Врање и Института за политичке студије, Београд, финансираног од стране Министарства културе Републике Србије.

УВОД

У раду се анализира присуство тумачења Велике источне кризе (1875 – 1878) у српској историографији, са посебним освртом на библиографске традиције и доприносе кључних српских аутора. Основна замисао рада није стварање библиографије, већ преглед аутора и њихових тумачења, који би могли да заинтересују читаоце и истраживаче на ову тему. Фокус је дакле на интерпретативном прегледу, односно, ауторима, њиховим радовима и тумачењу. Овај приступ комбинује елементе библиографског прегледа, историографске анализе и интерпретативне синтезе. Фокус стога постају најзначајнији аутори тога доба, кратко представљање радова, анализа кључних интерпретација и указивање на разлике и сличности у приступима. Историографска анализа полази са основа да је историографија уједно и интерпретативна дисциплина, због чега се текст усмерава на најзначајније ауторе тог периода, као и на њихов идејни и друштвени приступ, уз напомену да постоји много шири круг аутора од оног који ће бити обухваћени радом. Библиографски приступ је ту само као полазиште али не и циљ, јер се не тежи потпуном обухвату дела већ њиховом значају и утицају у конкретном друштвеном-историјском миљеу. Посебно се истиче значај библиографских дела из југословенског периода, а који обухватају преглед литературе о Великој источној кризи до 1979. године (Јелена Максин и Аница Лолић), односно 1981. године (Милорад Радевић).

Рад указује на сва дела која су на тему Велике источне кризе написана у трајању од једног века. За научну јавност би сличан осавремењени подухват био од значаја. То би подразумевало библиографију дела српских аутора о Великој источној кризи, од самог историјског догађаја до данас, будући да последњих година постоји интересовање научне јавности за ову тему. Средиште овог рада представља анализа доприноса четворице аутора: Саве Грујића, Васиља Поповића, Милорада Екмечића и Владимира Стојанчевића. Представљена су њихова најпознатија дела и анализе поменутих историјских догађаја, њихови узроци и касније последице. Сваки од наведених аутора је писао на специфичан начин, што нам даје могућност да проблематику сагледамо из више углова: Грујић је био непосредни учесник српско-турских ратова; Поповић је научно утемељио истраживање Источног питања и представио сукоб интереса великих сила на Балкану; Екмечић је најобухватније и најдубље сагледао Источно питање и Велику источну кризу, указујући на Балкан као трајну спорну тачку великих сила;

Стојанчевић је критички анализирао развој историографије на ову тему. Кључни циљ овога рада јесте проучавање и наставак историјске традиције, али и указивање на то шта би могло да се уради у будућности по овом питању у славу историјске науке.

БИБЛИОГРАФИЈА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ЛИТЕРАТУРЕ

Библиографије су скупови библиографских података који имају изузетну вредност у истраживањима, с обзиром на то да сакупљају и верно и објективно приказују сву грађу одређеног аутора, одређене теме или објављених радова у одређеном историјском периоду. Истраживачи који посвећују пажњу Источном питању или Великој источној књизи не могу да се не осврну на једну врло интересантну и, из библиографске перспективе – вредну књигу, коју су приредиле Јелена Максин и Аница Лолић: „Библиографија југословенске литературе о Великој источној кризи 1875-1878. Књ. 1, 1875-1978” (Максин & Лолић 1979). Књига је изашла у Београду 1979. године и привукла је велику пажњу научне јавности.

Максин и Лолић нису давале своје оцене обухваћене литературе, нити им је циљ био писање историјске студије. У питању је библиографија као систематски регистар радова објављених у периоду од 1875. до 1978. године на тему Велике источне кризе. Обухваћене су књиге, чланци и прилози из југословенске научне и публицистичке продукције. Књига је превасходно намењена историчарима, библиотекарима, библиографима и архивистима, и представља до сада најпотпунију библиографију објављену на тему Велике источне кризе. Библиографске јединице распоређене су хронолошки, што омогућава праћење развоја интересовања и истраживања о овом питању током више од једног века. Излазак ове библиографије је изазвао позитивне реакције у научној јавности (Љушић 1981, 70; Војводић 1978).

Редакцију књиге Максин и Лолић извршио је истраживач Милорад Радевић (1935 – 2011), аутор чланка „Библиографија југословенске литературе о Великој источној кризи 1875-1878: Расправе, чланци и прилози у часописима 1878-1941”, објављеног 1987. године у Зборнику Историјског музеја Србије (Радевић 1987).

Дакле, шта је заједничко библиографском прегалништву Максина, Лолић и Радевића? Заједничка је објективност при прикупљању грађе, свеобухватност објављених материјала и прецизне смернице у истраживању за њихове читаоце.

Заједничко им је и обраћање пажње на радове одређених српских историчара: Саве Грујића, Васиља Поповића, Милорада Екмећића, Владимира Стојанчевића, али и Владана Ђорђевића, Ристе Ј. Драгићевића, Петра Борисављевића, Димитрија Ђурића, Љубомира Јовановића, Стевана Грујића, Душана Вуксана, Јована Дамјановића, Мила Вукчевића, Антонија Јовановића, Николе I Петровића Његоша, Михаила Кнежевића, Светозара Магдаленића, Ивана С. Павловића, Вукашина Петровића, Владимира Ђоровића, Пере Тодоровића, Јована Хаџи-Васиљевића и др (Радевић 1987; 156 – 158). За њих можемо рећи и да су били најплоднији аутори у овим областима, а Радевић је њихова дела поделио на: „1/ расправе и чланке; 2/ радове учесника и савременика догађаја; 3/ документе; 4/ дневнике; 5/ мемоаре и казивања; 6/ разно” (Радевић 1987; 135).

Водећи се изборима библиографа и историчара из наше научне традиције, изабрали смо четири аутора дела о Великој источној кризи које ћемо посебно истаћи. Основни критеријум за њихов избор била је научна посвећеност овој теми, број радова које су оставили за собом и укупан допринос истој, али и указивање библиографа и историчара на њихова дела као репрезентативна. Наравно, изражавамо жељу да се прикупљање библиографских података на ову тему настави, да се раније библиографије осавремене и прилагоде данашњим условима, узимајући у обзир пораст пажње истраживача према теми Велике источне кризе последњих година.

САВА ГРУЈИЋ

Иако се корени Велике источне кризе на нашим просторима налазе пре свега у српској историографији, овај рад ће учинити мали заокрет, ставивши на самом почетку анализе овог веома комплексног феномена Саву Грујића (1840 – 1913), српског генерала, државника и дипломате, учесника Српско-турских ратова 1876 – 1878. и носиоца Обилићевих медаља. На Грујића су, као хроничара и историчара епохе Велике источне кризе указивали аутори Радевић, Максин и Лолић.

Поред војног и дипломатског позива, Сава Грујић је аутор низа војних расправа које до данас служе као извор релевантних историјских података о Источном питању, Српско-турским ратовима, Великој источној кризи, догађајима који су им претходили и узрочно-последичним везама. Најпознатији међу њима су: „Први прилог за историју Српско-турског рата 1876: одношаји српско-турски пред рат 1876 год.” (Грујић 1897а), „Бугарски добровољци у српско-турском

рату 1876. године” (Грујић 1892), „Мобилизација српске војске за рат 1876. године” (Грујић 1897δ), „Наш ратни план 1876.г. и мишљења о њему: други прилог за историју Српско-турског рата 1876.г.” (1897в), и бројне друге анализе о вођењу Српско-турског рата, узроцима, последицама и околностима.

Грујић не показује амбицију да се бави историјском науком нити њеном методологијом, али његова дела су незаобилазна у тумачењу околности везаних за наведене историјске периоде. У приказу књиге „Војна организација Србије” Саве Грујића, Горан Д. Матић каже следеће: „И поред временске дистанце више од скоро једног века од објављивања овог дела, можемо констатовати да је имати добро организовану и мотивисану војску, способну за највећа напрезања и жртве остала једна од основних идеја и за данашњу Србију” (Матић 2015, 281; Грујић 2014). По Матићевом мишљењу, „овим делом успешно је реализована намера издавача да подсети стручну јавност на дело које је било једно од камена темељаца за стварање нове српске војске, као основе нове југословенске државе, настале 1918. године, након окончања Првог светског рата” (Матић 2015, 281).

Након нешто више од 100 година, ово дело се прештампава и служи као вредно војно и историјско штиво, аутора који је био директан учесник ратова са „босфорским болесником”.

ВАСИЉ ПОПОВИЋ

Један од првих и најпознатијих трудбеника на пољу расветљавања питања Велике источне кризе био је српски историчар Васиљ Поповић (1887 – 1941), на чија истраживања и закључке су се позивали многи други велики историчари, међу којима су и Милорад Екмечић и Владимир Стојанчевић. С обзиром на његово присуство у српској историографији о Великој источној кризи и ослањање потонјих колега на његово дело, уврстили смо га у нашу кратку анализу. Пореклом из Столца у Босни, Поповић је од 1933. до Априлског рата 1941. био универзитетски професор у Београду.

У погледу Велике источне кризе Поповић је тврдио да значај Берлинског конгреса (1878) лежи у томе што је Европа коначно сузбила Русију да не решава Источно питање као своје питање. Након тога, Аустрија је после готово једног и по века закорачила на Балканско полуострво и сузбила српске претензије на Босну и Херцеговину. Мисао о аустријском продирању, каже Поповић, према Солуну као противтежу руском заузимању Цариграда, изрекао је један аустриј-

ски дипломата већ 1850. у једном меморандуму (Поповић 2024).

Поповић је био прилично плодан аутор, а српска историографија о Великој источној кризи не може се разматрати без освртања на његово дело. Вреди поменути: „Источно питање у Политовој политичкој идеологији” (Поповић 1933а), „Цар Никола II и Источно питање” (Поповић 1934), „Пољска и Источно питање у 17. веку” (Поповић 1933б), „Источно питање: историски преглед борбе око опстанка османлиске царевине у Леванту и на Балкану” (Поповић 1924), „Историја новог века. Део 2, (1815-1940), за VIII разред реалних и класичних гимназије и реалке” (Поповић 1940а), „Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804-1918” (Поповић 1940б) и др.

Иако се Поповић није бавио само и искључиво овим историјским периодом, он је о њему дао највећи истраживачки допринос. Занимљиво је како он описује расподелу снага и позиција на Берлинском конгресу, где су, под председништвом Бизмарка, биле заступљене велике силе и Турска. Он сматра да треба обратити пажњу на излагања румунског и грчког представника о њиховим позицијама, а затим и на предлог Енглеске да се Грчка прими у чланство Конгреса. Тиме, како објашњава Поповић, да би „били што јаче заступљени грчки интереси против словенских” (Поповић 2024). Русија наступа „бугарофилски”, Енглеска „гркофилски”, Немачка подржава аустријске аспирације према Балкану, „нарочито према Босни и Херцеговини, а против интереса Србије и ујединитељске словенске идеје”. „Француска се није мешала у њихов сукоб због последица рата 1870-1871”, као ни Италија. Руски представник саветује српског да пронађе заједнички језик са Аустроугарском, уз обећање да ће се „Русија разрачунати са њом у наредних 15 година”. Истовремено се смањује територија Бугарске и „цепа на два дела, турска војска повлачи” (Поповић 2024).

Према наводима истраживача Мирослава Јовановића о делима Васиља Поповића, наводи се тврдња како је настало једно од његових најпознатијих дела „Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османске царевине у Леванту и на Балкану” (Јовановић 1997; према Поповић 1928). У периоду између два светска рата на универзитетима је постојала пракса да професори израђују синтезе где би дали преглед предаване области. Ти прегледи су представљали уџбеничку литературу, која се користила и много шире ван граница студентских потреба – у научним круговима и јавности. Због тога се може, према наводима Јовановића, сврстати Васиљ Поповић међу најистакнутије српске историчаре међуратног периода. Студија

о Источном питању из 1928. године до данас је интересантна истори-
чарима и истраживачима који се баве овим периодом. Међутим, не
треба заборавити да се Поповић, у складу са својим позивом, умно-
гоме бавио и методологијом историјских наука. Са те тачке гледишта,
занимљив је његов рад „Европа и српско питање у периоду ослобо-
ђења 1804 – 1918” из 1940. године (Јовановић 1997; према Поповић
1940δ). Јовановић као изузетно концизно и прегледно дело наводи
још и „Историја новог века 1492 – 1815” (Јовановић 1997; према По-
повић 1940а и Поповић 1940δ). Ову књигу карактерише методолошка
иновативност и способност да привуче и заинтересује читаоце.

МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ

Аутор који је дао највећи допринос у расветљавању пита-
ња Велике источне кризе је Милорад Екмечић, због чега смо посеб-
ну пажњу у овој анализи усмерили на њега. Његова дела се и данас
прештампавају, будући да постоји велико интересовање за њих, што
ћемо детаљно објаснити.

Познати српски историчар Милорада Екмечића (1928 – 2015)
у свом интервјуу у недељнику „Печат” каже: „Проклет онај који жели
рата. Ја сам га доживео од 1941. до 1945, када сам два пута једва спа-
сао главу. Пало је мојих 67 Екмечића, најмлађа Анђелина, преклана у
четвртом месецу после рођења, најстарији деда Шћепан са 77 година.
Али нека је проклет и онај који мисли да ратови представљају дело
неодговорних појединаца, а не инструменте кроз које се цеди процес
историјског развоја. Хегел је ратове назвао чистиљштима за будући
развој. Маркс вели да се историја састоји од планина костију и долина
крви изгинулих. У српској историји су се увек ценили витешки рато-
ви, укључујући и оне које смо – као Бој на Косову 1389 – губили. Нико
такве ратове није платио крвавије од нас, нисмо их желели, али их
нисмо могли избећи” (Вучелић 2016). Те речи су довољне да се свако
замисли о оправданости ратова у прошлости или будућности.

Милорад Екмечић се у својим истраживањима прилично по-
светио питањима Велике источне кризе, њеним узроцима и резултати-
ма. Како наводи истраживач из Косовске Митровице, Јован Алексић,
Екмечић је 1954. године објавио први чланак под називом „Почетак
босанског устанка 1875. године” у „Годишњаку историског друштва
Босне и Херцеговине” (Алексић 2025, 94). Почев од тог чланка, истра-
живачки опус Екмечића на тему Велике источне кризе се увећавао
и богатио, остављајући неизбрисив траг у српској историографији и

осветљавајући мање позната збивања у Србији и на Балкану током овог турбулентног историјског периода.

У приказу истраживача Радослава Петровића у „Историјским записима” 1963. године налази се податак да је Милорад Екмечић 1960. године одбранио докторску дисертацију на тему „Устанак у Босни 1875-78”, која је под истим насловом и исте године претворена у научну монографију (Петровић 1963, 317; према Екмечић 1960).

Како је ово дело настало, односно одакле је црпљена научна фактографија, детаљно објашњава Петровић. Екмечић је користио историјску и архивску грађу коју је проналазио у Бечу, Загребу, Задру и Београду, обраћајући пажњу и на унутрашње и спољне политичке чиниоце Кризе. Стање кметске, тј. сељачке „побуњености”, Екмечић види као природно, тј. нормално, јер кмет је у вишеструко тешком положају и мора да се бори за опстанак када услови за живот постану неподношљиви. То је први људски фактор устанка. Други су „трговци, који живе уз аустроугарску границу, трпе њихово насиље (политичке и економске природе), окрећу се Србији која им је благодона, па природно желе уједињење са њом”. Трећи људски фактор се огледа у „беговској класи, која сакупља порез од кметова, а када се кметови побуне, онда опстанак обеју друштвених класа долази у питање” (Петровић 1963, 317).

Екмечић је унео бројне новитете у истраживање о почетку Велике источне кризе на Балкану, а један од њих је да је Јамничку скупштину оценио као „догађај од прворазредног значаја”, односно „напор да се једна стихија конституише у јединствен политички покрет” (Петровић 1963, 318; Екмечић 1960, 156). „У Босни су деловале и националне организације чија је срж идеје била уједињење са Србијом (тајне организације српске владе на подручју Босне, Уједињена омладина, Дружина за уједињење и ослобођење српско, Група српских социјалиста)”. Главни носилац жеље за уједињењем је „босански сељак који тежи опстанку у оквирима Србије”, тј. живот на слободној земљи и у слободној држави (Екмечић 1960, 234).

На територији Босне, према објашњењима Екмечића, делују две пропаганде – Аустроугарске и Србије, које се појављују међу разним народских staleжима. Попут других и потоњих аутора, Екмечић обраћа пажњу на политику Русије, која умногоме обележава судбину Србије и Балкана. Иако Петровић превише идеолошки наглашава своју оцену Екмечићевог става према руском утицају кроз спољну политику, он ипак истиче велики значај руске политике и словенофил-

ских комитета (Екмечић 1960, 230; Петровић 1963, 320).

Занимање Екмечића за Источно питање и Велику источну кризу трајало је деценијама унапред. Осврћући се на Екмечићева истраживања о Великој источној кризи, Јован Алексић тврди да је он, за разлику од Васиља Поповића, сматрао да је „Источно питање отворено крајем 18. века на подстицај Русије, Пруске и Аустрије, након што је постигнут споразум око поделе Пољске” (Алексић 2025, 95). Тиме се може извести закључак да је Источно питање шири и важнија тема него што јој истраживачи и историчари заправо дају на значају. Оваква Екмечићева поставка нас наводи на закључак да је у сржи ове историјске проблематике заправо „прерасподела моћи и начин споразумевања у глобалним односима између западноевропских држава и Русије. „Линија раздвајања” зона утицаја Великих сила се, према Екмечићевим истраживањима, „повлачила преко јужнословенског простора и увек је била разлог његове политичке нестабилности” (Алексић 2025, 95; према Екмечић 1999, 84). Тако Екмечић закључује „да Источно питање у свом класичном облику може постојати само у својој суженој варијанти, као питање разграничења сфера утицаја Русије и Запада на рачун балканских народа” (Алексић 2025, 95; према Екмечић 1999, 84).

Екмечић је оставио бројна дела о Источном питању и њеној централној проблематици – Великој источној кризи: „Стварање Југославије 1 и 2” (Екмечић 1989а, Екмечић 1989б), „Дуго кретање између клања и орања” (Екмечић 2007), „Босна и Херцеговина 1802–1878.” (Екмечић 2002), „Спољнополитички оквир југословенске историје новог века” (Екмечић 1988), „Српска војска у националним ратовима од 1876. до 1878.” (Екмечић 1997а), „Слика о Босни и Херцеговини у европској путописној литератури од 1850. до 1878. године” (Екмечић 1997б), „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–1878. године” (Екмечић 1997в) и др.

Оно што као разлог избијања Велике источне кризе наводе сви српски историчари, укључујући Екмечића, Владимира Стојанчевића, Чедомира Попова и многе друге, јесте „увећање пореских обавеза, које се временом претварало у израбљивање до граница несношљивости”. Босанско–херцеговачким „зависним сељацима на име пореза је узимано између 65% и 80% годишњих прихода” (Попов 2008, 112).

Да су дела Екмечића и даље актуелна и цењена, преживевши такозвани „суд историје”, сведочи и крупан издавачки подухват „Православне речи” и Архива Војводине у Новом Саду из 2021. године, да

се капитална дела Екмечића објаве у 15 томова, у луксузном издању (Екмечић 2021). Источно питање и Велика источна криза доминирају у овом петнаестотомнику.

ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ

Владимир Стојанчевић (Скопље, 1923 – Београд, 2017) био је један од најзапаженијих научника који су се бавили питањем присуства Велике источне кризе као теме у српској научној историографији. Како је његова област истраживања обухватала српску историју 19. и 20. века, својеврсна рекапитулација и анализа литературе изгледа природно, нарочито што је састављена без жеље да се бави библиографским описом објављених публикација. Поменута анализа се налази као поглавље у научној монографији „Српски народ у Старој Србији у Великој источној кризи 1876 – 1878” из 1998. године, што ствара врло користан преглед објављене литературе до краја 20. века на тему Велике источне кризе (Стојанчевић 1998).

У поглављу „О потреби изучавања другог Српско-турског рата 1877 – 1878. године”, Стојанчевић изводи следеће закључке: да је српска историографија „посвећивала веома мало пажње изучавању проблематике народноослободилачког покрета српског народа у Турској и српско-турских ратова 1876-1877-1878. године”, као и „сплета околности у дипломатским, политичким и друштвеним круговима, који би били изазвани након поменутог покрета и ратова” (Стојанчевић 1998, 75). Он се позива на „Статистику” објављену у листу „Јавор” (Јавор 1879, 1054-1055); „Дипломатску историју Србије за време српских ратова за ослобођење и независност, Други рат” Јована Ристића (Ристић 1898), ког је Стојанчевић нарочито ценио као аутора, проучавао и цитирао његова дела; „Наш рат са Турцима 1876/77. године” Петра Пешића (Пешић 1925) и истраживања Саве Грујића о српско-турским ратовима (Грујић 1902).

У свом оцењивању научних радова (узимајући у обзир монографије и чланке), Стојанчевић је прилично строг, наводећи: „За сто година од њиховог издијања [устанка Срба у Турској, српско-турских ратова], једва да је било написано десетак добрих књига, а само двадесетак значајнијих критичких чланака и расправа посвећено је овом знаменитом периоду српске историје, који је означавао крај једног раздобља и почетак другог у историји Србије XIX и почетка XX века” (Стојанчевић 1998, 75).

Међу часописима који су се бавили одјеком Велике источне кризе у Србији, посебно место заузима часопис „Ратник”, којег као добар извор литературе наводи и академик Стојанчевић. Пун назив часописа је гласио: „Ратник – лист за војне науке, новости и књижевност” и излазио је у издаваштву Министарства војног у Београду у периоду 1879 – 1941. године. Часопис је био подељен у три дела: 1. уводни део, 2. научни и поучни део, и 3. новине и књижевност. Управо у другом делу објављивани су чланци који су анализирали различите војне операције, као и догађаје током Велике источне кризе, преносећи их са идеолошког становишта српског војног врха (Хасановић 2007, 73–74; Ратковић-Костић 2000, 60).

Период везан за Велику источну кризу, догађаји који су јој претходили и последице које је оставила, били су велика истраживачка инспирација Владимира Стојанчевића. Оставио је бројна дела везана за овај период историје: 1. чланке: „Историјска етнографија Босне у XIX веку до окупације 1878.” (Стојанчевић 2016); „Србија, Аустро-Угарска и Русија од Санстефанског мира до Берлинског конгреса” (Стојанчевић 1998а), „Југоисточна Србија у време ослобођења 1877/78. године” (Стојанчевић 1975); „Миладин Никачевић Симић, наш просветно-национални рад у Македонији и Старој Србији” (Стојанчевић 2016а); „Село (и мудирлук) Никодим у српско-бугарским односима од краја 19. века до Хуријета 1908. године” (Стојанчевић 2016б); 2. књиге: „Из српске историјске прошлости: (1804-1918)”, која је изашла у чак 27 томова (Стојанчевић 2012–2016), „Историјска прошлост крајева југоисточне Србије у периоду српске националне револуције 1804-1878. године: зборник радова” (Стојанчевић 2014) и многе друге.

Стојанчевић је истицао значај Русије као чиниоца у спољној политици Србије у време српско-турских ратова, наглашавајући ослањање Србије на Русију у погледу политике, дипломатије, финансирања војске. Русија је пружала подршку Србији, и војске ових двеју држава су напредовале у освајању територија које је држала Турска. Према Санстефанском споразуму између Русије и Турске (1978), Турска је изгубила готово све земље на Балканском полуострву, али Србија није добила све територије које је хтела. То је делимично исправљено на Берлинском конгресу (Стојанчевић 1998, 77).

Стојанчевић у својим историјским освртима након Берлинског конгреса истиче значај истраживања Владимира Ђоровића о односима између Србије и Аустроугарске у 20. веку, који су умного-

ме обележили њену судбину (Ђоровић 1936) и истраживања Васиља Поповића о српско-европским односима у истом периоду (Поповић 1940). Он каже да је на страни Србије, односно кнеза Милана, постојало колебање око уласка Србије у Други руско-турски рат због несигурности у исход тог рата и онога што би Србија могла да добије од њега. У Прокламацији Кнеза Милана, 1. децембра 1877. године, говори се следеће: „И ако велика и храбра војска руска може, и без вашег суделовања, да увенча успехом ону свету ствар, коју је ЦАР АЛЕКСАНДАР узео под своју моћну заштиту, ништа нас на свету не може ослободити од дужности, коју Српски Народ има да изврши као члан хришћанских народа на истоку, коју Србија треба да испуни и према себи и према племену своме” (Кнез Милан 1877).

Стојанчевић каже да је овом прокламацијом Србија заузела заштитнички став према Србима у Турској и да се руско-турски рат води за ослобођење хришћана на Балкану (Стојанчевић 1998, 78). Притом се, осим на значење саме прокламације, позива на друге правне акте који на аналоган начин објашњавају улазак Србије у руско-турски рат (Грујић 1923; Шкерковић 1952).

Кроз своје огледе и објашњавање Велике источне кризе и њених одјека у Србији, Стојанчевић се позива и на чувеног историчара Милорада Екмечића и његове закључке, кроз дела наведена у овој краткој анализи.

ЗАКЉУЧАК

Анализа присуства и тумачења Велике источне кризе у српској историографији показује да овај историјски догађај заузима трајно релевантно место, али и да је његово проучавање било неуједначено и условљено методолошким, идејним и временским оквирима у којима су одређени аутори деловали. Аутори су истакли значај библиографских радова, као обједињених скупова библиотеграфских података који најбоље осликавају радове у српској историографији посвећене периоду Велике источне кризе, њених узрока и последица.

Код великог броја аутора који су писали на ову тему, посебна пажња је обрађена на оне који су најдубљи траг и оставили: Сава Грујић, Васиљ Поповић, Милорад Екмечић и Владимир Стојанчевић. Аутори примећују и акценат наведених аутора на политичке актере великих сила, чији су се интереси у прошлости (а можемо повући паралелу и са оним што се дешава данас) увек секли негде на простору Балкана. Сукоб интереса је обично резултирао крвавим ратовима, док је обичан народ желео само једно: слободан живот у слободној земљи.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Алексић, Јован Ј. 2025. „Корени и узроци Велике источне кризе (1875 – 1878) у огледалу научног опуса Милорада Екмечића”. *Лесковачки зборник*, LXV: 93-111. doi 10.46793/LZ-LXV1.093A.
- Војводић, Јагода. 1978. „Јелена Максина, Аница Лолић: Библиографија југословенске литературе о великој источној кризи 1875-1878, Књ. 1, 1875-1978, Историјски институт, Београд 1979, стр. 147”. *Зборник Мајнице српске за историју* 29: 192 – 194.
- Вучелић, Милорад. 2016. Академик Милорад Екмечић 1928-2015. – национални ауторитет од најређег соја”. *Печай*, 385. Доступно на: <https://www.pecat.co.rs/2015/09/akademik-milorad-ekmecic-istoricar-predstoji-nam-nova-staljingradska-bitka-2/>
- Грујић, Јеврем. 1923. *Зайиси III (Друџа влада Обреновића и турски ратници)*. Београд: 289-308.
- Грујић, Сава. 1892. *Буџарски добровољци у српско-турском рату 1876. године*. Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
- Грујић, Сава. 1897а. *Први урило за историју Српско-турског рата 1876 : одношаји српско-турски пред рат 1876 год*. Београд : [д. и.].
- Грујић, Сава. 1897б. *Мобилизација српске војске за рат 1876. године*. Београд : [д. и.].
- Грујић, Сава. 1897в. *Наш ратни план 1876.г. и мишљења о њему : грујић урило за историју Српско-турског рата 1876.г.* Београд: Штампарија краљевине Србије.
- Грујић, Сава. 1902. „Грађа за Историју Српско-турског рата”. *Операције тимочко-моравске војске*, III (1). Београд.
- Грујић, Сава. 2014. *Војна организација Србије*. Београд: Факултет безбедности.
- Екмечић, Милорад. 1960. *Устанак у Босни 1875-78*. Сарајево: Веселин Маслеша.
- Екмечић, Милорад. 1988. „Spoljnopolitički okvir jugoslovenske istorije novog veka”. *Jugoslovenski istorijski časopis (JIČ)*. Београд: Savez istorijskih društava Jugoslavije: 31–43.
- Екмечић, Милорад. 1989а. *Стварање Југославије 1790-1918. 1*. Београд: Просвета.
- Екмечић, Милорад. 1989б. *Стварање Југославије 1790-1918. 2*. Београд: Просвета.
- Екмечић, Милорад. 1997а. „Српска војска у националним ратовима од 1876. до 1878.” *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX*

- века. Београд: БИГЗ: 118–151.
- Екмечић, Милорад. 1997δ. „Слика о Босни и Херцеговини у европској путописној литератури од 1850. до 1878. године”. *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*. Београд: БИГЗ: 151–173.
- Екмечић, Милорад. 1997в. „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–1878. године”. *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*. Београд: БИГЗ: 173–203.
- Екмечић, Милорад. 1999. „Покушаји периодизације и дефиниције Источног питања”. *Срби на историјском раскришћу*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Екмечић, Милорад. 2002. „Босна и Херцеговина 1802–1878.”. *Дијалој прошлости и садашњости*. Београд: Службени лист СРЈ: 155–173.
- Екмечић, Милорад. 2007. *Дуо крећање између клања и орања: историја Срба у Новом веку 1492–1992*. Београд: Завод за уџбенике.
- Екмечић, Милорад. 2021. *Устанац у Босни : 1875-1878; Разнолики историјски сјиси*. [Књ.] 1, 2, 3, 4, 5; *Срби на историјском раскришћу; Дијалој прошлости и садашњости; Револуција 1848. и Балкан; Оледи из историје; Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века; Дуо крећање између клања и орања : историја Срба у Новом веку : (1492-1992); Стварање Југославије : 1790-1918*. Књ. 1 и 2; *Ратни циљеви Србије 1914*. Нови Сад : Православна реч : Архив Војводине.
- Јавор. 1879. „Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-78 године”. *Јавор*, 8 (33): 1054-1056. <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=14619&m=2#page/538/mode/2up>
- Јовановић, Мирослав. 1997. „Поповић, Васиљ”. Енциклопедија српске историографије. Београд: Knowledge.
- Кнез Милан. 1877. „Прокламација моме драгом народу”. *Избор ствари у пројиса*: 133-136. <https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/bib-propisi/proklamacije/1-1877-p-Proklamacija-rata-za-oslobodjenje-i-nezavisnost.pdf>
- Љушић, Радослав. 1981. „Јелена Максина - Аница Лолић, Библиографија југословенске литературе о Великој источној кризи 1875-1878, књига I, 1875-1978 (у редакцији Милорада Радевића), Историјски институт, Града, књ. 20, Београд 1979, 145”. *Историјски гласник* 1-2: 170.

- Максин, Јелена & Аница Лолић. 1979. *Библиографија југословенске литературе о великој Источној кризи 1875-1878*. Књ. 1, 1875-1978. Београд: Историјски институт : Просвета.
- Матић, Горан Д. 2015. „Приказ књиге ‘Војна организација Србије’ Саве Грујића”. *Војно дело*, 1: 279-281.
- Петровић, Радослав. 1963. „Милорад Екмечић: Устанак у Босни 1875-78. (Веселин Маслеша, Сарајево, 1960, стр. 391)”. *Историјски записи*, 2: 317-320.
- Пешић, Петар. 1925. *Наш рат са Турцима 1876/77. године*. Београд.
- Попов, Чедомир. 2008. *Источно питање и српска револуција 1804-1918*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Поповић, Васиљ. 1924. *Источно питање : историски преглед борбе око оцетанка османлиске царевине у Леванту и на Балкану*. Београд: Геца Кон.
- Поповић, Васиљ. 1933а. „Источно питање у Политовој политичкој идеологији”. *Летопис матице српске* 1/3: 26-30.
- Поповић, Васиљ. 1933б. „Пољска и Источно питање у 17. веку”. *Летопис матице српске*, 1: 40-52.
- Поповић, Васиљ. 1934. „Цар Никола II и Источно питање”. [Б. м. : б. и.]
- Поповић, Васиљ. 1940. *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804-1918*. Београд.
- Поповић, Васиљ. 1940а. *Историја новој века. Део 2, (1815-1940) : за VIII разред реалних и класичних гимназије и реалке*. Београд : Народна просвета.
- Поповић, Васиљ. 1940б. *Европа и српско питање : у периоду ослобођења 1804-1918*. Београд : Г. Кон.
- Поповић, Васиљ. 2024. „Велика криза на Истоку 1875-1878”. *Велики рат*. Доступно на: <https://velikirat.rs/prolog-page/istocno-pitanje/velika-kriza-na-istoku-1875-1878/>
- Радевић, Милорад. 1987. „Библиографија југословенске литературе о великој источној кризи 1875-1878. : Расправе, чланци и прилози у часописима 1878-1941.” *Зборник Историјској музеја Србије* 24: 135-159.
- Ратковић-Костић, Славица. 2000. „Војни часопис „Ратник” 1879-1934. : прилог историографској анализи садржаја”. *Војноисторијски гласник* 50 (1/3): 59-68.
- Ристић, Јован. 1898. *Дипломајска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност, Друи рат*. Београд: Штампарија код «Просвете» - С. Хоровица.

- Стојанчевић, Владимир. 1975. „Југоисточна Србија у време ослобођења 1877/78. године”. *Лесковачки зборник*, XV: 71-78.
- Стојанчевић, Владимир. 1998. *Српски народ у Старој Србији у Великој источној кризи 1876 – 1878*. Београд: Јавно предузеће Службени лист СРЈ : Балканолошки институт САНУ.
- Стојанчевић, Владимир. 1998а. „Србија, Аустро-Угарска и Русија од Санстефанског мира до Берлинског конгреса”. *Српски народ у Старој Србији у Великој источној кризи 1876–1878*. Београд: 317–329.
- Стојанчевић, Владимир. 2014. *Историјска прошлост крајева југоисточне Србије у периоду српске националне револуције 1804-1878. године : зборник радова*. Ниш: Филозофски факултет.
- Стојанчевић, Владимир. 2016. „Историјска етнографија Босне у XIX веку до окупације 1878.”. *Catena mundi*. Књ. 3, [О националном идентитету Срба]. Београд: Catena mundi: 297-301.
- Стојанчевић, Владимир. 2016. *Из српске историјске прошлости : (1804-1918), 1-27*. Пирот: Пи прес.
- Стојанчевић, Владимир. 2016а. „Миладин Никачевић Симић, наш просветно-национални рад у Македонији и Старој Србији”. *Вардарски зборник* 11. Београд: Српска академија наука и уметности: 131-163.
- Стојанчевић, Владимир. 2016б. „Село (и мудирлук) Никодим у српско-бугарским односима од краја 19. века до Хуријета 1908. године”. *Вардарски зборник* 11. Београд: Српска академија наука и уметности: 165-178.
- Ђоровић, Владимир. 1936. *Односи између Србије и Аустроугарске у XX веку*. Сарајево.
- Хасановић, Ивана. 2007. „Часопис Ратник : идеолошка и војно-структурална концепција листа : (1921-1929.)”. *Наша прошлост* 8: 73-96.
- Шкеровић, Никола. 1952. *Закључци седница Министарског савета Србије 1862-1898*. Београд: Државна архива Н.Р. Србије, грађа II: 311-330.

Dajana Lazarević*

Miša Stojadinović**

Institute for political studies, Belgrade

THE PRESENCE OF THE GREAT EASTERN CRISIS IN SERBIAN HISTORIOGRAPHY***

Resume

This paper analyses the presence and interpretation of the Great Eastern Crisis (1875–1878) in Serbian historiography, with particular emphasis on the bibliographic tradition and the contributions of key Serbian authors. The paper aims to provide a critical review of the most significant historians and their interpretations, highlighting the development of historiographical thought and encouraging further research on this topic. Special attention is given to bibliographic works that offer the most comprehensive overview of Yugoslav literature on the Great Eastern Crisis and serve as an indispensable foundation for researchers. The central part of the paper is devoted to an analysis of the contributions of Sava Grujić, Vasilj Popović, Milorad Ekmečić, and Vladimir Stojančević. Their works are examined within the context of different methodological and research approaches, ranging from the testimony of a direct participant in historical events to in-depth scholarly analyses. The authors conclude that the Great Eastern Crisis remains a permanently relevant topic in Serbian historiography and argue for the compilation of a new bibliography that presents historians' contributions to the field's development from 1980 to the present day.

Keywords: Great Eastern Crisis, Serbian historiography, Sava Grujić, Vasilj Popović, Milorad Ekmečić, Vladimir Stojančević

* E-mail address: dajanalazarevic93@gmail.com; ORCID 0009-0001-2534-450X; Institute for Political Studies, Belgrade.

** E-mail address: icemishast@yahoo.com, ORCID 0000-0003-0774-5390; Institute for Political Studies, Belgrade.

*** The paper was written as part of the project "The Great Eastern Crisis and the Slavic World: Historical, Political and Cultural Aspects", organized by the Historical Archive "31 January", Vranje and the Institute for Political Studies, Belgrade, funded by the Ministry of Culture of the Republic of Serbia.

Бојан Панић*

Филозофски факултет, Универзитет у Нишу

САРАДЊА КНЕЗА МИЛОША ОБРЕНОВИЋА СА ПОРТОМ И ПРЕДСТАВНИЦИМА ОСМАНСКЕ ВЛАСТИ НА БАЛКАНУ КАО ДЕО ОСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ СРПСКОГ НАРОДА (1815–1839)**

Сажетак

Улога кнеза Милоша Обреновића у снажењу позиције српског народа у оквиру Османског царства након ратне фазе Српске револуције довела је до стварања аутономне Кнежевине Србије. Поред тога, српски кнез се истакао као водећа балканска личност коме се за помоћ обраћају сви околни народи. Тежак положај хришћанског становништва у Османском царству, стални злочини и зулуми, лоше економско стање, доводили су до честих побуна, које је преко својих повереника организовао и српски кнез. Врхунац односа са Портом српски кнез је постигао 1835. приликом посете Цариграду, али након тога Порта и руска дипломатија све више теже да ограниче његову власт, што доводи до абдикације 1839. године. Рад је писан на основу необјављених извора из Државног архива Србије, објављених извора и релевантне литературе.

Кључне речи: буне и устанци, кнез Милош Обреновић, Кнежевина Србија, Османско царство, Порта, руска дипломатија

Милош Обреновића је за баш-кнеза три казе/нахије постављен 1814. и након тога постепено креће његов успон, све до неприкосновеног српског господара и оснивача династије. Након слома Хаџи Проданове буне и убиства Станоја Главаша остаје један од највиђенијих Срба на простору Смедеревског санџака. Као вођа Другог српског устанка истакао се јунаштвом, али и мудрошћу и дипломатијом. Након склапања мира са Марашли Али-пашом, Милош се потписује као

* Имејл адреса: bojanscp@gmail.com; ORCID 0009-0007-2354-2856; Филозофски факултет, Универзитет у Нишу.

** Рад је настао у оквиру пројекта „Велика источна криза и словенски свет: историјски, политиколошки и културолошки аспекти”, у организацији Историјског архива „31 јануар“, Врање и Института за политичке студије, Београд, финансираног од стране Министарства културе Републике Србије.

„верховниј кнез и праввитељ Народа Србскога“ (Шешум 2024, 380, 444).

Односи Срба и Турака били су добри у време Марашли Алипаше, посебно до грчког устанка и смрти Марашлијине 1821. године. Након тога дешавало се доста убистава, злочина и непријатељстава с обе стране, што ће још више утицати на српску политику да тежи снажењу своје самосталности и протеривању немирних и несигурних Турака (Гавриловић 1909, 260–267).

У односима које ће изграђивати са османском Портом и осталим представницима турске власти српски кнез се руководио општим, националним, али и балканским интересима. У том односу са представницима царства, суседним народима, али и великим силама посматрамо његову улогу у Источном питању. Значајан чинилац у овом питању била је моћна Руска царевина, према којој су словенски православни народи увек били окренути. Такав однос некада је био практичне природе, али врло често је ишао до нивоа глорификације.

Иако су српски устаници одбили Букурешки уговор из 1812, испоставиће се да ће та осма тачка бити камен темељац у међународној политици, која ће да доведе до аутономије Кнежевине Србије тридесетих година 19. века.

Важан чинилац у борби српског народа за аутономију јесу народне депутације које су слате на Порту и оне су износиле захтеве и молбе за решавање питања српског народа и јачање положаја и улоге кнеза Милоша Обреновића. Пошто аутономни статус није тачно дефинисан још у осмој тачки Букурешког мира 1812. српски кнез и руска дипломатија су тражили право на проширење српске управе и ван граница Смедеревског санџака, тј. до територија до којих су стигли Карађорђеви устаници током Првог српског устанка (Шешум 2017, 161).

Руска дипломатија је до 1829. године доследно истицала осму тачку Букурешког мировног уговора и тражила њену примену. Међутим, улога Руског царства и њене званичне политике била је ограничена након 1815. улогом у Светој алијанси и спречавањем устанака и побуна који би рушили легитимитет признатих држава након Бечког конгреса. Цар Александар I Романов је био посебно доследан у томе. Све се мења издијањем Грчког устанка 1821. и мешањем великих сила у решавање Источног питања и даљег статуса Османског царства. Смрт руског цара и долазак Николаја I (1825–1855) промениће политику моћне царевине према балканских народима. Питање српске

аутономије постаје део Акерманске конвенције. У одвојеном акту ове конвенције из 1826. Порта се обавезала да врати у састав Србије отргнуте нахије (Гавриловић 1909, 230–233; Љушић 2004, 1–2; Попов 2010, 25 – 36; Терзић 2021, 31–32; Шешум 2024, 502–503; Савић 2024, 15–17).

У време руско-турског рата 1828. политика кнеза Милоша била је неутрална према овом сукобу, али је тајно одржавао односе са представницима Срба у Османском царству и са представницима других балканских народа: Грка, Цинцара, Бугара, Румуна, Арбанаса... Та тајна делатност, биће пресудна у даљим дешавања на Балкану и довешће до аутономије Србије и јачања њене позиције у оквиру Османског царства, али и на Балкану, као централне матице, која је мудро Милошевом политиком окупљала све оне којима је слобода била главни идеал (Стојанчевић 1969, 42–46).

Током 1829. кнез Милош је говорио француском грофу Адолфу Караману да он и његов народ желе да обнове српско царство у које би улазиле Србија, Босна и део данашње Албаније. И Боа-ле-Конт је 1834. запазио да српски кнез није задовољан само аутономним статусом него да планира уједињење Србије и Босне и Херцеговине. Исти аутор наводи и да је та идеја проистекла из народа, што је свакако значајно у посматрању националних планова и идеја српског народа током 19. века. Носиоци те идеје били су и Аврам Петронијевић, Димитрије Давидовић и многи други (Шешум 2017: 173–174).

Акерманска конвенција из 1826, а посебно Једренски мир из 1829. утрли су пут српској аутономији и јачању позиције балканских народа у односу на османску власт. Ипак, представници турске Порте нису журили са извршењем онога на шта су били приморани, па је кнез Милош морао да се умеша својом сналажљивошћу и спремношћу да свим методама ради на јачању позиције српског и осталих суседних народа на Балкану, а самим тим и на слабљењу и урушавању Османског царства. Добијање берата и титуле наследног кнеза 1830. је велико признање за српског кнеза, који је схватао да само сарадња са свим актерима може да резултира успехом. Када након хатишерифа Порте одбија да испуни обећано и потписано кнез Милош преко својих повереника креће у одлучујућу акцију за реализацију одредби хатишерифа из 1830. године. Користећи проблеме у Османском царству изазване египатском кризом покреће устанак у крушевачком крају, Параћину, Ражњу, Алексинцу и источној Србији. То приморава османске власти на нови хатишериф 1833. којим је Кнежевини Србији коначно признато обећано, тј. територијално проширење на области

до којих је стигао Карађорђе Петровић у Првом српском устанку. Јастребац постаје српска граница и то остаје до Берлинског конгреса 1878. године (Стојанчевић 1957, 27–52; Shaw 1977, 14–15 32–34; Љушић 2004, 3–21; 282–283; Савић 2024, 18–19; Панић 2024, 52–53).

Кнез Милош није претеривао у овим процесима, већ је помажући устанке у видинском, нишком и лесковачком пашалуку, затим буне у Белоградчику, Берковцу био свестан идеје о свесрпском ослобођењу, али и о могућностима новоформиране српске кнежевине, уз чекање погодног тренутка за даљу реализацију тог националног пројекта. Наравно, све акције морамо посматрати и кроз призму деловања великих сила, у првом реду Русије, која након Ункјар-Искелесијског уговора 1833. води политику контроле над Османским царством и спречавања неких ширих побуна. Тако да су све акције српских власти и суседних области које су и даље остале у саставу Османског царства изгубиле на значају (Стојанчевић 1969, 49–51; Љушић 2004, 283–285; Терзић, 55–57).

И наредних година улога кнеза Милоша биће значајна, јер ће он бити за многе стожер устаничке политике на Балкану и неко ко штити и брине о балканским хришћанима и чак након неуспелих побуна. Он утиче на промену локалних старешина, бори се свим силама за амнестију побуњеног становништва, договора побољшање њиховог положаја и услова у којима ће живети након повратка домовима (Стојанчевић 1969, 53–55).

Кнез Милош је још 1823. утицао на промену ајана у Крушевцу. Ахмет-бег Вренчевић се као нови старешина захвалио српском кнезу на помоћи за избор у веће звање. До 1830. кнез Милош је био у добрим односима са породицом Вренчевић и лесковачким пашом. Чак су Вренчевићи посећивали српске депутате у Цариграду 1830. године. Односи кнеза Милоша са Исмаил-пашом, наследником Шашит-паше у почетку су били добри, али су врло брзо поремећени, посебно од случаја крушевачких бегова Вренчевића и устанака у крајевима који су припадали Лесковачком пашалуку (Шешум 2017, 212–215; Панић 2024, 22).

Током 1834. кнез се у Смедереву састао са Мустафом Решид-бегом, Портиним послаником у Паризу и касније у Лондону. Од султана је добио орден, а српски кнез му је узвратио поклоном од 100 крава. И остали турски великаши који су посредовали у овоме богато су награђени (Љушић 2004, 285–287). Кнез Милош је помагао и турским старешинама да сачувају свој положај, као на пример Махмуд-паши Ро-

тулу, за помоћ му се обраћао Смаил-ага Ченгић, али и локални турски ајани (Стојаничевић 2004, 63). Махмуд-паша из Видина пише кнезу Милошу 1830. и тражи помоћ да добије премештај. Хтео је да пређе у Крушевац, али није успео јер је неко други био постављен.¹ Што се тиче заштите хришћанског становништва кнез Милош 1831. пише Селим-бегу, крушевачком спахији и критикује га због бездушности према раји коју врше његове читлук-сахибије и субаше. Уколико не би дошло до промене стање знао је да припрети да ће се обратити Порти за помоћ и да ће о свему бити обавештени представници званичне власти (Перуничих 1977, 91; Шешум 2024, 360, фуснота 463). Српски кнез је имао сарадњу и са приштинским старешинама Џиноли, којима је позајмљивао новац, затим са Махмуд-пашом призренским, Осман-пашом и Ејуп-пашом из Новог Пазара, коме је помогао да дође до те функције (Шешум 2017, 216–219).

Политика кнеза Милоша била је двосмерна. Његови изасланици су на званичним скуповима и у званичној кореспонденцији поштовали османску власт, султана и позивали народ на мир, поштовање реда и закона. С друге стране, ти исти представници су на тајним састанцима договарали акције и заједничким снагама деловали. Неки од њих су били Милета Радојковић, Живко Шокорац, Арсеније Андрејевић, Стојан Симић.

Мехмед Изет-паша пише кнезу 1833. о гласинама које се шире да он (кнез) дели народу пушке, олово и барут и да их хушка на устанак. Видински везир истиче у писму да он у то не верује и да сматра да је кнез одан султану Махмуду II (1807–1839). Поред тога сматра да такве гласине треба зауставити, што је кнез Милош урадио и све оповргао преко свог представника трговца Стојка и исказао оданост османском султану (Стојанчевић 1969, 55–56). Кнез је одржавао и добре трговачке односе са околним турским пашама, па му се тако Омер-паша адакалски захваљује јер је послао Стојана Симића у Влашку и успео да добије олакшице за куповину стоке.²

Важан догађај у односима кнеза Милоша према Порти била је његова посета Цариграду 1835. и многобројни поклони које је добио од султана, по чему се посебно истичу топови. В. Стојанчевић наводи да су поједини турски представници говорили да је након те посете

¹ ДАС, КК XXX, 648. 1830. година у Видину, Махмуд-паша – кнезу Милошу.

² ДАС, КК XXX, 694. 1831. године у Адакалу, Абди Асим Маскар паша – кнезу Милошу; Исто, XXX, 840. 1248 реџепа 15 (1833) у Видину, Мехмед Изет-паша, видиднски везир – кнезу Милошу (текст је на турском језику, али садржи опис на српском).

кнез Милош „посејао дуне“ кроз све крајеве кроз које је прошао, јер је тиме ојачао свој углед и улогу коју има у оквиру Османске царевине (Стојанчевић 1969, 56–57). Кнез је на пут у Цариград кренуо из Пожаревца 31. јула, а вратио се 23. новембра у Србију. Тиме је учврстио своју власт, али је и отворено питање даље контроле и покушаја да се ослаби његов утицај, што ће довести до абдикације 1839. године. Израда новог устава и подршка турске Порте српској опозицији, тзв. уставобранитељима је водила ка томе (Љушић 2004, 287–302; 304–305).

Од буна коју су се одиграле 1835. и наредних година треба споменути Нишку, затим Пиротску, Београдичку³ и Берковачку 1836. и 1837. године. Незадовољство хришћана због све снажнијих зулума бивало је веће, а посебно када су знали да имају ослонац и подршку у лику и делу српског кнеза Милоша. И народ софијског краја, Дупнице, Брезника, Радомира, Високог, Власине, Лужнице је устајао и био окренут ка Србији. Ипак, услед низа међународних и унутар политичких околности српски кнез се уздржавао од оружаног учешћа и подизања тих побуна на један већи ниво (Стојанчевић 1990, 208–215). Хусеин-паша, видински мухафиз у писму кнезу Милошу из 1835. говорећи о буни у Нишкој кази подсећа српског кнеза на добијене повластице, територије и ордење, изражава забринутост због свих дешавања и саветује кнеза да такве ствари више не чини, тј. да преко својих људи организује побуне хришћанског становништва. И након наредних побуна писма Хусеин-паше упућена српском кнезу индиректно приказују главне подстрекаче побуна, тражећи од кнеза Милоша да смири ситуацију, али да се прво њему обрати, а не званичној Порти (Маринковић 1993–1994, 234–242).

Због утицаја који је имао Порта је морала да прихвати посредовање српског кнеза у смиривању побуна и чак да среди стање у побуњеним крајевима, сменама непослушних старешина или смањењем ограничења и оптерећења која су посебно погађала српску рају, као најсиромашнији део становништва. Тако су смењени нишки паша и пиротски ајан, који су представљени као главни узрочници побуне (Шешум 2017, 182–183).

³ Београдичка буна 1836. трајала је неколико дана и није оставила виднијег трага, али је она значајна за једна шири контекст посматрања улоге Кнежевине Србије у овим процесима. У њеној организацији учествовали су људи из Србије, али је кнез сматрао да му више одговара да се ово питање не шири, тако да је она врло брзо угушена (Стојанчевић 1995, 240–246).

Кнез Милош је био посредник и у покретима Арбанаса на Балкану, посебно ако су они били антитурски. Посебно се истиче сарадња са Мустафа-пашом Бушатлијом и Али-пашом у Јањини, али и улога кнеза Милоша у измирењу Малисора са црногорским владиком Петром II. Мустафа-паша је у жељи да добије помоћ српског кнеза обећавао да ће након успеха устанка и евентуалне руске помоћи Србији предати Ниш, Видин и Софију. Још у лето 1829. у Нишу је Јован Обреновић водио преговоре са скадарским пашом. Након пораза скадарског везира, када је Порта планирала да нападне Црну Гору, акцијом српског кнеза, нарочито код великог везира Решид-паше и код Руса, до напада није дошло (Стојанчевић 1957, 174–175; Исти 1969, 58–59; Исти 1990, 218; 226; Шешум 2017, 225–230).

Кнез Милош је знао и да стане на страну Порте, посебно када је она била у сукобу са босанским беговима. Муслиманско становништво у Босни противило се реформама, укидању јаничара, танзимату и било је носилац старих вредности и привилегија, које су полако ишчезавале у Османском царству, које је све више постајало „болесник на Босфору“. Кнез Милош баш зато није подржао покрет Хусеина Градашчевића 1831–1832. године, који је поред свега био веома осيون и одбијао је помоћ од хришћанског кнеза. Ту посебно треба посматрати и питање Јадра и Рађевине, који су требали бити прикључени Србији, а чему се босански беговат противио. Кнежевина Србија на крају није узела активно учешће у угушењу босанског покрета, али услуге које је кнез Милош пружио Порти биле су од огромног значаја. (Гавриловић 1912, 351–372; Стојанчевић 1969, 60; Шешум 2017, 230–235). Српски кнез је покушавао на Порти да утиче на смену Али-паше Сточевића, херцеговачког везира, али у томе није успео и поред 80.000 гроша искоришћених за подмићивање високих чиновника. Након кнежеве посете Цариграду смањило се и притисак босанских Турака, који су наносили доста штете пограничним крајевима (Љушић 2004, 318–323).

Оваква улога кнеза Милоша коштаће га на крају и ограничења власти и присилиће га на абдикацију 1839. године, јер је Порта схватила да јој више одговарају унутрашњи сукоби у Кнежевини Србији, него даље јачање улоге кнеза Милоша. То ће се видети и кроз борбу за уставност, помоћи опозицији, тзв. уставобранитељима, али и улози Русије, која ће одиграти важну улогу у промену власти у Кнежевини Србији 1839. године⁴ (Стојанчевић 1969, 63; Исти 1990, 237–238).

⁴ Руска дипломатија је још пре Грчког устанка сматрала да треба ограничити власт кнеза Милоша, као и кнезова Влашке и Молдавије увођењем Сената и Дивана (Тер-

Кнез Милош Обреновић (1815–1839) је једна од најзначајнијих личности историје српског народа. Од вожда Другог српског устанка до оснивача династије, једног од најбогатијих људи Кнежевине Србије, творца аутономног статуса и проширења на територије до којих су стигли српски устаници у време Карађорђа. Његова сналажљивост и одлично резонување довели су до тога да Србија постане важан фактор у Источном питању, које током 19. века постаје све актуелније. Њему се за помоћ у новцу, напредовању у служби, решавању осталих егзистенцијалних питања обраћају сви, од Срба ван Кнежевине Србије, преко локалних турских старешина, до значајних личности на османском двору. Врхунац каријере је свакако посета Цариграду 1835. године, након које полако почиње слабљење његове улоге и „добривољно“ напуштање власти 1839. године. Османској Порти, али и руској дипломатији, више је одговарало несигурно стање у Србији, него једна личност која се искристалисала као не само свесрпски вожд, већ као предводник балканских народа.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Гавриловић Михаило. 1909. *Милош Обреновић*. књига друга (1821–1826). Београд: Задужбина И. М. Коларца.
- Гавриловић Михаило. 1912. *Милош Обреновић*. књига трећа (1827–1835). Београд: Задужбина И. М. Коларца.
- Државни архив Србије (ДАС) – необјављен извор
- КК XXIX Домаћи Турци кнезу Милошу– необјављен извор
- КК XXX Турци са стране кнезу Милошу– необјављен извор
- Књажевска канцеларија (КК) – необјављен извор
- Љушић, Радош. 2004. *Кнежевина Србија 1830–1839*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Маринковић, Мирјана. 1993–1994. „Нови извори о политици кнеза Милоша Обреновића према народним покретима на границама Србије“. *Историјски часопис* (XL-XLI). Београд: Историјски институт: 233–248.
- Панић, Бојан. 2024. *Крушевачки окруј од 1834. до 1842. године*. необјављена докторска дисертација. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу.
- Перуничкић, Бранко. 1977. *Земљишина својина у Србији 1815–1845*. Београд: Привредни преглед.
- Попов, Чедомир. 2010. *Грађанска Европа (1770–1914)*. *Политичка*

- историја Европe (1815– 1871)*. Београд: Завод за уџбенике.
- Савић, М. Александар. 2024. *Између уједињене Европe и усамљене Русије, Кнежевина Србија и Османско царство (1839–1858)*. Београд: Архипелаг.
- Стојанчевић, Владимир. 1957. *Кнез Милош и Источна Србија 1833–1838*. Београд: Српска академија наука.
- Стојанчевић, Владимир. 1969. „Кнез Милош према Порти и народним покретима у Турској 1828–1829. године“. *Зборник историјског музеја Србије* (6). Београд: Историјски музеј Србије: 41–71.
- Стојанчевић, Владимир. 1990. *Милош Обреновић и његово доба*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стојанчевић, Владимир. 1995. „Кнез Милош и Белоградичка дуна 1836. године“. *Из историје Друиој устаника и кнез Милошеве владе 1815–1839*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства: 240–248.
- Shaw, J. Stanford, i Kural, Shaw Ezel. 1977. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. volume II, Cambridge University Press.
- Терзић, Славенко. 2021. *На кайијама Констанинопоља, Русија и балканско њињање у 19. веку*. Београд-Нови Сад: Историјски институт Београд, Православна реч.
- Шешум, С. Урош. 2017. *Србија и Сџара Србија (1804–1839)*. Београд: Филозофски факултет Универзитет у Београду.
- Шешум, С. Урош. 2024. *Устаничка Србија, народ и земља*. Београд: Центар за српске студије Филозофски факултет Београд.

Bojan Panić*

Faculty of Philosophy, University of Niš

**COOPERATION OF PRINCE MILOŠ OBRENOVIĆ WITH THE PORT
AND REPRESENTATIVES OF THE OTTOMAN AUTHORITY IN THE
BALKANS AS PART OF THE LIBERATION STRUGGLE OF THE SERBIAN
PEOPLE (1815–1839)****

Resume

Prince Miloš Obrenović (1815–1839) is one of the most significant figures in the history of the Serbian people. From the leader of the Second Serbian Uprising to the founder of a dynasty, one of the richest men in the Principality of Serbia, the creator of autonomous status and expansion into the territories reached by the Serbian rebels during the time of Karađorđe. His resourcefulness and excellent reasoning led to Serbia becoming an important factor in the Eastern Question, which became increasingly relevant during the 19th century. Everyone turned to him for help with money, advancement in the service, and solving other existential issues, from Serbs outside the Principality of Serbia, to local Turkish elders, to important figures at the Ottoman court. The pinnacle of his career was certainly a visit to Constantinople in 1835, after which his role slowly began to weaken and he “voluntarily” left power in 1839. The Ottoman Porta, but also Russian diplomacy, was more interested in the uncertain situation in Serbia than in a figure who had crystallized as not only a pan-Serbian leader, but also as a leader of the Balkan peoples.

Keywords: rebellions and uprisings, Prince Miloš Obrenović, Principality of Serbia, Ottoman Empire, Porta, Russian diplomacy

*E-mail address: bojanscp@gmail.com; ORCID 0009-0007-2354-2856; Faculty of Philosophy, University of Niš.

**The paper was written as part of the project “The Great Eastern Crisis and the Slavic World: Historical, Political and Cultural Aspects”, organized by the Historical Archive “31 January”, Vranje and the Institute for Political Studies, Belgrade, funded by the Ministry of Culture of the Republic of Serbia.

Маја Р. Анђић*

Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву

Марија Ђорић**

Институт за политичке студије, Београд

НИКОЛАЈ ПАВЛОВИЧ ИГЊАТИЈЕВ И СЛОВЕНСКИ СВИЈЕТ (1856-1864)***

Сажетак

Дипломатско дјеловање генерала Николаја Павловича Игњатијева у односу према словенском свијету у овом раду тумачи спој идеолошких увјерења и прагматичних државних интереса у оквирима историографских расправа о словенофилству и руској политици на Балкану средином XIX вијека. Полазећи од свједочења о културној и духовној блискости Русије и словенског свијета, Игњатијев је у Бугарима и Србима препознавао кључне актере руског утицаја на простору Османског царства, што се огледа у његовој подршци њиховим црквеним, просвјетним и политичким стремљењима. Насупрот томе, однос према Словенима у Хабзбуршкој монархији, а посебно према Чесима, сагледава се као опрезнији и условљен је сложеним односима међу европским силама, при чему идеја словенске узајамности и јединства није имала исту политичку тежину и значај као у односу према словенским народима на Балкану. У том смислу, Игњатијевљево дјеловање у овом раду не посматра се као искључиво испољавање словенофилства, већ и као настојање да се словенска идеја стави у функцију дугорочних политичких интереса Руског царства.

Кључне ријечи: Н. П. Игњатијев, словенофилство, панславизам, Западни Словени, Балкан, Османско царство, Русија

* Имејл адреса: lakovic.maja@yahoo.com; ORCID: 0009-0009-6949-3724; Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву

** Имејл адреса: mara.djoric@yahoo.com; ORCID: 0000-0002-9993-1424; Институт за политичке студије, Београд.

*** Рад је настао у оквиру пројекта „Велика источна криза и словенски свет: историјски, политиколошки и културолошки аспекти”, у организацији Историјског архива „31 јануар“, Врање и Института за политичке студије, Београд, финансираног од стране Министарства културе Републике Србије.

Николај Павлович Игњатијев рођен је 17/29. јануара 1832. године у Санкт Петербургу, у породици племићке традиције, што је већ од најранијег дјетињства обликовало његов осјећај дужности према држави. Образовање је стекао у оквиру Пажевског корпуса¹ и Николајевске војне академије² Генералног штаба. Још у раној младости испољио је изразиту способност за разумијевање сложених питања из области међународних односа, што га је, као перспективног и аналитички усмјереног младог официра, препоручило за ангажман у Азијском департману и Министарству иностраних дјела Руске империје. Почеци у дипломатији, као и рад у различитим дипломатским мисијама на западу и истоку, омогућили су му да стекне драгоцену искуство у питањима Балкана и Османског царства, чиме су створени предуслови за његову каснију улогу у рјешавању Источног питања (Palmer 1994; Livens 2002; Терзић 2021; Riasanovsky 1952; Н. П. Игњатјев 1890, 281).

По завршетку школовања Н. П. Игњатијев је ступио у државну службу у периоду када је међународни положај Русије био знатно ослабљен, што је представљало директну посљедицу пораза у Кримском рату (1853–1856). Пред крај рата на руски престо је ступио цар Александар II (1855–1881), што је за младог и амбициозног Игњатијева имало посебан значај, будући да је између њих постојала и блиска лична веза – цар му је био и крштени кум, чиме је од самог почетка Игњатијевљева каријера се развијала уз повјерење и подршку највишег државног врха (Гусева 1992, 83).

Именованем за руског војног аташеа у Лондону у љето 1856. године, Игњатијев је добио прилику да оправда указано повјерење. Одлазак у Лондон догодио се у исто вријеме када и губитак руског протектората над православним словенским народима у Османском царству, што је овој мисији дало изражен стратешки и политички значај. Послије закључења Париског мира (1856) руска политика на Балкану добила је изразито двојни карактер. Кнежевинама које су располагале одређеним степеном аутономије – Србији, Црној Гори,

¹ Пажески корпус је једна од најстаријих војно-образовних институција у Русији. Полазници корпуса су били углавном синови из старих руских, пољских и грузијских породица. Наставни програм је био веома сличан ономе за кадете, али су се доста изучавали страни језици, у првом реду француски и њемачки језик.

² Николајевска академија је основана 1832. године и школовала је офицере за потребе специјалних служби у Генералном штабу. Изучавала се теорија (војна тактика, стратегија, фортификација, војна географија Русије и Европе...) и практични дио (дужности официра, курс војне администрације).

Влашкој и Молдавији – Русија је наставила да пружа дипломатску и финансијску подршку у борби за стицање пуне независности од османске власти. Насупрот томе, у областима које су се и даље налазиле у саставу Османског царства – Босни и Херцеговини, Бугарској и Македонији – руска политика се залагала за спровођење социјално-економских реформи и побољшање положаја хришћанског становништва (Гусева 1992, 97).

Једногодишња мисија у Лондону, као и период који је уследио непосредно након тога, омогућили су младом дипломати да стекне прва непосредна сазнања о положају и политичким тежњама словенских народа у Османском царству и Хабзбуршкој монархији. У поменутом периоду Игњатијев је такође добио прилику да доприне се раду руске делегације на допунској конференцији у Паризу која се одржала крајем 1856. године, а имала је за циљ прецизно утврђивање руско-турске граничне линије у Јужној Бесарабији. Захваљујући неочекиваним околностима и прије свега својој стручности, Игњатијев је успио у намјери да његов приједлог руско-турског разграничења буде представљен и прихваћен на конференцији. На тај начин остварио је своју прву значајну дипломатску побједу, иако формално није учествовао у раду конференције. Његов допринос утврђивању руско-турске границе признат је почетком 1857. године, када му је додијељен орден Светог Станислава II степена (АВПРИ, ф. 159, 4).

Током 1857. и 1858. године Игњатијев је посјетио неколико европских пријестоница и у Прагу се сусрео са водећим чешким политичарима и националним радницима, попут Франтишека Палацког и Јозефа Добровског (MacKenzie 2002, 668). У разговору са њима упознао се са идејом аустрославизма или програмом национално оријентисаних Чеха, чије су присталице заговарале рјешење словенског питања у границама Хабзбуршке монархије. Поред аустрославизма, са другачијим циљевима и већом политичком тежином, у средњој Европи се јавио и панславизам – идеологија која се темељила на концепту јединства словенских народа уз снажан ослонац на Русију. Поменута два концепта су временом постала међусобно супротстављена, а у контексту покретања Источног питања и ослободилачких ратова на Балкану, панславизам је однио превагу у другој половини XIX вијека.

Дјеловање чешких и словачких националних првака генерал Игњатијев је наставио да прати и након напуштања Прага, одржавајући извјесно вријеме преписку са истакнутим представницима по-

менутих народа. На основу увида у њихова програмска документа и политичке циљеве, Игњатијев је формирао мишљење да су интелектуални кругови код Чеха своје дјеловање усмјеравали прије свега ка остваривању властитих националних циљева, док је питање положаја осталих словенских народа, према његовом виђењу, остајало на маргинама њиховог интересовања. У погледу статуса и дјеловања словенских народа у Хабзбуршкој монархији, Игњатијев је сматрао да су Русији искрено наклоњени само Русини у Галицији и руска мањина у Угарској. Према његовом мишљењу, међу словенским народима у оквиру монархије није постојало стварно политичко јединство, будући да су њихове тежње и активности у великој мјери били усмјерени ка остваривању сопствених националних интереса. Према његовој процјени, Русини, Словаци и Срби настојали су остварити националну аутономију, док су Пољаци и Чеси усмјеравали своје политичке захтјеве ка стицању покрајинске аутономије. Критиковао је лукаву политичку стратегију пољских представника у државним органима у односу према другим словенским народима. Као илустрацију таквог стања навео је примјер избора русинских представника у Државни савјет Хабзбуршке монархије, гдје је, према његовим запажањима, пољска већина често подржавала недовољно образоване кандидате из редова русинског народа, са циљем да се у јавности створи утисак о њиховој неспособности за самостално заступање властитих интереса. Све наведено навело је Игњатијева да закључи како су словенски народи у Хабзбуршкој монархији усредсређени на појединачне циљеве, дубоко међусобно подијељени и лишени шире политичке солидарности и заједничког наступа. Одговорност за неповољно, па и очајно стање у словенском свијету, Игњатијев је дијелом проналазио и у политици руске државе, као и у дјеловању њених дипломатских представништава. По његовом мишљењу, пасивност руских конзулата и недостатак јасне иницијативе довели су до препуштености словенских народа утицајима других великих сила, због чега су се, у потрази за политичком и дипломатском подршком, најчешће обраћали Француској. Такво стање сматрао је резултатом недовољне активности и слабости руске дипломатске службе, истичући да „ми дочекујемо њихове приједлоге са савршеном равнодушношћу и неразумијевањем“ (ГАРФ, ф. 730, 507, 17–170б.). Неповјерење је било узајамно, јер је у словенским срединама Хабзбуршке монархије однос према Игњатијеву с годинама бивао све уздржанији. Иако је у круговима словенофилски оријентисане интелигенције постојало интересовање за ње-

гове идеје и активности, истовремено је постојала и дојазан од руске политичке злоупотребе словенског питања, што је нарочито било изражено код Чеха и Хрвата. У тим круговима на Игњатијева се гледало као на представника руског империјализма, а не као на заштитника Словена.

Полазећи од критике дубоке унутрашње разједињености словенских народа у Хабзбуршкој монархији, као и ограничених могућности њиховог заједничког иступања, Игњатијев је пажњу усмјеравао ка Балкану, који је посматрао као простор легитимног и историјски утемељеног руског утицаја. Управо на том подручју, подршка словенским народима у њиховим националним и ослободилачким тежњама, према његовом схватању, могла је послужити као средство за обезбјеђивање дугорочних стратешких интереса Руског царства. Иако се његово дјеловање на Балкану у историографији често дефинише као словенофилско, Игњатијев никада није припадао ужем кругу словенофила. Ипак, у свом дипломатском дјеловању он је прихватао и примјењивао поједине кључне полазне тачке словенофилске мисли, прије свега идеју културне и вјерске блискости словенских народа под окриљем православља. Словенофилска идеологија код Игњатијева је служила и као прагматични инструмент руске спољне политике. Словенофилство, као специфична руска национална и интелектуална појава, формирало се у доба процвата романтизма и почивало је на увјерењу да „словенска и руска цивилизација имају свој особени, самобитни карактер, да она неће само поновити оно што су дале претходне цивилизације (...) То је млада цивилизација, она још није дала своје плодове, али све показује да њена велика будућност долази“ (Данилевски 2007, 8–9). У његовој дипломатској пракси, током управљања Азијским департманом између 1861. и 1864. године, као и нешто касније, у вријеме дипломатске мисије у Цариграду, Игњатијев се подједнако ослањао на словенофилство и панславизам, прихватајући их као прилагодљив оквир руског дјеловања у односу према православним народима. Оба правца у његовој дипломатији била су подређена руским државним интересима на начин да је из словенофилске мисли преузео идеју духовног јединства Словена и нарочите улоге Русије у њиховом националном ослобођењу, док је панславизам користио прије свега као средство политичког утицаја и посредовања у сложеним међународним односима (Кирил 1958, 42–43).

Прве контакте са словенофилским круговима остварио је кроз комуникацију са Александром Фјодоровичем Гиљфердингом, путо-

писцем и првим руским конзулом у Сарајеву (1856–1857). Континуитет и значај ових веза потврђује чињеница да су се оне одржале и у каснијим фазама његове дипломатске каријере, прерастајући из личних познанстава у трајну идејну и политичку сарадњу са словенофилским круговима. Примјера ради, сачувана је преписка између Игњатијева и истакнутог словенофила Ивана Сергејевича Аксакова дугогодишњег предсједника друштвене организације Московски словенски комитет, која је основана 1858. године међу словенофилски оријентисаном руском елитом са циљем да се пружи политичка и културна подршка Словенима у Османском царству и Хабзбуршкој монархији. У складу са договором Игњатијева и И. С. Аксакова у словенофилском часопису *Дењ* (1861–1865) објављивани су извјештаји руских конзула са Балкана, што је руској јавности пружило увид у тешке социјално-економске услове у којима је живјело словенско становништво на овом простору. Упркос строгој цензури и забранама обраде политичких тема, Игњатијевићевим личним залагањем код цара омогућено је да *Дењ* објављује и конзулске извјештаје који су обрађивали политичка питања. На овај начин, Игњатијевић је успио увјерити надређене да је неопходно објективно информисати руску јавност о стварним приликама и условима живота словенских народа у Османском царству, а читаоцима омогућити приступ непосредним чињеницама умјесто интерпретација њемачке и француске штампе (Хевролина 2009, 124–125).

Слагање са словенофилским идејама Игњатијевић је исказао и у својим политичким мемоарима, у дјелу гдје је изнио своја запажања о историјској улози Русије у словенском свијету. Полазећи од увјерења о посебној мисији која је предодређена руској држави, своја искрена размишљања изнио је много година касније, након што је окончао активну дипломатску и политичку дјелатност, што његовим записима даје и изразиту ретроспективну димензију: „Русија има политичку мисију да све Словене уједини и сачува и да не уступи никоме ни педаљ словенске земље; ако Аустроугарска некако успије да успостави политичку, економску и војну контролу над Србима и Бугарима, уз ојачале Пољаке и помоћ њеног природног савезника Мађарске (...) онда ће Беч стати на чело словенско-католичке федерације, против нас. Улога Русије, у том случају, у Европи ће бити завршена. У намјери да осигурам будућност Русије, сматрам неопходним да застава свих Словена треба да буде у ексклузивном власништву Руског Цара и да јачање утицаја било које друге државе на Балканском полуострву тре-

ба спријечити, а нарочито Аустроугарској. Све моје активности, од 1861. до 1877. године, у Турској и међу Словенима биле су са циљем да Русија завлада Балканским полуострвом и Црним морем (...)“ (Ковачевић 2012, 17).

Могућности за конкретније учешће у питањима која су се дотицала словенског свијета Игњатијев је добио именовањем на мјесто директора Азијског департмана МИД-а у љето 1861. године. Азијски департман као један од три департмана Министарства иностраних дјела био је задужен за праћење политичких прилика на Балкану и у Османском царству, одржавање контаката са православним словенским народима, координацију у раду руских конзулата у пружању материјалне, финансијске и просвјетне помоћи, као и стратешко планирање руске спољне политике (История внешней политики России 1997, 61). Током ранијих година, у вријеме његовог претходника Јегора Петровића Коваљевског, посао Азијског департмана имао је претежно техничко-административни карактер, па је Игњатијев уочио да се по питању задатака може и мора учинити много више, јер се у поменутих крајевима „наш глас не слуша, а утицај је занемарљив“. Азијским департманом је управљао у годинама када су словенофилска идеологија и панславизам пронашли конкретну примјену у обликовању државне политике и остваривању стратешких интереса Руске империје на Балкану, те је у таквим околностима Игњатијев користио све расположиве механизме департмана за пружање финансијске, просвјетне и културне подршке православним народима (Ону 1932, 407).

Поред организованог слања помоћи уз посредовање руских конзулата и стипендирања српских и бугарских питомаца, учествовао је и у изради и реализацији пројеката пресељења цијелих породица са Балкана на Кавказ, настојећи да таквом мјером ојача стратешки положај Русије у том региону (Антић 2025). Посебан значај придавао је раду у области доброчинства и редовно је организовао слање материјалне и финансијске помоћи у виду хране, новца, школских и црквених књига, богослужбених одежди и других потрештина. Поменуте активности, усмјерене ка Србији, Црној Гори, Бугарској и другим балканским крајевима, одвијале су се под покровитељством руског двора и уз нарочито залагање руске царице Марије Александровне (Хевролина 2009, 121). Захваљујући свему томе, међу православним словенским народима Османског царства, прије свега међу Бугарима и Србима, генерал Игњатијев је изградио репутацију заштитни-

ка и покровитеља, а нешто касније залагање за црквену аутономију Бугара, подршка развоју школства и дипломатско посредовање код Порте у словенској јавности прихваћени су као израз руске брига за „једновјерну браћу“. Међутим, временом је постајало све очигледније да је у својој политици давао предност бугарском питању, што је свој најпотпунији политички израз добило приликом закључења Санстефанског уговора (1878) и настојања да се оформи Велика Бугарска.

У погледу руско-турских односа заступао је став да Петроград нужно треба да постигне споразум са Турском без посредовања европских сила, при чему је понајвише доводио у сумњу политику Аустроугарске и Велике Британије. Према његовом становишту, изградња стабилних односа са султаном и турским министрима отворила је простор за подршку борби за независност православних народа на Балкану, уз истовремено снажење руске позиције на мореузима. У том контексту, као неопходну мјеру, он је истицао формирање црноморске флоте и закључење споразума са Турском без посредовања европских сила. Други руски стратешки циљ, требало је да буде овладавање мореузима, чиме би Русија обезбједила мир и стабилност на својим јужним границама и створила услове за приоритетан развој трговине. У изградњи пријатељских односа са Портом, султаном и турским министрима, али и јачању руског утицаја Игњатијев је дао изузетан лични допринос у вријеме када је обављао дужност руског амбасадора у Константинопољу (1864-1877) (Кирил 1958, 42–43; Riasanovsky 1952; Meininger 1970; Jelavich 1984).

У контексту спољнополитичких задатака Русије, често је износио став о односу према Аустроугарској, разматрањем њених тежњи ка продору према Егејском мору и политичком потчињавању словенских народа, што је, према мишљењу Игњатијева, водило ка неизбјежном сукобу између Беча и Санкт Петербурга. У његовој перцепцији међународних односа преовладавало је неповјерење према европским силама и конференцијама, будући да је сматрао да су сви актери Источног питања, у мањој или већој мјери, заступали интересе супротстављене Русији. Вишедеценијска борба балканских народа против Османског царства, према његовом мишљењу, могла је послужити као инструмент за јачање руског утицаја на Балкану и припрему за неизбјежан сукоб са германским свијетом (Блуднова 2006, 97).

Заштиту словенских интереса од аустријских претензија проналазио је у њиховом повезивању у један одбрамбени савез, који би уједно служио и као основа за ширење руског утицаја (MacKenzie

2002, 224). Један од кључних узрока несугласица међу словенским народима проналазио је у конфесионалним разликама, држећи да је вјерску припадност требало потиснути у други план и као примарни интегративни принцип истакнути јединство по основу народности. Као илустрацију наглашавања вјерског критеријума издвајао је посланицу „Србима“ (1860), коју су саставили московски словенофили, а у којој је идеја словенског уједињења била утемељена искључиво на заједничкој православној вјери. Према његовом становишту, такав приступ доприносио је продубљивању подјела на конфесионалној основи (Екмечић 1989, 149). Осим тога, из садржаја посланице произишало је становиште да се не треба ослањати на цивилизацију изграђену на, како се наводило, „лажној“ католичкој вјери (Берић 2000, 113; Екмечић 2008, 272).

Његове ставове подржао је један дио руских дипломата, јер је у оквиру МИД-а дјеловало више струја, од којих су неке потврђивале односно негирале улогу Хабзбуршке монархије у судбини словенских народа на Балкану. Примјера ради, један од савјетника кнеза Горчакова, барон А. Г. Жомини сматрао је да Хабзбуршкој монархији, као и уосталом Русији, припадала важна улога у одлучивању о будућој судбини словенских народа (Хевролина 2009, 118). Заговарајући активну и агресивну спољну политику на Истоку, Игњатијев је као директор Азијског департмана окупио око себе круг истомишљеника - дипломата и службеника које су називали „партијом акције“, а чији чланови су били предједавајући Комитета министара Н. П. Гагарин, министар војске Д. А. Миљутин, публициста М. Н. Катков и други. Њихов политички курс називао се „национални“ и био је у супротности са „кабинетским“ приступом у домену спољне политике министра Горчакова (Хевролина 1992, 142–143). Уобличавање сопствене спољнополитичке стратегије у вријеме дипломатске мисије у Цариграду, гдје је као руски амбасадор располагао извјесним степеном самосталности у вођењу балканске политике, довело је до неслагања и повремених вербалних сукоба са министром иностраних послова кнезом А. М. Горчаковым.

Игњатијев је у словенском свијету био и остао препознат као један од најутицајнијих руских дипломата XIX вијека. Узимајући у обзир поменуте аспекте његове дјелатности, може се закључити да је његова политика према словенским народима била обиљежена спојем идејних убјеђења и практичних дипломатских циљева. Укупна дјелатност показује да је његова политика према словенском свијету

била саставни дио шире стратегије руске спољне политике у другој половини XIX вијека. Као директор Азијског департмана Министарства иностраних послова, а затим и руски амбасадор у Цариграду, Игњатијев је настојао да питање ослобођења словенских народа постави високо на листи спољнополитичких задатака Руске империје. Ослањајући се на словенофилске идеје и елементе панславизма, али и на прагматичне методе деловања које ће касније бити препознате као особености „игњатијевљеве школе дипломатије”, он је настојао да идеолошке концепте подреди конкретним интересима руске државе у условима сталног надметања са европским силама. У том смислу, словенофилство и панславизам послужили су као средство јачања руског утицаја на Балкану и у Османском царству. Његова блискост са словенофилским круговима није значила безрезервно прихватање њихових ставова, већ промишљено коришћење њиховог утицаја у обликовању руске политике према Балкану. Посебно мјесто у Игњатијевљевој политици припадало је односу према православним словенским народима Османског царства, прије свега Србима и Бугарима. Подршка црквено-школској аутономији, просвјетним иницијативама и дипломатском посредовању представљала је конкретан израз руске заштитничке улоге, која је у локалним срединама доживљавана као доказ бриге за судбину једноврјерне народе Балкана. Истовремено, кроз механизме Азијског департмана и сарадњу са словенофилским организацијама и штампом, посебно Московским словенским комитетом, ова политика је добијала институционални и пропагандни карактер, што је додатно учвршћивало позиције Русије на Балкану. На другој страни, пак, однос Игњатијева према западним Словенима у оквиру Хабзбуршке монархије био је знатно опрезнији и сложенији. Док су словенофилски и панславистички кругови у Русији исказивали интересовање за Чехе и Хрвате, у тим срединама су доминирале концепције аустрославизма и бојазан од подређивања словенских интереса руској политици. Игњатијевљево дјеловање код западних Словена је због тога изазивало резерве, али и потврђивало ограничења панславистичке идеје у условима сложених односа европских сила. У том контексту, Игњатијевљева политика према словенском свијету одражава сву изазовност у односима између идеолошких концепата и реалних политичких циљева руске дипломатије у другој половини XIX вијека.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Антић, Маја. 2025. „О школовању православне омладине у Русији и пресељењу православног становништва са Балкана на Кавказ почетком 60-их година XIX вијека.” *Годишњак Педагошкої факултетиї у Врању XVI* (2). DOI: 10.5937/gufv2502977A.
- Архив внешней политики Российской империи [АВПРИ], Москва. Фонд 159, опись 464, Департамент личного состава и хозяйственных дел.
- Берић, Душан. 2000. *Српско њишњање и њолишника Русије и Аустроугарске 1848–1878. године*. Београд.
- Блуднова, Екатерина. Ю. 2006. „Н. П. Игнатъев о восточном (балканском) вопросе.” *Вестник Российскойо универсишетиї дружды народов, Серия Международные оїношения* 1: 97.
- Государственный архив Российской Федерации [ГАРФ], Москва. Фонд 730, опись 1, Граф Николай Павлович Игнатъев.
- Гусева, Г. 1992. *Они сїроили Россию — Иїнаїїевы*. Москва.
- Данилевски, Николај. Ј. 2007. *Русија и Евроїа*. Београд.
- Екмечић, Милорад. 1989. *Сїварање Јуїославије*, 2. Београд.
- Екмечић, Милорад. 2008. *Дуїо креїање између клања и орања (1492–1992), друїо доїуњено издање*. Београд.
- Игнатъев, Николаи Павлович (биографический очерк). 1890. *Русская сїарина* 65: 281.
- История внешней политики России, вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза). 1997. Москва.
- Jelavich, Barbara. 1984. *Russia and the Formation of the Romanian National State 1821–1878*. New York.
- Кирил, Патриарх бїлгарски. 1958. *Граф Иїнаїїев и бїлїарскиї цїрковен вїїрос. Документїи и иследования*. Софїа.
- Ковачевић, Душко. М. 2012. *Русија у међународним оїносима 1856–1894*. Београд.
- Livens, Dominic. 2002. *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*. New Haven.
- MacKenzie, David. 2002. *Count N. P. Ignatiev: The Father of Lies?* New York.
- Meininger, Thomas. A. 1970. *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate 1864–1872*. University of Wisconsin.

- Ону, А. М. 1932. *Граф Н. П. Игнатьев и внешняя политика России*. София.
- Palmer, Alan. 1994. *The Decline and Fall of the Ottoman Empire*. New York.
- Riasanovsky, Nicholas. V. 1952. "Russia and the West in the Teaching of the Slavophiles". *Harvard Historical Studies*, Volume LXL. Cambridge: Harvard University Press.
- Терзић, Славенко. 2021. *На Кавказу Константина: Русија и балканско питање у 19. веку*. Нови Сад.
- Хевролина, Валентина М. 1992. „Российский дипломат граф Н. П. Игнатьев.” *Новая и новейшая история*: 142–143.
- Хевролина, Валентина М. 2009. *Российский дипломат граф Игнатьев*. Москва.

Maja R. Antić*

Faculty of Philosophy, University of East Sarajevo

Marija Đorić**

Institute for political studies, Belgrade

**GENERAL NIKOLAI PAVLOVICH IGNATIEV AND THE SLAVIC WORLD
(1856–1864)*****

Resume

The activity of Nikolai Pavlovich Ignatiev represents a synthesis of ideological aspirations and pragmatic diplomacy within Russian foreign policy of the nineteenth century. Drawing on Slavophile and Pan-Slavic ideas, yet adapting them to concrete state interests, through the work of the Asiatic Department and his diplomatic mission in the Ottoman Empire he sought to integrate the Slavic question into the broader framework of European international relations. His policy in the Balkans assumed a distinctly protective character, while toward the Western Slavs it was marked by caution and limited reach. In this interplay of ideology and realpolitik, a distinct “Ignatiev school of diplomacy” was formed, leaving a lasting imprint on Russian Balkan policy and the diplomatic practice of the second half of the nineteenth century.

Keywords: *ON. P. Ignatiev, Slavophilism, Pan-Slavism, Western Slavs, the Balkans, the Ottoman Empire, Russia*

* E-mail address: lakovic.maja@yahoo.com; ORCID: 0009-0009-6949-3724; Faculty of Philosophy, University of East Sarajevo.

** E-mail address: mara.djoric@yahoo.com; ORCID: 0000-0002-9993-1424; Institute for political studies, Belgrade.

*** The paper was written as part of the project “The Great Eastern Crisis and the Slavic World: Historical, Political and Cultural Aspects”, organized by the Historical Archive “31 January”, Vranje and the Institute for Political Studies, Belgrade, funded by the Ministry of Culture of the Republic of Serbia.

Бранка Јаначковић*

Историјски архив „31. јануар“, Врање

Драјана Сјанисављевић**

Историјски архив „31. јануар“, Врање

ВРАЊЕ У ДИПЛОМАТИЈИ ОД ОСЛОБОЂЕЊА ДО БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА***

Сажетак

Потписан мир у Једрену 19/31. јануара 1878. године између зараћених држава Русије и Турске био је обавезујући и за Србију и Турску. Након успостављања мира уследила је дипломатска борба кнеза Милана Обреновића IV, представника српске владе, а пре свега министра спољних послова Јована Ристића за присаједињење ослобођених територија Кнежевине Србији. Русија која је тежила да прошири свој утицај на Балкану, Санстефанским миром предвидела је стварање велике Бугарске у чијем би саставу, поред других територија које је српска војска ослободила у Другом српско – турском рату (3/15. децембар 1877 – 24. јануар/5. фебруар 1878), ушло и Врање. Незадовољство је било изражено код представника српске власти, али и код становништва које је писало молбе не само српском кнезу, него и руском цару да остану у саставу српске државе. Аустроугарска и Енглеска, подржане од Немачке, нису се сагласиле са руским пројектом о стварању „Велике Бугарске“. Тако је дошло до ревизије Санстефанског мира на Берлинском конгресу, на коме је призната потпуна независност Србије, а од територије која је ушла у њене границе, касније су формирана четири округа: врањски, пиротски, нишки и топлички.

Кључне речи: Новоослобођени крајеви, Врање, Кнежевина Србија, Санстефански мир, Берлински конгрес, Русија, Аустроугарска, Јован Ристић

* Имејл адреса: brankaarhiv@gmail.com; Историјски архив „31. јануар“ у Врању.

** Имејл адреса: draganastanisavljevic969@gmail.com; Историјски архив „31. јануар“ у Врању.

*** Рад је настао у оквиру пројекта „Велика источна криза и словенски свет: историјски, политиколошки и културолошки аспекти“, у организацији Историјског архива „31 јануар“, Врање и Института за политичке студије, Београд, финансираног од стране Министарства културе Републике Србије.

Србија као руски савезник ушла је у рат са Турском 3/15. децембра 1877. године који је познат као Други српско-турски рат, или рат за слободу и независност. У овом рату, који је трајао до 24. јануара/5. фебруара 1878. године, после вишевековног ропства под османском влашћу, ослобођени су југ Србије и Врање. У раним јутарњим сатима 19/31. јануара српска војска ушла је у овај град.

У дводневној бици за Врање 18/30. и 19/31. јануара 1878. године учествовао је Шумадијски корпус на челу са генералом Јованом Белимарковићем, док се на челу турске војске налазио дивизијски генерал Асаф-паша. Турска војска бројала је од 9000 до 10000 војника, а у српским редовима било је око 7000. Након уласка српске војске у Врање, Шумадијски кор заробио је 1685 турских низама и редифа и 48 официра, као и велику количину оружја (Врховна команда српске војске [ВКСВ] 1879, 130). Турска војска одступала је према Бујановцу и даље ка Приштини гоњена од српске војске, која је 24. јануара/5. фебруара 1878. године била пред Грачаницом и Приштином, кад је стигло наређење да се обуставе сва ратна дејства због потписивања мира између Русије и Турске у Једрену (ВКСВ 1879, 133). У бици за Врање погинуло је 122 српска војника, а рањено 229, с тим што подаци о губицима код добровољаца нису били поуздани, јер се добровољачки кор у Врању растурио (ВКСВ 1879, 139–145).

Поводом ослобођења Врања и врањског краја речи захвалности кнезу Милану Обреновићу IV упутили су 3/15. фебруара 1878. године представници врањске општине Таса Степановић, Јања Стошић, Димитрије Милинковић, Апостол Христић, Коста Стаменковић, Јован Стаменковић, Теша Динић из села Придој и Ђорђе Хаџи Михаиловић из села Рибинце са речима „Светли Господару, После петовековног и грозног страдања варош Врања и њена околина доживи прву и свечану радост пре неколико дана, када Твоји јуначки војници, а наша рођена браћа ступише у средину нашу. То Господару, доиста беше први, а ово је данас други тренутак наше велике и безграничне радости, када Те ми, као Твоји верни поданици и изасланици целе врањске и околних општина лично поздрављамо. (...) у исто време, истим речима и истим осећањем ми Ти изручујемо и своју велику благодарност на очинској милости, славећи и хвалећи Твоје и дичне Ти војске славно дело, увеличано толиким успесима српског оружја“ (Војводић и др. 1978, 61–63).

На дан ослобођења Врања, 19/31. јануара 1878. године склопљено је примирје између Русије и Турске у Једрену, које је било оба-

везујуће и за Србију и Турску. Примирјем је одређена демаркациона линија између зараћених страна која би се протезала од Џуме (Благоевград), према Ђустендилу, Врању, планини Гољак, селу Меслици, планини Грапашници и селу Љупче до границе Новопазарског санџака, с тим што би планина Копаоник припала Србији, Џума, Ђустендил и Врање припали би руским и српским трупам, а Приштина отоманским. Трупe које се у тренутку потписивања мировног споразума нађу на супротној страни линије морале се у року од три дана да се повуку (25–26).

Питање демаркационе линије између турске и српске војске решила је комисија која је била састављена од представника српске и отоманске војске, као и представника руске војске генералштабног пуковника Бобрикова. Изасланици Турске били су коњички потпуковник Мустафа беј, коњички мајор Исмаил Ефенди, капетан Коњарски, ђенералштабни потпуковник Сали беј и начелник санитета мајор Масхар беј. Српску делегацију одредио је главнокомандујући кнез Милан, и то ђенералштабног пуковника Љуб. Ивановића, ђенералштабне мајоре Јована Петровића и Јеврема Велимировића и пешадијског мајора Драг. Франасовића. Комисија је радила у Врању од 10/22. до 12/24. фебруара 1878. године и донела протокол о демаркационој линији која се протезала од Џуме, преко Врања, до границе Новопазарског санџака. Утврђена демаркациона линија важила је до закључења прелиминарног Санстефанског мировног уговора. С једне и друге стране демаркационе линије успостављена је неутрална зона од 2500 метара на којој је био забрањен приступ наоружаним српским и турским припадницима, осим уговорачима, као и сви фортификаторски послови (Стојковић 1998, 73–74).¹

Извештавајући аустроугарског министра спољних послова грофа Ђулу Андрашија о ситуацији на линији разграничења, 21. фебруара 1878. године, аустроугарски конзул у Београду Н. Вреде истиче да су Врање и Ђилане биле најјужније тачке које су биле поседнуте од Срба, и да су српске трупе заузеле јаке позиције испред Приштине код Самокова. Између две демаркационе линије простире се неутрална зона у дужини од 5 километара, а да железничка пруга Солун – Митровица остаје у турским рукама (Војводић и др. 1978, 79).

После успешних војних операција Србији је уследила и борба на дипломатском пољу за присаједињење ослобођених подруч-

¹ Протокол комисије о демаркационој линији између отоманских и српских трупа, 12/25. фебруар 1878. (види Стојковић 1998)

ја и признавање независности. Ради заштите српских интереса, на састанку Министарског савета у Београду, 20. јануара/1. фебруара 1878. године, одлучено је да се пошаље српски изасланик у Петроград под изговором обављања финансијских послова, али његова стварна мисија била је политичког карактера. Изасланик би имао обавезу да извештава о намерама руске владе и да заступа српске интересе у стицању независности и територијалног увећања Србије са Старом Србијом. За овај задатак одређен је Милосав Протић (31).

У преговорима са турским опуномоћеницима у Једрену, а касније и у Сан Стефану, ранији руски посланик у Цариграду, гроф Игњатијев акценат је стављао на источни део Балканског полуострва, тако да је предност у начелу давао Бугарској, а не Србији, и није се много обазирао на српске интересе (Стојанчевић 1978, 101). Сазнавши за овакво гледиште грофа Игњатијева, које директно доводи у питање тековине српске војске, и то од пуковника Катарџије, који је као српски представник боравио у штабу великог кнеза Николаја и Милосава Протића, опуномоћеника српске владе у Петрограду, кнез Милан се посебним писмом обратио цару Александру, а затим кнезу Николају и Игњатијеву, којима је у посебну мисију послао ратног команданта Моравског корпуса пуковника Милојка Лешјанина. Он је носио нове предлоге што се тиче разграничења са Турском, а и са Бугарском (102). Лешјанин је у Једрене стигао 10/22. фебруара 1878. године и био примљен од кнеза Николаја и од Игњатијева, којима је изнео предлог српске владе о разграничењу по коме Србија треба да добије следеће градове: Вишеград, Нову Варош, Сјеницу, Пријепоље, Нови Пазар, Косово (са Митровицом, Приштином, Ђиланом и Качаником), Врање, Лесковац, Трн, Пирот, Белу Паланку и Ниш. Овакав предлог српске владе у начелу Игњатијев је подржао, а посебно да Србија добије заједничку границу са Црном Гором на реци Лим. Али исто тако, сматрао је да су српски захтеви претерани, и да се Турска енергично противи територијалном проширењу Србије (103). У одговору на писмо кнеза Милана, Игњатијев је изразио спремност да се испуне српски захтеви и да је приликом склапања примирја у Једрену учињена грешка што је за Србију била предвиђена само „ректификација“ границе, уместо територијалног проширења (Стојанчевић 1995, 275). На другом састанку са Лешјанином 14/26. фебруара 1878. године Игњатијев и његов помоћник Нелидов (убеђени дугарофил) изнели су став да се због турског противљења не може добити заједничка граница Србије са Црном Гором на реци Лим, јер би на тај начин Тур-

ска изгубила комуникације ка Босни. Осим тога, руске дипломате су штитиле тезу о новој бугарској држави која би обухватала скоро цео Нишки санџак, чак и Приштински и Призренски санџак (275). О мисији пуковника Лешјанина, односно о српским захтевима за добијање наведених градова, кнез Милан је министра спољних послова Јована Ристића обавестио из Ниша 16/28. фебруара 1878. године. У телеграму је пренео став Игњатијева по коме су српски захтеви претерани (Војводић и др. 1978, 95).

Да би обезбедиле трајни мир зараћене државе Русија и Турска потписале су 19. фебруара/3. марта 1878. године прелиминарни мировни уговор у Сан Стефану, који је означио крај ратног стања између Турске и Русије и њених савезника – Румуније, Србије и Црне Горе. Руски цар и отомански султан именовали су своје опуномоћенике да би утврдили, закључили и потписали прелиминарни уговор о миру. Русију су представљали гроф Никола Игњатијев, царски ађутант, генерал пуковник, члан царског савета и Александар Нелидов, коморник руског двора и државни саветник, док су отоманског султана заступали Сафвет-паша, министар иностраних послова и Саадуллах-бег, амбасадор у Немачкој. Чланом 3. овог уговора призната је независност Србије, а њена граница требала је да буде утврђена према приложеној карти. Предвиђено је да турско-српска комисија, уз помоћ руског комесара, на лицу места одреди граничне ознаке у року од три месеца и коначно уреди сва питања која се тичу острва на Дрини. Док се буде утврђивала граница између Бугарске и Србије, дозвољено је учешће једном бугарском делегату у раду ове комисије. Чланом 4. било је предвиђено да муслимани који поседују имовину на територији која је припојена Србији, а желе да живе изван ње, своје некретнине могу да сачувају тако што би их издавали под закуп или на управљање другим лицима. Турско-српска комисија, уз помоћ руског комесара, у року од две године требала је да реши сва питања која се тичу некретнина и разних интереса муслиманског становништва. Осим тога, ова комисија била је у обавези да у року од три године реши на који начин да се отуђе власништва која су била у поседу државе или верске задужбине (вакуфи), као и остала питања која се тичу интереса појединаца. До коначног уговора између Турске и Србије, српски поданици који путују или живе у Османском царству, уживали би права према општим принципима међународног права. Српске трупе морале су да се повуку са територије која не улази у састав српске државе, односно која није обухваћена наведеном границом, у року од 15 дана од потпи-

сивања прелиминарних уговора о миру (Војводић и др. 1978, 103–107; Стојковић 1998, 77).

И поред тога што је овим миром признато извесно повећање државне територије Србије, у односу на Лешјанинову мисију те територије биле су знатно смањене. Србија је добила део Новопазарске и Митровачке казе, Вучитрнску казу са Лабом, Куршумлију, Прокупље, Лесковац, Белу Паланку и Ниш, што указује да у њеном саставу новоослобођена територија није ушла комплетно. Гњиланска каза враћена је Турској, док су Врањска, Трнска, Брезничка и Пиротска каза припале Бугарској (Стојанчевић 1998, 103). Русија је тиме настојала да створи велику Бугарску на рачун српских територија, и прошири свој утицај на Балкану.

У телеграму Игњатијева, упућеног министру спољних послова Горчакову 25. фебруара 1878. године пише: „Веома је мучно, међутим, било уразумити делегате кнеза Милана. Требало је употребити све аргументе да бих показао како је било немогуће у њихову корист постићи више од онога што им је признао Прелиминарни уговор.“ И поред тога Катарци и Лешјанин ставили су Игњатијеву до знања да ће Србија једино бити задовољена ако Аустроугарска не окупира Босну и Херцеговину, у супротном, уколико до тога дође, задржала би право „да претендује на повећање оног дела који јој је додељен приликом поделе Старе Србије“ (Стојковић 1998, 86).²

Одредбе Санстефанског мира нису ишле у прилог Србији, није признат успех српске војске остварен на бојном пољу, велики део ослобођеног подручја остао би изван Србије, а према процени Јована Ристића Србија је морала Бугарској да уступи територије на којима је живело и до 800 000 становника (Стојанчевић 1998, 103).

Након потписивања мира у Сан Стефану, начелник штаба Врховне команде генерал Коста Протић из Ниша, обавестио је 3/15. марта 1878. године кнеза Милана и министра спољних послова Јована Ристића да је од телеграфског чиновника, који је дошао по наређењу софијског губернатора да прими пиротску телеграфску станицу, у писаној форми обавештен да се по заповести главнокомандујућег

² Србија је још пре закључења примирја тражила Видин и Стару Србију или Косовски вилајет. Тражене границе обухватале су област Вишеграда, Фоче, Дрима, ушћа Бистрице и Струме са Солуном и приморјем, Радомира, кланце Глинског и Лом-Планине. У каквој су несразмери стајали ови захтеви с руским намерама види се из тога, што је кнез Милан једва спасао крвљу ослобођени Ниш поручивши руском главном штабу „да српска војска неће оставити Ниш па све да је руска војска нападне“, истиче В. Поповић у делу *Источно њишање*.

великог кнеза Николе Николајевића, пиротски, трнски и врањски окрузи присаједињавају софијском санцаку, и да ће лично кнез заједно са одређеним начелницима и другим чиновницима доћи у ове округе како би увео бугарску грађанску управу (Војводић и др. 1978, 158). У писму које је Јован Ристић, по својој прилици као одговор, упутио Кости Протићу, 8/20. марта 1878. године указује на то да не би требало напустити ни под каквим условима Трн, Пирот и Врање, јер не стоји у прелиминарном уговору да и Турци треба да напусте одређена подручја која би требало Србији да припадну – новопазарско, вучитрнско, итд. „С тога ја држим, да ми не смемо пуштати из руку залог, коју држимо. Истина да је та залога намењена Бугарима, а не Турцима, јер ће њима припасти и Врања и Скопље, Качаник, Трн, Пирот итд., али је за нас то све једно. Руси су везали уговор, па њима припада и дужност да обезбеде његово свестрано извршење. По моме мишљењу могли би ми, кад навале Руси, повући се преко Тимока натраг, али не из Трна, Врање ни Пирота. Тај цео предел треба задржати као залог за остатак територијума, који нам има припасти, а није још у нашим рукама. Попустљивост могла би нам бити веома штетна, а чврсто држање никако, јер смо ми те крајеве крвљу освојили“ (Петровић 1912, 61; Стојанчевић 1998, 105-106). Став Јована Ристића према одређивању граница према Турској и Бугарској био је да се задржи *status militaire*, његова схватања су превладала над мишљењем генерала Косте Протића и српске Врховне команде који су једно време били склони да се из стратегијско-одбрамбених разлога повуку из врањског и пчињског предела на Грделичку клисуру (Стојанчевић 1998, 108). Сходно томе, Јован Ристић је упутио допис генералу Кости Протићу 8. априла 1878. године са речима: „Изволите упутити наше власти у Пироту, Трну и Врањи да управу из својих руку не предају ни Алабину ни чиновницима, које би он послао, но да продуже своје дужности вршити као и до сада“. Уколико би се десило да руска војска дође у намери да преузме управе, што није било вероватно, препорука српске владе била је да се сукоб избегне, и да је Протић о томе хитно обавести (Стојанчевић 1986, 176).

Стварање велике Санстефанске Бугарске у чији би састав ушле територије ослобођене од српске војске и са српским становништвом, изазвало је не само негодовање српске владе, него и самог становништва у тим крајевима. Колика је била неизвесност и страх Врањанаца од напуштања ове вароши од стране српске војске и повратка Турака, указује Алекса Јовановић у делу *Врања и њено Поморавље* из 1898. го-

дине: „Врањанци су знали из искуства, да ће од Турака зло снаћи само оног међу њима, који се нарочито компромитовао; док међутим Арнаути немају обичаја, да праве разлику у освети.“ Више од деведесет врањских села и Арнаути из масуричког краја упутили су молбу кнезу Милану да остану у Србији, „а никако под Турцима или Бугарима“ (Лилић 2009, 69).³

О ситуацији у Врању, односно о расположењу народа након сазнања да би Врање могло да буде враћено Турској или да буде у саставу Кнежевине Бугарске, писао је и војни санитетски лекар др Михајило Марковић. Такве гласине су у потпуности поразиле Врањанце, а посебно када се 26. фебруара 1878. године пронела вест да је „командант шумадијског кора добио наредбу да напусти Врању, и сву своју војску са демаркационе линије повуче чак у Лесковац, јер је Русија која ствара ‘Велику Бугарску Књажевину’, наменила Врању Бугарима“. А у разговору са руским пуковником Бобриковим, који је боравио у Врању, шта би Србија од територија могла да добије, он је изјавио: „Шта ће Србија добити, не знам за сада. Али Срби треба да знају, да све велике државе, па и Русија, имају своју политику, која не зна за сентименталност, која не води рачуна ни о крвном, ни о верском сродству! Свака држава има извесни циљ пред очима, који је намерна да оствари, не бирајући средства зато, и не обазирјући се ни на што. То треба да имају на уму Срби!“ На основу наредбе команданта Шумадијског кора да се Шумадијска дивизија премести у Лесковац, као и болница; Крагујевачка и Рудничка бригада су отишле за Лесковац, док су на демаркационој линији и у Врању остале Београдска и Смедеревска бригада. Болница је такође премештена у Лесковац, једино је остало неколико тежих болесника (Марковић 1906, 268-269; Лилић 2009, 69).

Осим српског становништва које је хтелo да уђе у састав Кнежевине Србије, и муслимани Врања и околине упутили су писмо кнезу Милану Обреновићу IV 12/24. марта 1878. године, у коме се наводи да су српске установе, закони и наредбе добри не само за Србе, него и за оне који су друге вере и нације. Да су српским законима загаранто-

³ Алекса Јовановић (1846. - Ђуприја – 1920. - Београд). Завршио је Правни факултет у Београду. У току своје каријере био је: судски писар у Крагујевцу и Краљеву, писар Министарства правде и секретар суда у Београду, председник суда у Нишу и Београду, начелник Министарства правде, председник Апелационог суда, државни саветник, владин посланик, члан сената, председник владе и министар иностраних дела. Књижевношћу почео да се бави од 1867. године. Сарађивао у књижевним часописима: Отаџбини, Колу, Делу, Искри и у Гласнику српског ученог друштва. Аутор је неколико самосталних издања.

вана сва лична и стварна права, права вероисповести, једнакости и „у опште све што је човеку и по вери и народности свето, мило и драго.“ Због тога су у допису молили кнеза да остану под његовом управом, односно у саставу Србије. У потпису су муслимани Врања и девет „турских села“ из масуричког краја (Војводић и др. 1978,187-188).

Осим тога, становници Пирота, Трна и Врања 19/31. марта 1878. године упутили су молбу руском цару Александру II да се заузме да ови крајеви припадну Србији, и при том изразили велику захвалност руском цару за ослобођење хришћана. Међутим, кад су сазнали да ће бити прикључени Бугарској, становници ових градова су се разочарали, јер су од бугарских чорбација доживљавали велика злодела, у смислу да су их пљачкали, одавали Турцима, протеривали српске учитеље и свештенике, српски језик истеривали из школа а наметали бугарски, а „нашу свету српску славу јавно у црквама жигосали“, као и сваки помен српства негирали. Зато су молили руског цара речима „крунишите царском правичношћу и свето дело ослобођења Христијана вративши Србима што је србско, а Бугарима бугарско“ (207-208).

Кнез Милан, представници српске владе, а посебно министар иностраних послова Јован Ристић највише су се залагали за остварење српских интереса. У склопу дипломатске борбе за добијање права да новоослобођени крајеви остану у саставу Кнежевине Србије, било је покушаја да народне депутације буду примљене код руског цара и код великог кнеза Николе у Сан Стефану. Ристић је из Београда 21. марта 1878. године упутио допис начелнику Штаба врховне команде генералу К. Протићу у Нишу у вези одлука Санстефанског мировног уговора које се односе на новоослобођене крајеве, а посебно на Врање, Пирот и Трн. У допису га је обавестио да је српски кнез одобрио да се пошаље депутација, од по једног представника из Врања, Пирота и Трна, руском цару, који би били спремни и способни да изнесу жеље становништва ових вароши да остану у саставу Србије. Препорука Ристића је била и да се осим те депутације, одреди још једна трочлана депутација која би исту молбу поднела великом кнезу Николи у Сан Стефану да је цару пошаље, јер се могло десити да депутација која иде у Петроград не буде примљена од стране руског цара (217-219). У депутацији која је требало да преда молбу становништва ове три вароши руском цару били су Аранђел Станојевић из Трна, Мита Крстић из Пирота и Димитрије Јовановић из Врања, а у Сан Стефану, поред представника из Трна и Пирота, упућен је и Врањанац Таса Стефановић, кмет (Стојанчевић 1986, 178-179).

Српски посланик у Бечу К. Цукић обавестио је 18/23. марта 1878. године Јована Ристића да Русија неће препустити Србију аустроугарском утицају, „напротив, да осим стипулације уговора има изгледа да још Врање Србији припадне“ (Војводић и др. 1978, 206).

Југоисток Србије, па самим тим и врањски крај, Санстефанским миром предвиђени су за улазак у састав бугарске државе, при чему није испоштована ситуација на терену, интерес српске државе, као и воља српског народа са ових простора. Због тога су становници Врања и околине 24. марта/5. априла 1878. године објавили у *Српским Новинама* свој протест у вези одлуке да се Врање и Округ врањски припоје Бугарској, при том истичући „да смо ми, становници вароши Врање и целог округа њеног, чисти и овејани Срби“ и да им је једина жеља била да се присаједине Србији. У потпису су председник Општине врањске и још 398 имена (230-234).

Бугарске претензије на српске територије базирале су се на постојање „Владичанстава“ у Нишу, Пироту и Врању, на основу којих је Бугарска истицала премоћ своје црквене организације и бугарски национални карактер у тим областима. На то је Србија износила аргументе да се бугарска егзархија није учврстила код српског становништва, „да се изродила у интересу турске политике за денационализовање српског народа“ (Стојанчевић 1995, 290).

Тадашњи британски конзул у Београду Вајт, крајем априла, упутио је више извештаја британској влади у којима је констатовао да српска влада тежи да задржи оне територије које су заузеле од њених трупа, а признате одредбама примирја. Јован Ристић је за европске конзуле у Београду припремио две карте које је требало да покажу право Србије „на историјској и етничкој основи, на многа места која Русија жели да прикључи Бугарској, као што су Пирот, Трн, Радомир, Врање, Куршумлија и Призрен“ (300).

Јован Ристић је телеграмом од 15/27. маја 1878. године обавестио Косту Цукића, књажеско-српског заступника у Бечу, о томе да је Аустроугарска влада сагласна да Врање припадне Србији. Аустроугарски конзул у Београду Н. Вреде изнео је саопштење министра спољних послова, грофа Ђуле Андрашија, да се не би противио да Врање припадне Србији, али би заузврат српска влада требало да покаже предусретљивост према Аустроугарској, у смислу да се одрекне Новог Пазара и „да експлоатацију гвозденог пута нашег предамо оној дружини, која држи турске железнице, грађење пак само наше пруге да се тиме ни мало не предрасуђује, но да остаје потпуно у нашој за-

висности“ (Војводић и др. 1978, 354). Овакав став Аустроугарске наишао је на одобрење код српског кнеза, о чему је аустроугарски конзул Н. Вреде 27. маја 1878. године известио Андрашија – да је кнез Милан био пријатно изненађен његовим изјашњавањем пред Игњатијевим да се Аустроугарска не би противила територијалном проширењу Србије у правцу Трна и Врања. Са друге стране Аустроугарска не би прихватала да Нови Пазар уђе у састав српске државе, јер би се на тај начин прекинуо континуитет железничке пруге која би требало да се изгради на јединственој државној територији. Кнез Милан је прихватио да уместо Новог Пазара Србија добије територијално проширење на југу (356). Мишљење новог британског конзула у Београду Х. Џернингама било је да је аустроугарски конзул гроф Вреде имао налог да увери српску владу да се Аустроугарска неће противити територијалном проширењу Србије ка Пироту нити ка Врању (Војводић и др. 1978, 368; Стојанчевић 1995, 302).⁴

Одредбе Санстефанског мировног уговора никада нису ступиле на снагу, јер велике европске силе нису могле да дозволе „комадање Турске“ и јачање Русије. Због тога је Русија била принуђена да прихвати иницијативу европских сила за сазивање конгреса у Берлину. Највећи заговорници ревизије овог мира биле су Аустроугарска и Енглеска. Аустроугарска је у одредбама овог мира видела „гажење принципа рајхштатског споразума“, по коме није било дозвољено стварање велике словенске државе на Балкану. Управо Санстефанска Бугарска, која је била руски пројекат, захватала је половину Балкана. С друге стране Енглеској није одговарало да се Русија преко овакве државне творевине приближи Цариграду. С обзиром на чињеницу да је и Немачка подржала ставове Аустроугарске и Енглеске, Русија је морала да прихвати одржавање конгреса.

Конгрес је одржан од 13. јуна до 13. јула 1878. године, на коме су учествовале државе потписнице Париског мировног уговора: Немачка, Аустроугарска, Француска, Велика Британија, Италија, Русија и Турска, на коме је извршена ревизија Санстефанског мира (Скакун 1978, 42).

Уочи одржавања Берлинског конгреса активирала се и српска дипломатија, пре свега министар спољних послова Јован Ристић. Британски конзул у Београду Хјуберт Џернингам, 4. јуна 1878. године известио је британског државног секретара Солзберија да је 3. јуна Јо-

⁴ Документ бр. 211, Х. Џернингам Солзберију из Београда 31. маја 1878. (види: Војводић и др. 1978, 368).

ван Ристић изненада кренуо за Берлин у намери да поднесе меморандум о српским захтевима на Конгресу. Његов главни циљ био је да од великих сила обезбеди признање новог стања ствари, које је настало после завршетка рата, самим тим и признање пуне независности Кнежевине Србије. На другом месту било је да се промене њене тренутне границе. У разговору са руским агентом Персијанијем, Џернингам је сазнао да Русија није била спремна да уступи Пирот Србији, али се зато није противила да Врање уђе у њен састав (Војводић 1978, 377).

На путу за Берлин, Јован Ристић се сусрео са грофом Андрашијем у Бечу, коме је уручио писмо кнеза Милана. Читајући кнежево писмо гроф је више пута изражавао сагласност и чак био спреман да на Конгресу подржи и помаже српску делегацију, и поред тога што српска влада није никада тражила од њега било какав савет. „За Врању изјави ми, да су и Руси пристали, да се Србији остави, но не и за Пирот, који би они желели, да се преда Бугарима; али гроф обећа, да ће бити на нашој страни“ (383).⁵ Осим са Андрашијем, Јован Ристић се састао и са бароном Јожефом Шwegелом, главним помоћником министра спољних послова, за кога је проценио да је упућен у сва питања која се односе на Србију, и уопште у источно питање. Са Шwegелом је разматрао главне теме које се тичу Србије, а о којима је већ разговарао са Андрашијем, а то су: Европска гаранција, независност Србије и њено територијално увећање. Што се тиче Врања, Трна и Пирота, Шwegел није имао никакве примедбе (396-397).⁶

Турски представници за време одржавања Конгреса настојали су да опет врате територије јужне Србије, и то до Грделичке клисуре. На седници Конгреса која је одржана 26. јуна 1878. године, немачки канцелар Ото фон Бизмарк истакао је да су међу значајнијим питањима која ће се разматрати, територијална питања која се тичу: Босне, Србије, Црне Горе и Румуније, а тек онда питања грчких области, Дунава, мореуза, Азије, ратног обештећења. Тада је Мехмед Али паша прочитао предлог будућих граница Србије, потенцирајући да казе Вучитрн, Куршумлија, Прокупље и Лесковац не буду одвојене од царства, и да у случају ако Конгрес одлучи да одузме појас од Пријепоља, између Куршумлије и Приштине, део Грделице, између Лесковца и Врања, остане Турској, јер је то неопходно за одбрану округа При-

⁵ Документ бр. 223, Ј. Ристић Ј. Грујићу из Беча, 27. мај/8. јун 1878. (види: Војводић 1978, 383).

⁶ Документ бр. 227, Ј. Ристић Ј. Грујићу из Беча, 29. мај/10. јун 1878. (види: Војводић 1978, 396-397).

штине и Врања, који чине северну границу царстава (456-458).⁷

Конференција пуномоћника о границама Србије и Турске одржана је 17/29. јуна 1878. године о чему је Јован Ристић обавестио кнеза Милана и председника владе Јована Грујића. Први пуномоћници Француске и Италије обећали су Ристићу подршку, међутим, пуномоћник турски противио се када је било у питању Врање (476).

Решавајући питање граница између Србије и Турске, аустроугарски делегати у комисији стручњака нису гласали за линију на Копаонику, него да граница буде Нишки пашалук, што значи да долина Лаба не би била у српским границама. Осим тога, они су променили став и када је било у питању Врање, али на срећу, већина је била да ова варош уђе у српске границе о чему је Јован Ристић обавестио Андрашија. Такође, Ристић је потенцирао да би своју мисију сматрао неуспешном уколико Србија не би добила долину Лаба, Врање, Пирот и Трн (487).⁸

И по мишљењу конгресне војне комисије Врање је требало да остане у Србији, тако да село Кончуљ буде српско, а Лучане турско (489).⁹

Јован Ристић је 21. јуна/3. јула 1878. године известио председника српске владе Јована Грујића да је сазнао да су аустроугарски заступници у војној комисији гласали да Врање остане Турској, о чему је обавестио и Андрашија. На то је Андраши указао да њихов глас није пресудан, јер они не решавају у последњој инстанци, него Конгрес. Осим тога, турски заступник Мехмед Али-паша покушао је да убеди чланове Конгреса да не само Врање, него и Грделичка клисура, из стратегијских разлога, остану Турској, достављајући им чак и „мемоаре“. Насупрот томе, Ристић је доказивао да су Србији битни предели из економских разлога, за опстанак становништва, а не стратегијске границе. По мишљењу Ристића, његова теза је наишла на бољи пријем код чланова Конгреса. Велику захвалност одаје руском генералу Бобрикову који је дао велику подршку по питању Врања. „Да је вотум комисије и другаче испао, ја сам уверен, да би ми Врању ипак задржали, јер је она напред политично осигурана била; али, у сваком случају, боље је, што је и комисија за нас гласала“ (496-497).

⁷ Документ бр. 272, Записник са седнице Конгреса у Берлину, 26. јун 1878. (види: Војводић 1978, 456-458).

⁸ Документ бр. 292, Ј. Ристић Андрашију у Берлину, 1. јул 1878. (види: Војводић 1978, 487).

⁹ Документ бр. 294, Јован Ристић Милану Обреновићу IV из Берлина, 20. јун/2. јул 1878. (види: Војводић 1978, 489).

На седници Берлинског конгреса 8. јула 1878. године став већине чланова комисије за разграничење био је да округ Врање остане у Србији, чему су се супротставили делегати из Турске и Енглеске. Мехмед Али-паша је указао због чега се Турска не може сложити с тим да Врање припадне Србији: „Кад кланци овог краја буду проходни, неће бити никакве природне границе до Скопља.“ Врање би требало да буде одбрамбена линија царства. Гроф Шувалов није износио став руских представника у комисији, они су се повиновали мишљењу већине стручњака. Француски амбасадор у Берлину гроф Сен-Валије сматрао је да је од суштинског значаја да Врање остане у Србији, јер је град важан за Кнежевину са гледишта становништва. Председник је затим тражио мишљење високог скупа поводом Врања. ОпунOMOћеници Немачке, Аустроугарске, Француске и Русије били су сагласни да Врање припадне Србији, док су се опунOMOћеници Велике Британије, Италије и Турске изјаснили да град остане Турској. Након таквог изјашњавања председник је предложио високом скупу да прихвати линију граница Србије, тиме што Преполоц остаје Турској, а Врање Србији. На основу ових чињеница, Каратеодору-паша је изјавио да по питању Врања мора да сачека упутства своје владе. Лорд Солзбери поново се изјаснио да је против уступања Врања Србији „које му изгледа опасним по Турску“, и при том је одбио да прихвати линију граница Србије. Гроф Сен-Валије захтевао је да Врање остане у Србији, у циљу помирења предложио је да граница буде повучена јужно и у близини Врања. Овај предлог пружио је прилику за нову размену идеја, тако да је Конгрес одлучио да комисија за разграничење одреди линију, јужно од Врања, која ће дати Турској потребан простор да осигура одбрану своје територије (534-535).

О исходу седнице Јован Ристић је наредног дана обавестио кнеза Милана и Јована Грујића: „Наша ствар решена и у Комисији и у Конгресу. Добијамо и Врању и Пирот...“ (536). А у следећем телеграму од 28. јуна/10. јула 1878. године Јован Ристић је истакао да би без помоћи грофа Андрашија Врање и Грделица били изгубљени за Србију, „због навале Енглеза и нестрпљења Бисмарка“ (538).¹⁰ У знак захвалности кнез Милан Обреновић IV је примио аустроугарског конзула у Београду Н. Вредеа са молбом да пренесе изразе велике захвалности царској влади што се заузела за српске интересе на Конгресу, и да ће његова будућа политика тежити да развија најбоље односе са Аустро-

¹⁰ Документ бр. 329, Јован Ристић Милану Обреновићу IV и Јовану Грујићу из Берлина, 28. јун/10. јул 1878. (види: Војводић 1978, 538).

угарском монархијом (598).¹¹

Током одржавања Берлинског конгреса српска влада залагала се да цела територија бившег Нишког санџака, у чијем су саставу биле: нишка, прокупачка, куршумлијска, лесковачка, врањска, пиротска и трнска каза, остане у саставу Србије. Насупрот томе руска дипломатија се залагала да већи део овог санџака припадне новоформираној Кнежевини Бугарској, између осталог Пирот и Врање. За српску владу Нишки санџак је представљао јединствену целину, а пиротски и врањски крај били су етничко и национално подручје српског народа. Захтев српске владе је прихваћен, скоро цео овај санџак ушао је у састав Србије, осим трнске казе и цариградског краја који су припали Бугарској (Милић, 1984, 9).

Чланом 34. Берлинског споразума призната је потпуна независност Кнежевине Србије, чиме је она ушла у ред суверених европских држава. Чланом 36. утврђене су њене границе, а од територије која је присаједињена Србији касније су формирана четири округа: врањски, пиротски, нишки и топлички.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Лилић, Борислава. 2009. „Други српско-турски рат 1877/78. и ослобођење Врања и околине у списима савременика.“ У *Лесковачки зборник*, бр. 49, ур. Верољуб Трајковић, 47-72. Лесковац: Народни музеј.
- Др Марковић, Михајило. 1906. *Моје усјомене*. Београд: Штампарија „Доситеј Обрадовић“.
- Милић, Даница, ур. 1984. *Историја Ниша*, књ. 2, *Од ослобођења 1878. до 1941. године*. Београд: Историјски институт; Ниш: Градина и Просвета.
- Петровић, Бранко. 1912. *Јован Ристић, биографске и мемоарске белешке*. Београд: Књижар издавач Геца Кон.
- Др Скакун, Милан. 1978. „Утицај одлука Санстефанског уговора о миру и Берлинског конгреса на односе између Србије и Бугарске (1878–1918)“. У *Лесковачки зборник*, бр. 18, ур. Хранислав Ракић, 39–56. Лесковац: Народни музеј.
- Стојанчевић, Владимир. 1986. *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*. Београд: Историјски институт.

¹¹ Документ бр. 355, Н. Вреде Андрашију из Београда, 4. август 1878. (види: Војводић 1978, 598).

- Стојанчевић, Владимир. 1995. *Срби и Буџари 1804–1878*. Нови Сад: Издавачка кућа „Прометеј“.
- Стојанчевић, Владимир. 1998. „Јован Ристић и ослобођење српског народа у Турској 1878. године“, У *Српски народ у Сјаврој Србији у великој источној кризи 1876–1878*, ур. Братимир Гарић, 95–118. Београд: Службени лист СРЈ и Балканолошки институт САНУ.
- Стојковић, Момир, прир. 1998. *Балкански ујоворни односи 1876–1996, I ѿом (1876–1918)*. Београд: Службени лист СРЈ.
- Војводић, Михаило, Драгољуб Љ. Живојиновић, Андреј Митровић, и Радован Самарџић, прир. 1978. *Србија 1878. Документи*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Врховна команда Српске војске [ВКСВ]. 1879. *Раји Србије са Турском за ослобођење и независности 1877–1878. године*. Београд: Врховна команда Српске војске.

Branka Janačković*

Historical archive "January 31st", Vranje

Dragana Stanisavljević**

Historical archive "January 31st", Vranje

VRANJE IN DIPLOMATIC AFFAIRS FROM ITS LIBERATION TO THE CONGRESS OF BERLIN***

Resume

The Peace of Adrianople, concluded on 19/31 January 1878, ended the war between Turkey and Russia and was also binding on Russia's allies – Serbia, Montenegro, and Romania. On the very day the armistice was signed, Vranje was liberated. Following the success of the Serbian army on the battlefield, the Principality of Serbia undertook diplomatic activities aimed at annexing the newly liberated territories and securing recognition of its full independence. Russia, as the victorious power in the war and with the intention of expanding its influence in the Balkans, projected the creation of a Greater Bulgaria at the expense of territories liberated by the Serbian army and inhabited by a Serbian population – including Vranje – through the preliminary peace treaty concluded with Turkey on 19 February/3 March 1878 in San Stefano. The news that Vranje might belong to the Principality of Bulgaria, or be returned to Turkey, caused great dissatisfaction not only among the Serbian population, but also among the Muslim population. In the struggle to achieve Serbian goals, Prince Milan Obrenović IV and Minister of Foreign Affairs Jovan Ristić were the most actively engaged. Austria-Hungary, which aspired to place Bosnia and Herzegovina under its administration under the pretext of pacifying the situation in that Turkish province, supported Serbian diplomacy in the sense that the Serbian state could expand southward, but in return Serbia was expected to renounce Novi Pazar. Austria-Hungary and England, supported by Germany, opposed the expansion of Russian influence in the Balkans through the state project of "San Stefano Bulgaria." For this reason, the peace agreement was revised at the Congress of Berlin, held from 13 June to 13 July 1878. At the session of the Congress held on 8 July 1878, regarding the question

* E-mail address: brankaarhiv@gmail.com; Historical Archive "31 January" Vranje.

** E-mail address: draganastanisavljevic969@gmail.com; Historical Archive "31 January" Vranje.

*** The paper was written as part of the project "The Great Eastern Crisis and the Slavic World: Historical, Political and Cultural Aspects", organized by the Historical Archive "31 January", Vranje and the Institute for Political Studies, Belgrade, funded by the Ministry of Culture of the Republic of Serbia.

of Vranje, the Russian representatives yielded to the opinion of the majority of experts, while the English and Turkish representatives opposed the city's incorporation into Serbia, since they regarded Vranje as a defensive line protecting the northern borders of the Ottoman Empire. In contrast, the French plenipotentiary put forward arguments that the city was important to the Serbian state from the standpoint of its population. By a majority vote of the members of the Congress of Berlin, Vranje was assigned to the Principality of Serbia, while Article 34 of this high assembly granted Serbia full independence, thereby including it among the sovereign European states.

Keywords: Peace of Adrianople, Congress of Berlin, Treaty of San Stefano, Vranje, Serbian independence, Principality of Serbia, Eastern Crisis, Great Powers, Austria-Hungary, Russian influence in the Balkans

Сања Шуљајић*

Институт за политичке студије, Београд

УТИЦАЈ ИСТОЧНЕ КРИЗЕ НА УСПОСТАВЉАЊЕ МОДЕРНИХ ДРЖАВНИХ ЕНТИТЕТА НА БАЛКАНСКОМ ПОЛУОСТРВУ**

Сажетак

У овом научном раду аутор разматра узроке геополитичког преобликовања Југоисточне Европе и успостављања модерних државних ентитета на Балканском полуострву током деветнаестог и почетком двадесетог века. У том смислу аутор разматра растакање традиционалних идентитета који су замењени новим националним идентитетима и државним ентитетима на Балканском полуострву у том периоду, као и узроке таквог процеса. У последњем делу рада аутор разматра геополитичке околности које су условиле стварање модерних држава Црне Горе и Албаније, издвајајући колонијалну идеологију представника модерне Аустроугарске и Италије у односу на тај одређени део Балканског полуострва. Истраживање је усмерено на геополитичку констелацију у времену избијања Балканских ратова, која објашњава узроке и последице растакања српског националног идентитета у току процеса успостављања модерних државних ентитета на Балканском полуострву у периоду Источне кризе.

Кључне речи: модерна Србија, модерна Црна Гора, модерна Албанија, Источна криза, Балкански ратови, модерна Италија

Колонизацији Балканског полуострва од стране снага Османског царства у петнаестом веку претходило је стварање геополитичке и геоекономске констелације настале након поделе Старог Римског царства на Западно Римско царство и Источно Римско (Ромејско или Константинопољско) царство. Прво је *Ахенски ујединавајући уговор* из 812. године озваничио политичко раздвајање подручја Далмације између

* Имејл адреса: sanja.suljagic@ips.ac.rs ORCID: 0009-0008-9295-5408. Институт за политичке студије, Београд, Србија.

*** Рад је настао у оквиру пројекта „Велика источна криза и словенски свет: историјски, политиколошки и културолошки аспекти“, у организацији Историјског архива „31 јануар“, Врање и Института за политичке студије, Београд, финансираног од стране Министарства културе Републике Србије.

Источног римског царства и Каролиншког царства, а затим је *Лојиари савезом* из 840. године био потврђен савез Републике Венеције и Каролиншког царства у рату против словенских народа и Источног Римског царства (West-Harling 2020, 98–103; Шуљагић 2012, 158–160). Уз то, Каролинзи су склапањем савеза са Абасидским калифатом на подручју Шпаније омогућили венецијанским и ђеновљанским трговачким компанијама продају Словена, Грка и Татара Каролиншком царству и источним државама, који су им исплаћивани арапским новцем (Barton 2009, 44–47; Ottewill-Soulsby 2019, 213–231; Heck 2006, 179; Heck 2007, 172).

Оваква геоекономска констелација је поновљена приликом помагања Ђеновљана снагама Османског турског царства да освоје Константинопољ 1453. године, након чега су у наредним вековима владавине Османског царства на Балканском полуострву представници Угарског двора и Ватикана помагали латинским трговцима и робовласницима, стационираним у црноморским лукама, да одржавају монопол у европској и азијској трговини са османским Турцима преко реке Дунав и Јадранског мора (Tardy 1978, 38–48; Magoulas 1975, 217). Трговачке односе са Иконијским султанатом успоставили су и представници Француске, те преко Ђеновљана и Хабзбуршка монархија, односно Нови – Стари Рим.¹ Латинске банке и републике су својим моделом утицале на пословање британских и холандских трговачких и робовласничких *Западноиндијске* и *Источноиндијске компаније*, односно на стварање и развој глобалне трговине (Harris 1888, 4; Noailles 1558; Stošić 2021). Латински трговци су од петнаестог века надаље, када је османски Султан омогућио насељавање Сефарда Јевреја из Шпаније на територију Османског царства, укључујући ту и Балканско полуострво, успоставили трговачку сарадњу и са досељеним Сефардима Јеврејима, будући да су они захваљујући иметку и вештинама које су донели из Шпаније били постављени на важна места у администрацији и трговини Османског царства (Rohan 2015, 88; Kohen 2007, 155; Inalcik 2002, 6–7; Anadolu Agency 2018; Wasserstein 1995, 101). Међу њима се издвојио сефардски трговачки клан Мендес, повезан са витезовима темпларима, који је од шеснаестог века надаље, уз породичне кланове Фугер и Велсер, финансирао папе у Риму, као и краљеве и краљице у Португалу, Шпанији, Енглеској и Фландрији (Bosworth 2007, 207; Leoni 2005; Benveniste 2023; Fugger family

¹ Хабзбуршко царство је имало и назив *Imperium Romanum Sacrum Nationis Germanicæ*.

n.d.; Welser family n.d.).

Представници Венеције, Ђенове, Рима, Хабзбуршке монархије, Велике Британије и Холандије су одржавали трговачке и дипломатске контакте не само са представницима Османског царства, него и са представницима турских Огуз династија, владара из Сафавидског царства, Монголског царства, Индије и северноафричких и блиско-источних Мамлук Бахри и Бајбар династија (Behrens-Abouseif 2014; Karim 2023). На тај начин се понављало успостављање геоекономске и геополитичке констелације према којој су некадашњу трговачку везу европског Каролиншког царства и латинских трговачких и робовласничких компанија са арапским династијама, или некадашњу трговачку везу Ђеновљана са Османским царством, заменила и надградила трговачка веза ђеновљанских европских трговаца и политичара са афричким и азијским династијама. Представницима европских трговачких и робовласничких компанија и европским банкарима и политичарима, који су развили трговачку мрежу од Азије, Африке и Константинопоља, до Лондона, због претње приласка њиховог трговачког ривала, Руског царства, Балканском полуострву и источном Медитерану, одговарало је да Османско царство што дуже опстане на Балканском полуострву.

СТАРИ И НОВИ ДРЖАВНИ ИДЕНТИТЕТИ НА БАЛКАНСКОМ ПОЛУОСТРВУ

Пред-османска српска држава Немањића, која је због високог цивилизацијског нивоа и економске моћи била хваљена у делима источноримских историчара, била је породичним, културним и политичким везама повезана са грчким (источноримским) и словенским династијама (Свети Сава у Руском царском летопису 2012, 14–30, 20–21). Пре прозападних лингвистичких и културних реформи руског цара Петра Великог почетком осамнаестог века, и реформи српског краља Милана Обреновића у другој половини деветнаестог века, државе којима су владале ове династије су, од Новгорода на северу до Солуна на југу, делиле не само исту православну хришћанску веру, него и језик, писмо и календар (О писаним впредь Генваря с 1 числа 1700 года 1830, 680–681; Стеванчевић 2012, 259–260; Оикономос 1828). Једна од турских порезних књига „дефтера“ из некадашње Старе Србије открива да је након доласка припадника Османског царства 1455. године на подручје данашњег Косова и Метохије, на тој територији живело око 98 % српског становништва (*Defter-i mufassal-i vilayet-i Vlk*, sene 859, 1455; Гаћиновић 2019, 331, 333). Упркос нападима сна-

га Османског царства на подручје данашње Црне Горе, за Србе из тог подручја су светски историчари писали да су били „остатак царства цара Душана Немањића“ и да су својом храброшћу у одбрани своје земље од снага Османског царства „превазишли Спартанце“ (Fox 1915). Срби су дизали устанке током владавине османске власти и на другим подручјима Балканског полуострва, али тек је након склапања *Карловачкој сјоразума* 1699. године посредством великих политичких сила било озваничено слабљење моћи Османског царства на Балканском полуострву. Након што су трупе Османског царства изгубиле рат против Руса 1774. године, опстанак Османског царства је постао неизвестан на Балканском полуострву и та година се обично сматра за почетак разрешавања „Источног питања“ – питања опстанка Османског царства на Балканском полуострву.

„Источно питање“ појавило се у временском складу са агендом „прохода на Исток“ („drag nacht Osten“) Немачке, Аустрије, а затим и Аустроугарске, умногоме заснованом на плану германског историчара Августа фон Шлецера из осамнаестог века о „проширењу Аустрије до Црног мора и устоличавању Беча за средиште словенских студија“ (Sotirovic 2007, 9). Аустријски војсковођа Јозеф Радецки, који је 1810. године тврдио да је река Дунав била „жила куцавица Аустријске монархије“, заступао је идеју савеза Аустрије и Француске „у сврху стављања подручја Балканског полуострва под контролу те две државе“ (Поповић 1940, 54–57). Идеја аустријско-француског савеза објашњава узроке склапања *Пожунској* (1805) и *Тилзијској сјоразума* (1807), након којих су се руске војне снаге повукле из Јадранског мора и уступиле своје место француским војним трупама на том подручју (Šarkić 2015, 418). Након тога следеће деценије деветнаестог века карактерише подређеност руских министара спољних послова Карла Неселрода и Александра Горчакова европским геополитичким интересима у решавању „Источног питања“ на Балканском полуострву –министра Карла Неселрода спољним плановима Аустрије и Велике Британије и министра Александра Горчакова спољним плановима Немачке, односно канцелара Ото фон Бизмарка (Ingle 1976, 27, 40–41; Wallace 1911). Таква подређеност руске спољне политике европским политичким интересима је омогућило стварање модерне државе Грчке, али не као дела ранијег пред-османског православног хришћанског источног Римског царства, него као нео-античке верзије „хеленско-баварске државе све до Егејског мора“, према плану германског филолога и педагога Вилијама Тирша, како она не би „са њеном важном позицијом

у источном Медитеранском мору“ постала „штићеник Русије“ (Milich 2000, 32–33; Vidmar 2009, 305; Tsoucalas 1996). Због такве широко конципиране геополитике стварања једне нове модерне грчке државе, у таквој новој грчкој држави је био забележен прогон и промена културног идентитета словенског становништва из Солунске регије и Егејске Македоније у првој половини деветнаестог века, који је био забележен и крајем деветнаестог века и средином двадесетог века (Petroff 1995, 180; Ђурић и Мијовић 1993, 63; Време 1925, 1; Michailidis 1996, 329–343). Таква нова хеленско-баварска држава потенцирала је идеју „Велике Грчке“, која је, према речима премијера Грчке Јоаниса Колетиса 1844. године, значила „прочишћење језика становништва Грчке и одбацивање традиције Источног римског царства, русофилије и балканске православне словенске браће“ (Gounaris 2021, 245). У давању финансијског зајма за стварање једне такве нове грчке државе са баварским племићем Ото фон Вителсбахом као краљем на челу учествовао је финансијски клан Ротшилд, чији је члан Нејтан Ротшилд учествовао у пословима британске трговачке *Леванџ* компаније у источном Медитерану, повезане са британским дипломатом у Србији Дејвидом Уркартом и британским конзуларним представницима у Османском царству (Schönhärl 2019, 6–12; Beaudry and Beaudry 1997, 37–38; Wood 1964, 195; Prousis 2008). Британски конзуларни представници, као чланови дипломатске мреже британског премијера Џона Палмерстона, имали су задатак да „у склопу решавања „источног питања“ Русију одврате од позиционирања на Босфору, а Француску од позиционирања на реци Нил у Египту“ (Chisholm 1911, 647).

Члан шире мреже запосленика премијера Џона Палмерстона британски дипломата Дејвид Уркарт, након убиства вође српских устаника против османске власти Карађорђа Петровића, успео је да са новопостављеним књазом Милошем Обреновићем уведе Србију у европску политичку сферу, након што је књаз Милош тадашњем турском Султану и британском дипломати Дејвиду Уркарту обећао одвајање Србије под његовим водством од Русије (Батаковић 1994, 157–183; Радосављевић 2016, 159). Културолошку основу за такав геополитички и геоекономски процес одвајања Србије од њеног дотадашњег традиционалног савезника Русије, дао је Бечки двор. Представник Бечког двора Јернеј Копитар је ангажовао филолога Вука Караџића² да изврши реформу староцрквене словенске азбуке, како

² Реформатор српског језика и писма Вук Караџић уједно је био и заступник интереса једне компаније из Велса у Великој Британији да добије концесију за рудник

би је приближио латиничном писму у сврху „уједињења словенских држава у Хабзбуршкој монархији без утицаја Турске и Русије“ (Батаковић 1994, 157–183; Ivić 1926, 262–263; Vidmar 2009, 237, 270, 275). Усвајање таквог новог поједностављеног ћириличног писма у Србији је направило основу за стварање будуће југословенске државе, тако да је покровитељ *Јуџославенске академије знаносићи и умјетносићи* у Загребу, римокатолички бискуп и капелан Бечког двора Јосеф Штро-смајер, од 1860-их година надаље радио на пројекту стварања једне федералне југословенске државе на темељима Аустроугарске монархије, за коју је било замишљено да обухвата дотадашњи словенски део Аустроугарске монархије, уз придодате државе Србију и Црну Гору (Šidak 1973, 55).

С друге стране, након победе удружених европских и османско-турских снага над руским снагама у Кримском рату 1853–1856. године, и након Паришке конференције из 1858. године, утицај Русије на Балканском полуострву је ослабио. Због жеље европских и британских политичара и економиста да се Русија удаљи од Босфора, Балканског полуострва и Блиског истока, инициран је процес стварања модерне нео-латинске државе Румуније (Milich 2000, 33). Упркос снажном отпору локалног становништва некадашњих словенских кнежевина Молдавије и Влашке таквом политичком плану, након убиства њиховог митрополита Истатија, премијера Барбуа Катарџија и осталих политичких убистава и устанака, основана је модерна држава Румунија под влашћу пруске Хохенцолерн-Зигмариген династије „у сврху спречавања обнове Византинско-хеленског царства“ (Гросул 2014, 166–175; Miller 2013, 320–331).

Међународну политичку агенду стварања таквих модерних балканских држава, и касније још и нових балканских држава, са владарима или пропонентима европских и британских династија на њиховом челу, политиколог и политичар Строб Талбот дефинисао је као „псеудо-државе са дугом традицијом дезинтеграције Балканског полуострва“ (Talbot 2009, 320).

Након стварања модерне државе Румуније, на видело је изашла агенда аустријских и аустроугарских министара спољних послова и генерала Агенора Голуховског, Џула Андрашија и Фридриха Бека да раде на стварању нових модерних балканских држава – „слабе Србије, мале Црне Горе, Македоније, Бугарске и Албаније“ (Бакић 2017, 137). У таквој „аустроугарској сфери утицаја“ за државу Албанију је

бакра у Србији (Карличић 2021, 62).

било планирано да служи као „брана Русији да преко Србије, Бугарске или Црне Горе има утицај на Балканском полуострву“ (Hrabak 1979, 167–168; Толева 2012, 2, 28).

У аустроугарски план стварања државе Албаније, као бране Русији да преко Србије, Бугарске или Црне Горе има утицај на Балканском полуострву, уклапао се план западних влада пред одржавање Берлинског конгреса 1878. године, да се „спречи обнова српског и бугарског средњовековног царства“ (Schem 1878). Остварење таквог плана помогао је британски дипломата, политичар и правник Едмунд Хорнби, који је у његовом *Нацрту модерне Бугарске* испланирао стварање модерне државе Бугарске као државе са „космополитском управом и постављеним Бугарима на ниже послове администрације“, која би „имала баријере у односу према својим суседним државама“ и „у Црном мору шу активно остваривала трговачку размену са Великом Британијом“ (Шуљагић 2024, 95–96).

Након устоличавања члана Сакс-Кобург-Гота династије као огранка Велф-Хановер династије за краља модерне Бугарске, чланови европске Велф-Хановер династије и њених баварско-пруских династија-огранака преузели су владавину над државама балканско-црноморског подручја, односно преузели су владавину територијом која се подударала са територијом некадашњег балканско-црноморског царства цара Стефана Душана Немањића из династије Немањића у четрнаестом веку. Стварање таквих нових модерних балканско-црноморских држава, са измењеним дотадашњим традиционалним идентитетима становништва у њима, дало је основу за остварење плана историчара Августа фон Шлецера да се Аустрија прошири до Црног мора, као и плана германског филолога и педагога Вилијама Тирша да се германска држава прошири до Егејског мора и плана географа Фридриха Нојмана и осталих средњоевропских историчара и географа да се германска држава прошири на југ и исток. Руско министарство спољних послова, често са запосленим чиновницима фанариотског порекла у њему, и са министром Карлом Неселродом који чак није знао течно да говори руски језик, и са руским дипломатама који су били пријатељи канцелара Ото фон Бизмарка, било је подређено одлукама европских политичара. Такве чињенице објашњавају због чега су се, према тајној *Будимјештанској конвенцији* из 1877. године, руске дипломате Александар Горчаков и Евгениј Новиков сложили са европским дипломатама да не сме да се дозволи стварање једне јаке словенске државе на Балканском полуострву у случају распада Осман-

ског царства. Тако је под изговором да би једна таква јака словенска држава након распада Османског царства угрозила „равнотежу сила у Европи“, био настављен процес стварања малих суверених држава на Балканском полуострву (Wallace 1911, 246–247).³ Подређеност руске дипломатије политичким интересима Европе на Балканском полуострву испољила се такође и приликом склапања *Санстефанској сјоразума* и Берлинског конгреса 1878. године, што је изазвало протесте руске јавности због подређене политике тадашњег министра спољних послова Александра Горчакова европским политичким интересима (Ingle 1976, 50–51; Kellogg 1995, 146).

Одлуком Берлинског конгреса из 1878. године да се створи независна држава Црна Гора и да војне снаге Хабзбуршке монархије и Османског турског царства направе заједнички коридор на територији санџака Рашке у Србији и Црној Гори, Србији је био запречен прилаз Јадранском мору (Kostić 1940, 93–94). Тако је, за разлику од предосманске државе цара Стефана Душана Немањића која је излазила на Јадранско, Јонско, Егејско и Црно море и реку Дунав, модерној држави Србији био запречен или ометен приступ реци Дунав, Јадранском, Егејском и Црном мору. Србија, као држава са потенцијалом окупљања суседних словенских држава у једну заједницу, у случају да је излазила на Јадранско море, могла је да постане озбиљан трговачки ривал европским колонијалним силама на Балканском полуострву. Због аустроугарских, германских и претензија осталих европских држава на трговину на реци Дунав и Егејском мору, због присуства аустроугарских и османских војних снага у Рашки и због захтева британског политичара Едмунда Хорнбија да Бугарска успостави „баријере“ у својим односима са својим суседним државама, Србија је била сведена на један одређени део Балканског полуострва, без могућности повезивања са својим ранијим геополитичким савезницима (Милојевић 1872, 119; Hornby 1878). У ометању и запречавању приступа Србије Јадранском и Јонском мору такође је, након Берлинског конгреса из 1878. године, улогу имало и стварање две модерне државе Црне Горе и Албаније.

³ У том смислу карактеристично је мишљење италијанских новинара, који су довели у модерној Црној Гори под владавином династије Петровића пред почетак Балканских ратова 1912–1913. године, да је у том периоду Италија подржала независност државе Албаније због страха да ће да ће на Јадранску обалу Балканског полуострва да изађе једна нова јака словенска држава која је могла да угрози интересе Италије у погледу њеног стављања Далмације под контролу Италије (Porović 2015, 229–230).

СТВАРАЊЕ МОДЕРНЕ ЦРНЕ ГОРЕ, АЛБАНИЈЕ И БАЛКАНСКИ РАТОВИ

Подручје данашње Албаније било је предмет интереса Републике Венеције све до 1797. године, када је *Сјоразумом Камјо Формио* („*Самро Formio*“) предато на управу Хабзбуршкој монархији. Интереси Републике Венеције и Хабзбуршке монархије су се сукобљавали и приликом стварања модерних држава Црне Горе и Албаније.

За Бечки двор стварање државе Албаније је било од велике важности, због страха бечких политичара да ће устанак Грка на острву Криту да убрза решавање „Источног питања“, односно да ће тај устанак да убрза повлачење Османског царства на Балканског полуострва. Аустроугарски стратези су због тога 1896. године донели одлуку да од дотадашњих разједињених шиптарских племена направе државу Албанију и почели су да припремају стандардизацију њиховог писма и писање албанске историографије на Балканском полуострву (Толева 2012, 28; Pearson 2006; Heaton-Armstrong 2005).

Тако је у периоду владавине династије Петровића у модерној црногорској држави у другој половини деветнаестог века, и на прелазу из деветнаестог у двадесети век, до изражаја дошла чињеница да су представници Аустроугарске и Италије подједнако учествовали у стварању модерних држава Црне Горе и Албаније и надметали се око трговачког примата у тим државама.

Крајем 1896. године у Бечу министри Аустроугарске, на челу са Агенором Голуховским и Венијамином Калајем, творцем тезе о Србима као неаутохтоном народу на Балканском полуострву, одржали су три саветовања о „интервенцији Аустроугарске у Албанији“, дефинишући циљеве деловања спољне политике Аустроугарске према Албанцима и анализирајући методе решавања проблема који су постојали у албанском етносу (Толева 2016, 59). Они су донели одлуку да се успостави аутономна кнежевина Албанија, ради заустављања италијанског продора на источне обале Јадранског мора и Средоземље, као и ради заустављања продора балканских држава, а преко њих и руског утицаја, на зацртане албанске територије. Будући да је тадашњи министар финансија Венијамин Калај закључио да Албанци нису били нација, аустроугарски министри су закључили да је интерес Аустроугарске монархије било стварање албанске нације (Толева 2016, 59–64). Такође је на том састанку Агенор Голуховски закључио да „неће никад дозволити стварање велике Србије или велике Црне Горе“, да „Цариград није смео да припадне Русији“, и да је требало да се Турска,

„што је могуће спорије“, замени новим аутономним државама - „великом Грчком, великом Румунијом, великом Бугарском, слабом Србијом, малом Црном Гором и слободном Албанијом“ (Ђоровић 1933, 36).

Проучавање процеса стварања модерне Црне Горе је увелико занемарено у српској историографији, и углавном се односи на улогу Аустроугарске и Немачке у стварању Црне Горе након Берлинског конгреса 1878. године. Међутим, у изучавању стварања модерне државе Црне Горе под династијом Петровића, увелико је занемарена улога везивања династије Петровића за италијанску династију Савоја, која је касније у двадесетом веку владала Независном државом Хрватском. У том смислу у српској историографији је такође занемарено и проучавање утицаја експанзије италијанске политике и привреде на Балканско полуострво. Та експанзија је извршена помоћу везивања политике и економије Петровићеве Црне Горе за Италију на преласку из деветнаестог у двадесети век, што је последично утицало на судбину српског народа и свих осталих народа на Балканском полуострву у двадесетом веку. У том контексту, утицајни чланови Италијанског географског друштва и италијанска штампа су пред почетак Балканских ратова 1912-1913. године тврдили да је модерна Црна Гора у том периоду била „средиште балканске политике“ и „врата Балкана“ за Италију, до те мере да су тврдили да је Црна Гора са Албанијом била “простор од животне важности, историјски и географски предодређена за италијанско економско и политичко присуство на том простору“ (Роровић 2015, 179–180, 221).

Чланови династије Петровића су дошли на власт на подручју данашње Црне Горе у веома турбулентним геополитичким околностима у том делу Балканског полуострва. Након Велике сеобе Срба са подручја Косова и Метохије у Аустрију 1690. године, Млечани су контролисали Цетиње у данашњој Црној Гори, а у Пећку Патријаршију је Османска Порта послала фанариоте Грка Калиника и његове колеге да замене дотадашње српско свештенство. У таквим околностима, након смрти српских владика Висариона Бориловића Бајице и Саватија-Саве Калуђеровића, за владика српске православне Цетињске митрополије 1697. године на Црногорском збору био је изабран Данило Шћепчевић из Његуша. Његови потомци ће припадати династији Петровића која је, кроз процес транзиције дотадашњег теократског облика владавине у том делу Балканског полуострва у модерну црногорску државу након Берлинског конгреса 1878. године, заснова-

ла црногорску државу и црногорску нацију на подручју некадашњих српских земаља Дукље и Зете.⁴

Већ у доба књажевства Црне Горе под владавином Данила Првог Петровића Његоша примећивало се преобраћење дотадашњег традиционалног друштва српских „Брђана“ у Црној Гори. Примећивао се утицај „српског круга из града Трста“, односно италијанских манира и обичаја у политичким и дипломатским пословима владара Данила. У томе је велику улогу, за разлику од дотадашње улоге жене у патријархалним друштвима, имала књажева супруга Даринка пореклом из града Трста, која је активно суделовала у политичким и дипломатским пословима њеног супруга (Вујовић 1968, 142). О агенди практичног преобраћења српског идентитета становништва тог подручја и стварања засебне црногорске нације сведочио је и пример владара Петра Петровића Његоша. Он је 6. маја 1839. године продао Аустријанцима манастир Подмаину и манастир Стањевић, којег је дао саградити војвода цара Душана Немањића Никола Стањевић 1337. године. У уговору са Аустријанцима Петар Петровић Његош се том приликом потписао као главар „нације Црногорске“, а 1840. године је он као владика црногорски становницима Црне Горе издавао црногорске пасоше („црногорски паспорт“) (Kapisoda 1998, 389, 392). Политичке реформе Данила Првог Петровића Његоша отвориле су пут деловању унијатске мисије Ватикана према православним словенским народима на подручју тадашње Црне Горе и на Балканском полуострву под водством римокатоличког бискупа Јозефа Георга Штросмајера. Бискуп Јозеф Штросмајер и мисионар Ђезаре Тондини (*Cesare Tondini de Quarenghi*) су успоставили пријатељске односе са црногорским књазом Николом Првим Петровићем и затим 1866. године успоставили Конкордат између Црне Горе и Ватикана. Уследило је превођење и адаптација драме *Балканска царица*⁵ књаза Николе Првог Петровића у Италији,⁶ а затим и удаја Николине кћерке

⁴ У венецијанским изворима Срби из данашње Црне Горе су били називани Србима Дукљанима” („Serblo Diocleates”) (Coletto 1819, 43).

⁵ Иако се у једном њеном делу говори о Милошу Обилићу и боју на Косову пољу и о Црној Гори као бановини која је део Србије, карактеристично је да се у драми *Балканска царица* као национална одредница спомињу Црногорци, а не Срби („Балканска царица“ 1886, 1, 106).

⁶ С одобрењем књаза Николе композитор Дионизије де Сарно Сан Ђорђо, који је тада живео у Котору као „аустроугарској царској тврђави према Црној Гори“, написао је 1891. године на основу драме *Балканска царица* оперу у три чина (Antović 2007, 291–294).

Јелене за италијанског престолонаследника Виторија Емануела (Zoller 1978, 178; Килибарда 1990, 103; Nikčević 2009). Мисија бискупа Штросмајера је довођењем италијанског мисионара Ђезареа Тондинија и отварањем мисијских постаја Римокатоличке цркве у унутрашњости Србије током 1880.-их година ударила темеље правном озваничавању положаја Римокатоличке цркве такође и у православној држави Србији (Slišković 2005, 211–212). Бискуп Штросмајер се надао склапању конкордата и са Србијом, као и томе да ће преко Црне Горе као посредника, као једине православне државе која је до тада склопила конкордат са Ватиканом, да успостави контакт са руским царом у вези са склапањем конкордата (Slišković 2005, 214). Римокатолички бискуп Штросмајер је унијатски пројекат склапања конкордата између Руског царства и Ватикана објашњавао „мисијом Словена као изабраног народа да оствари идеал еуропске кршћанске обитељи са Аустријским царством у њеном средишту, јер је царство аустријско било на неки начин Еуропа у маленом“ (Slišković 2005, 210–212).⁷ Таква унијатска мисија Ватикана је била у временском садејству са одлуком Берлинског конгреса их 1878. године да се успостави модерна држава Црна Гора и да се на територији тадашњег Новопазарског санџака споје аустроугарске и османске војне трупе у сврху онемогућавања држави Србији да има излазак на Јадранско море (Scheer 2013; Rastović 2012, 163–164).

Иако су под претњом војне окупације српски политичари морали да потпишу *Тајну конвенцију* 1881. године, којом је Србија требало да постане држава-сателит Аустроугарске монархије, анексија подручја данашње Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске 1908. године озваничила је погоршање у односима Краљевине Србије и Аустроугарске (Stoke 1990, 191–192; Montagnoli 2019, 250). У периоду пред избијање Балканских ратова испоставило се да је Србија као држава била сметња Аустроугарској и због амбиција Аустроугарске да заузме Солунски залив (Митровић 2011).

С друге стране, удаја кћерке књаза Николе Петровића Јелене за будућег италијанског краља Витора Емануела донела је велику финансијску добит италијанској привреди у трговини у искориштавању природних ресурса модерне црногорске, а касније и албанске државе. Након што је црногорска влада расписала конкурс за изградњу пруге

⁷ У свом *Меморандуму Руској влади*, бискуп Штросмајер је замислио да „славно руско царство ослободи Европу од Турске и омогући да се у Аја Софији поново обављају свети обреди кршћанских тајни“. (Slišković 2005, 215).

Никшић – Бар 1901. године, представници европских држава Аустроугарске, Италије и Француске, али и Србије, Турске и Русије, били су заинтересовани да изграде железничку пругу кроз Црну Гору. Било је предвиђено да та железничка пруга повезује Јадранско море са реком Дунав и остатком Балканског полуострва, као и са Османским царством, због могућности изградње железнице преко Скадарског језера све до турске (албанске) границе. У склопу решавања „Источног питања“ Османском царству је одговарало повезивање луке Варна на Црном мору са луком Медова на Јадранском мору, док је са друге стране аустроугарски намесник у Босни и Херцеговини Венијамин Калај најављивао Аустроугарској и Немачкој „изградњу железнице од Сарајева до Митровице у сврху отварања пута од Балтичког мора до Егејског мора и од Берлина и Беча до Солуна“. С друге стране Италија је желела да преко железнице озваничи своје присуство у луци Валона и да такође трговачки обухвати и подручје данашње Северне Македоније (Burzanović 2011). Упркос јакој конкуренцији из тих држава, пријатељ италијанског краља Виторија Емануела и црногорског књаза Николе Петровића, италијански пословни човек Ђузепе Волпи ди Мисурата, масон, касније у двадесетом веку гувернер Либије, један од финансијера Балканских ратова и Бољшевичке револуције у Русији, конзул краљевине Југославије у Венецији,⁸ министар финансија у фашистичкој влади Италије, почасни витез Великог крста Велике Британије,⁹ председник економске комисије Италије и Независне државе Хрватске и покровитељ међународног филмског фестивала у Венецији, добио је дозволу да изгради луку Бар и железницу од Бара до Скадарског језера (Segreto 2020, 932; Burzanović 2011; Sarazani 1972; LaRouche Jr. 2023, 30–32; Adriano and Cingolani 2018, 16, 86). У ту сврху Ђузепе Волпи је 1905. године у Венецији основао из акционарског удружења Италијанско-црногорског синдиката „Друштво Бар“ („Compania di Antivari“), чији су чланови били потомци венецијан-

⁸ Ђузепе Волпију је ту улогу доделио министар Краљевине Србије у Риму Миленко Веснић (Rudi 2018, 142).

⁹ Будући да су британски политичари сматрали „Немачку непријатељем у Европи“, а Русију „непријатељем у Азији“, односно ривалом за њихове економске интересе у Азији, поготово у Индији, покренули су такозвану политичку „Велику игру“, која је укључивала подстицање њихових агената у Италији (Венецији) и у исламским државама против Руског царства. (Fromkin 1989, 27, 98). Када су бољшевици срушили Руско царство, присуство руске економије у Персији је било поништено, а Британци су успоставили контролу над нафтом и осталим ресурсима у Персији (Fischer 1926, 218).

ских племићких породица и били су спремни да преузму некадашњу економску моћ Венеције у Јадранском и Јонском мору. Видевши њихов понуђени пројекат *Уговора изградње железнице*, који је предвиђао потпуно искориштавање природних ресурса Црне Горе, тадашњи црногорски и званично уздржани руски представници упоредили су тај уговор са пројектима империјалистичких сила на Далеком истоку или у Африци (Бјађини 1983, 35; Burzanović 2011). Истовремено уз успостављање политичке и економске контроле над модерном Црном Гором, а касније и над Албанијом, Ђузепе Волпи је, закључивши након Италијанско-турског рата мировни споразум са представницима Османског царства 1912. године у освит ратова балканских држава против Османског царства, обавезао се тајном одредбом мировног уговора са представницима Османског царства да ће им помагати да одрже *status quo* Османског царства на Балканском полуострву и у Медитерану (Videnović 2023, 119, 125). Захваљујући својим економским пословима и агентима у Османском царству, пре свега Александру Парвусу, Бернарду Ногари и Емануелу Карасију, Ђузепе Волпи је контролисао и финансирао политику Османског царства и Балканске ратове, а касније и најважније догађаје на Балканском полуострву и у свету у првој половини двадесетог века (LaRouche Jr. 2023, 31; Öztan 2024, 322–324).

Пријатељство књаза Николе Петровића и Данила Петровића са члановима италијанске краљевске Савоја династије и са индустријалцем Ђузепеом Волпијем је објашњиво, ако се прочитају извештаји италијанских путописаца и новинара у Црној Гори у периоду пре и за време Балканских ратова 1912–1913. године. Они су у осврту на период владавине династије Петровић Његош и на проглашавање књаза Николе Петровића краљем, упоређивали чланове династије Петровић Његош са италијанским принчевима и краљевима, истичући партије тениса, балове и излете које су организовали Петровићи приликом посета делегација из Италије Црној Гори. Италијански путописци и новинари су такође истицали наклоност Црногораца према „супериорној италијанској култури“, школовање књаза Николе у Трсту, слање црногорских младића на војну обуку у Италију и познавање италијанског језика од стране многих људи у тадашњој Црној Гори (Роровић 2015, 140, 162). Такође, удаје кћерки књаза Николе Петровића за италијанског престолонаследника, и за руске кнезове који су били блиски рођаци руског цара, служиле су, како су приметили новинари, склапању једног потенцијалног словенско-латинског савеза у двадесетом

веку, који је могао да буде усмерен против „заједничких непријатеља“ Немаца и Аустријанаца (Роровић 2015, 211). Истовремено, удаје кћерки књаза Николе за чланове италијанске и руске елите уклапале су се у план римокатоличког бискупа и посредника у склапању конкордата између Црне Горе и Ватикана Јозефа Штросмајера, да Ватикан преко Црне Горе као словенске православне државе добије лакши приступ православном Руском царству (Slišković 2005, 214).

Неколико дана пред избијање Првог балканског рата, у немачкој и аустроугарској штампи, отворено наклоњеној политици Османског царства, у једном фељтону из новина *Ноје Фраје Преса* термин „Старо Источно питање“ (*alte Orientfrage*) био је замењен термином „Балканско питање“, будући да се сматрало да се ближио крај међународног система заснованог на одлукама Берлинског конгреса који је претходних тридесет година одређивао спољну политику у Европи (Шер 2013, 278–282). Немачки и аустроугарски новинари су тврдили да догађаји на Балкану „утичу на животну снагу Аустроугарске“ (Шер 2013, 283). Такође, италијански новинари су, приликом свог боравка на Цетињу у време Балканских ратова, приметили и промену идентитета некад славног војничког народа „српских Брђана“. Уз коментаре су да су ратне теме на Цетињу заменили разговори о моди и кретању дама по европским градовима, као и елегантно јахање коња по околини Цетиња, као у случају принцеза Ксеније и Вјере, тенис, возња на котуралкама, филмови и позоришне представе, истицали су да је то било у великом контрасту у односу на извештаје са бојних поља у околини Скадра, који су говорили о неорганизованости црногорских власти и међународног Црвеног крста по питању бриге о рањеним војницима, њиховог транспорта и лошег стања у тадашњим црногорским болницама (Роровић 2015, 232–235). Италијански новинари су посебно критиковали краља Николу Првог Петровића који је док се војска црногорске државе борила на бојном пољу против снага Османског царства, према њиховим речима, уместо да лично предводи војску своје државе, седио у својој вили у Подгорици и приређивао гозбе за дипломатске представнике балканских држава-савезница, чекајући вести о опсади Скадра (Роровић 2015, 236).

Иако су Србија и њене државе савезнице однели победу против Османског царства у Балканским ратовима и иако су представници Османског царства морали да предају своје територије западно од обала Егејског и Црног мора, као и острва у Егејском мору, успостављањем мира према *Лондонском мировном ујовору* од 30. маја 1913.

године управљале су Велика Британија, Аустроугарска, Француска, Немачка и Италија. Уследило је одузимање Скадра победничкој војсци Србије и Црне Горе, што је било у складу са планом аустријског министра спољних послова Агенора Голуховског о стварању „слабе Србије, мале Црне Горе и слободне Албаније“. То је такође било и у складу са предлогом британског дипломате Едварда Греја да се српска војска повуче са територије данашње државе Албаније „због намере Запада да спречи да се створи једна већа јужнословенска држава на Балканском полуострву у том периоду“, са чиме се сложио и руски дипломата Сергеј Сазонов (Kondis 1989, 342; Rastović 2012, 16, 163–164). За Србију је губљење Скадра био велики ударац, будући да су од петог века надаље у том граду столовали српски краљеви из династије Свевладовића-Дрвенаровића и да су у његовој околини били сахрањивани српски краљеви Стефан Михајло, његов син Петар Константин Бодин, свети краљ Јован Владимир и Добросав (Радуловић 1939, 4; Кунчер 2009, 160–181; Каџић-Миошић 1864; Раич 1794; Арсеновић 2008, 373; Милојевић 1872, 63). Историчар Владан Ђорђевић је 1913. године приметио да, иако је „Источно питање“ било коначно решено Балканским ратовима, намерно је било остављено „Косовско питање“ као „Источно потпитање“, „како би велике силе имале разлог да се због нерешених националних односа на Балкану враћају на то подручје као колонизатори и цивилизатори“ (Драшковић 2025, 8).

За првог западног краља новостворене државе Албаније био је 1914. године постављен пруски официр Вилхелм од Вида (Princ Wilhelm zu Wied), пореклом из пруске и холандске династије (Pearson 2006; Heaton-Armstrong 2005). Међутим, у децембру 1914. године, све до јесени 1916. године, војне снаге Краљевине Италије су се бориле за освајање Албаније (Thomas 2001, 17). Проглашењем краљем Албаније краља Виторија Емануела Трећег, супруга кћерке Јелене црногорског краља Николе Првог Петровића, грбу и застави нове државе Албаније била је придодата традиционална хералдика италијанске династије Савоја. Уједно је Италији била осигурана геополитичка контрола над Јадранским морем, а италијанска нафтна компанија Agip је добила прилику да располаже нафтним ресурсима Албаније (Montagnoli 2019, 123; Pearson 2006, 433; Palliser 1870, 230–231).

Већ крајем Првог светског рата, италијански генерал Пјетро Бадоло је из Трста добио „план за акцију међу Југословенима“, у којем се потенцирало снажно антисрпско деловање у Хрватској, Словенији, Босни, Црној Гори и Македонији и предлагала употреба „ширења

пропаганде да се иницирају сепаратистичке тенденције међу локалним становништвом тих крајева“ (Сассато 2000, 160). Приликом успостављања Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије, на Мировној конференцији у Паризу 1919. године, српски политичар Никола Пашић се залагао да Србија финансира неке од тадашњих водећих албанских политичара, са објашњењем да се надао да ће Србија да успостави економско-царинску унију са Албанијом, односно да ће се сарадњом српске са албанском владом изградити железничка пруга Дунав – Јадран (Казимировић 2019, 585). Испоставило се да мотив за такве планове Николе Пашића није била економска корист становништва Балканског полуострва, него његово лично присвајање удела у деоницама рудника у Србији и присвајање права њему и његовом сину Радомиру Пашићу на давање концесија на руднике странцима, што је подржала и југословенска династије Карађорђевића (Tašković 2016; Драгњић 1994; Богојевић 2024). Такву политичку номенклатуру Краљевине Југославије подривала је Комунистичка светска интернационала, која се од 1919. године залагала за разградњу и федерализацију југословенске државе, са правом на самоопредељење не само народа, него и националних мањина у тој држави (Драшковић 2025, 8).

Југословенски владар Александар Карађорђевић је предлагао пакт са Италијом и Француском око контроле над државом Албанијом, но власти тадашње Италије су се супротставиле том предлогу због колонијалног опредељења државе Италије на Балканском полуострву и у Африци, са посебним фокусом на подручје реке Дунав и на нафтне ресурсе Блиског истока (Carocci 1969, 39, 79). У новембру 1926. године *Сјоразумом у Тирани* Албанија је била претворена у протекторат Италије (Pearson 2006, 378–379). То је било представљено као „трн у телу југословенске државе“ и тадашњи италијански премијер Бенито Мусолини је преговорима са мађарским властима око економског управљања реком Дунав намеравао да са Мађарима на северу „створи још један мостобран, заједно са Албанијом, који би држао југословенску државу под константним притиском“ (Carocci 1969, 39, 79). Италијански министар спољних послова у фашистичкој влади Бенита Мусолинија Галеацо Чиано је тврдио да Италијани морају да развију дубок интерес за подручје Косова и Метохије, на којем се „Албанци, који држе Србе у страху, спремају за присаједињење са њиховом матичном државом, што би помогло да се на Балканском полуострву одржавају иредентистички проблеми и да Албанци држе нож за леђи-

ма Југославије“ (Zolo 2002, 24). Оваква геополитичка агенда спољне политике Италије према подручју данашње Црне Горе, Србије и Албаније, доказује тезу историчара Владана Ђорђевића да је „Косовско питање“ као „Источно потпитање“ намерно било остављено нерешено у интересу будућих колонијалних агенди великих сила према том подручју (Драшковић 2025, 8). Та агенда је доказивала такође и тезу политичара и политиколога Строба Талбота да је стварање псеудодржава проузроковало „дугу традицију дезинтеграције Балканског полуострва“ (Talbot 2009, 320). Сходно томе, аналитичко-синтетичка метода у изучавању периода успостављања модерних државних ентитета на Балканском полуострву у времену Источне кризе доказује да је такав процес стварања геополитичке констелације на Балканском полуострву био направљен под утицајем колонијалних агенди и да је тако успостављена геополитичка констелација била основа за креирање међудржавних и међунационалних сукоба дугог трајања на Балканском полуострву касније у двадесетом и двадесет и првом веку.

ЗАКЉУЧАК

Приликом сагледавања утицаја Источне кризе на успостављање модерних државних ентитета на Балканском полуострву може да се закључи да је успостављање тих модерних државних ентитета током деветнаестог и двадесетог века извршено под утицајем европске Велф-Хановер династије и њених баварско-пруских династија-огранака и финансијских кланова, као и италијанске политичке, пословне, војне и интелектуалне номенклатуре. Чланови ових државних и корпоративних ентитета су током тог периода стварања модерних државних балканских ентитета ефективно преузели под своју власт територију некадашњег балканско-црноморског царства цара Стефана Душана Немањића из династије Немањића у четрнаестом веку. Уједно, успостављањем такве нове геополитичке констелације на балканско-црноморском подручју током слабљења османске власти и повлачења њихових војних снага са Балканског полуострва, чланови ових европских политичких, интелектуалних, војних и економских елита су спречили обнову пред-османских православних хришћанских држава на балканско-црноморском подручју.

Како су показали примери разлога и нацрта успостављања модерне бугарске, црногорске или албанске државе, функционисање модерних државних ентитета или „псеудодржавних идентитета“ на Балканском полуострву, како је то дефинисао политиколог Строб

Талбот, било је успостављено и усмерено ка евентуалној дезинтеграцији Балканског полуострва. Уједно је формирање проевропских балканских модерних државних ентитета, као што су биле модерне државе Црна Гора, Румунија, Бугарска и Албанија, утицало на дезинтегративну судбину модерне државе Србије. Та држава је била географски, идентитетски и геополитички лимитиране при самом њеном успостављању, а касније и током двадесетог века била је трансформисана у Краљевину Југославију, а потом у Социјалистичку Федеративну Републику Југославију и њене државе наследнице у двадесетом и двадесет и првом веку.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Adriano, Pino, and Giorgio Cingolani. 2018. *Nationalism and Terror: Ante Pavelić and Ustasha Terrorism from Fascism to the Cold War*. Budapest: Central European University Press.
- Anadolu Agency. 2018. "Turkish Jews Remember Being Welcomed in Ottoman Lands." *Dailysabah.com*. <http://www.dailysabah.com/history/2018/08/04/turkish-jews-remember-being-welcomed-in-ottoman-lands>.
- Антовић, Ивана. 2007. „Опера ‘Балканска царица’ Дионизија де Сарна Сан Ђорђа настала у Котору 1890. године.” *Бока: зборник радова из науке, културе и умјешности* 27: 291–304.
- Арсеновић, Аљоша. 2008. *Обредне њјесме древних Срба из Индије*. Београд: ИПА „Мирослав”.
- Бакић, Дарко. 2017. *Политика Црне Горе према Османском царству од Берлинског конгреса до Првог Балканског рата*. Докторска дисертација. Универзитет у Београду: Факултет политичких наука.
- „Балканска царица“. 1886. Позориште бр. 27. Нови Сад: Српско народно позориште.
- Barton, Simon. 2009. *A History of Spain*. Macmillan International Higher Education.
- Beaudry, Pierre, and Irene Beaudry. 1997. "The Venetian Agents Deployed Against France." *Executive Intelligence Review* 24 (26): 36–38.
- Bataković, Dušan. 1994. "Ilija Garašanin's Načertanije: A Reassessment." *Balkanica* XXV (1). Belgrade: Institute for Balkan Studies.
- Behrens-Abouseif, Doris. 2014. *Practising Diplomacy in the Mamluk Sultanate: Gifts and Material Culture in the Medieval Islamic World*. London and New York: IB Tauris.

- Benveniste. 2023. "Benveniste." Wikipedia.org. <https://en.wikipedia.org/wiki/Benveniste>.
- Богојевић, Милан. 2024. *Page Пашић – ениџма једној времена*. Београд: Прометеј.
- Bosworth, Clifford. 2007. *Historic cities of the Islamic world*. BRILL.
- Burzanović, Slavko. 2011. „Prva crnogorska željeznica – Slavko Burzanović.“ *Montenegrina – Kulturna kapija Crne Gore*; Vijesti. <https://montenegrina.net/prva-crnogorska-zeljeznica-slavko-burzanovic/>.
- Бјађини, Антонело. 1983. „Односи Италије и Црне Горе у току првог светског рата (1914–1918).“ *Историјски записи XXXVI* (1–2): 33–51. Титоград: Историјски институт СР Црне Горе.
- Caccamo, Francesco. 2000. *L'Italia e la "Nuova Europa"*. Milano-Trento: Luni Editrice.
- Carocci, Giampiero. 1969. *La politica estera dell'Italia fascista (1925–1928)*. Bari: Laterza.
- Chisholm, Hugh, ed. 1911. "Palmerston, Henry John Temple, 3rd Viscount." *Encyclopædia Britannica*, vol. 20. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coletto, Jacobo. 1819. *Illyrici Sacri, Tomus octavus*. Venetiis: Sebastianum Coleti.
- Ђоровић, Владимир. 1933. *Историја Југославије*. Београд: Народно дело.
- Defter-i mufassal-i vilayet-i Vlk, sene 859. 1455. Monumenta Turcica historiam Slavorum Meridionalium illustrantia: Defteri 1–2 / Oblast Brankovića: opširni katastarski popis iz 1455. godine. Hadžibegić, H. et al. (ur.) Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1972.
- Драгнић, Алекса. 1994. *Србија, Никола Пашић и Југославија*. Београд: Народна радикална странка.
- Драшковић, Бојан. 2025. *Аутоколонизација и САНУ*. Обреновац: Гутенбергова галаксија.
- Ђурић, Вељко и Миличко Мијовић. 1993. *Илустрирана историја чешничкој њокреџа*. Београд: Народна књига, Сезам; Земун: Алфа.
- Fischer, Louis. 1926. *Oil Imperialism: The International Struggle for Petroleum*. New York: International Publishers.
- Fox, Frank. 1915. *The Balkan Peninsula*. London: A. and C. Black Ltd.
- Fromkin, David. 1989. *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*. New York: Henry Holt & Company LLC.

- Fugger family. n.d. "Fugger Family." Wikipedia.org. https://en.wikipedia.org/wiki/Fugger_family.
- Гађинових, Радослав. 2019. „Прва Призренска лига као путоказ политичког насиља над Србима у Старој Србији.” *Војно дело* 72 (3): 326–341. DOI: 10.5937/vojdela1903326G.
- Гросул, Владислав. 2014. *Молдавское движение до и после образования Румынии (1821–1866 гг.)*. Кишинев: Ассоциация историков и политологов „Pro-Moldova“, 166–175.
- Gounaris, Basil. 2021. "Does Greece Belong to the West? Reassessing Greek Anti-Westernism in the Twentieth Century." *Balkan Studies* 54: 243–277.
- Harris, Henry. 1888. *Cristopher Columbus and the Bank of Saint George*. London: Chiswick Press, New York: Privately Printed.
- Heaton-Armstrong, Duncan. 2005. *The Six Month Kingdom: Albania 1914*. London: IB Tauris.
- Heck, Gene. 2006. *Charlemagne, Muhammad, and the Arab Roots of Capitalism*. Walter de Gruyter.
- Heck, Gene. 2007. *When worlds collide: exploring the ideological and political foundations of the clash of civilizations*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Hornby, Edmund. 1878. *The Eastern Question: A Scheme for the Future Government of Bulgaria*. London: Eastern Question Association.
- Hrabak, Bogumil. 1979. "Ideje o arbanaškoj autonomiji i nezavisnosti 1876–1880. godine." *Istorijski časopis* 25–26 (1978–1979). Beograd: Istorijski institut, Prosveta.
- Inalcik, Halil. 2002. "Foundations of Ottoman-Jewish Cooperation." In *Jews, Turks, Ottomans: A Shared History, Fifteenth Through Twentieth Century*, ed. Avigdor Levy. New York: Syracuse University Press.
- Ingle, Harold. 1976. *Nesselrode and the Russian Rapprochement with Britain, 1836–1844*. Berkeley: University of California Press.
- Ивић, Алекса. 1926. „Архивска грађа о српским и хрватским књижевним и културним радницима 1740–1880.” *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа III*. Београд: Српска краљевска академија.
- Каčić-Miošić, Andrija. 1864. *Razgovori ugodni naroda slovinskog*. Zadar: Bratja Battara.
- Kapisoda, Ljubomir. 1998. "Ugovor o prodaji manastira Stanjević." *Stanjević: Manastir Stanjevići*. Cetinje: CNB "Đurđe Crnojević". <https://www.scribd.com/document/219195721/Ugovor-o-prodaji>

- manastira-Stanjevi%C4%87i-1839-godine.
- Karim, Muhammad. 2023. "Drawing a 'Geopolitics' of Medieval Middle East: Political Alliance and Rivalry among Islamic Caliphates, the Mongols, and the European Kingdoms." *Al-Jāmi'ah: Journal of Islamic Studies* 61 (2): 267–296. DOI: 10.14421/ajis.2023.612.
- Карличић, Миљкан. 2021. „Осврт на историјат српско-британских односа.” *Безбедност* 2: 45–68. DOI: 10.5937/bezbednost2102057K.
- Казимировић, Васа. 2019. *Никола Пашић и његово доба: 1845–1926 Књижа Дружа*. Београд: Прометеј.
- Kellogg, Frederick. 1995. *The Road to Romanian Independence*. West Lafayette: Purdue University Press.
- Килибарда, Весна. 1990. „О једном мало познатом преводиоцу фрагмената из пјесничког дјела Петра II Петровића и Николе Првог Петровића на италијански језик”. *Историјски записи* 1990/3–4. Подгорица: Историјски институт Црне Горе. 101–107.
- Kohen, Eli. 2007. *History of the Turkish Jews and Sephardim: Memories of a Past Golden Age*. Lanham: University Press of America.
- Kostić, M. 1940. „Iz istorije Srba u Novopazarskom sandžaku posle Berlinskog kongresa 1878.” *Glasnik Skopskog naučnog društva* 21: 93–108. Skoplje: Srpsko naučno društvo.
- Kondis, Basil. 1989. "The Northern Epirus Question during the First World War." *Balkan Studies* 30 (2): 333–349. Thessaloniki: The Institute for Balkan Studies.
- Кунчер, Драгана (ур.). 2009. *Gesta Regum Sclavorum* 1. (Критичко издање и превод Д. Кунчер). Никшић: Манастир Острог; Београд: Историјски институт.
- LaRouche, Lyndon Jr. 2023. "The Attack to Which Karl Marx Could Not Have Replied! Dr. Karl Marx Refuted Introduction: Marx's Capital Since 1869." *EIR* 50 (25): 26–33.
- Leoni, Aron. 2005. *The Hebrew Portuguese Nations in Antwerp and London*. KTAV Publishing.
- Longo, Stefania. 2004. *Culture, Tourism and Fascism in Venice 1919–1945*. PhD Dissertation. London: University College London.
- Magoulas, Harry. 1975. *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks: An Annotated Translation of Historia Turco-Byzantine*. Detroit: Wayne State University Press.
- Michailidis, Iakovos. 1996. "Minority Rights and Educational Problems in Greek Interwar Macedonia: The Case of the Primer 'Abecedar.'" *Journal of Modern Greek Studies* 14 (2): 329–343. DOI: 10.1353/

- mgs.1996.0025.
- Milich, Peter. 2000. "Slavic Ethnogenesis and Great Power Diplomacy: Recurring Themes." *Journal of the North American Society for Serbian Studies* 14 (1): 29–40.
- Милојевић, Милош. 1872. *Огломци историје Срба*. Београд: Државна штампарија Београд.
- Митровић, Андреј. 2011. *Продор на Балкан и Србија у њановима Аустроугарске и Немачке 1908–1918*. Београд: Завод за уџбенике.
- Montagnoli, Corrado. 2019. "From the Adriatic to the Black Sea: The Italian Economic and Military Expansion Endeavour in the Balkan-Danube Area." *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej* 8: 117–137. <https://doi.org/10.18778/2300-0562.08.07>.
- Noailles, Francois de. 1558. *Charriere, Negotiations, II*. Venezia: de la Vigne.
- Nikčević, Milorad. 2009. *Josip Juraj Strossmayer i Nikola I Petrović Njegoš u korespondenciji i dokumentima: U duhovnim prostorima Crne Gore / Boke Kotorske*. Osijek: HCDP Croatica – Montenegrina RH: CKD Montenegro Montenegrina.
- Оикономос, Константинос. 1828. *Опыт о ближайшем родстве языка славяно-российскою с греческим*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук.
- О њисании вѣредъ Генваря с 1 числа 1700ѣода во всех думѣах лейѣа оѣ Рождества Христѣова, а не оѣ соѣворения мира (Полное собрание законов Россійской имѣерии с 1649 ѣода. 1830. Том III (1689–1699 гг.). № 1735. СПб: Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии.*
- Ottewill-Soulsby, Samuel. 2019. "Abbāsid–Carolingian Diplomacy in Early Medieval Arabic Apocalypse". *Millennium* 16 (1): 213–231. DOI: 10.1515/mill-2019-0011.
- Öztan, Ramazan Hakkı. 2024. "When Emmanuel Carasso Turned Italian: A Biography of Extraterritoriality and Questions of Nationality in the Ottoman Empire." *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* LXIII: 309–340.
- Palliser, Fanny Bury. 1870. *Historic Devices, Badges, and War-cries*. London: Sampson Low, Son & Marston.
- Pearson, Owen. 2006. *Albania in the Twentieth Century, A History: Volume II: Albania in Occupation and War, 1939–45*. London: I. B. Tauris.
- Petroff, Lilian. 1995. *Sojourners and Settlers: The Slav-Macedonian Community in Toronto to 1940*. Toronto: University of Toronto

- Press.
- Popović, Olivera. 2015. *Italijanski putopis XIX vijeka o Crnoj Gori*. Nikšić: Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore.
- Поповић, Васиљ. 1940. *Европа и српско њишпање у њериоду ослобођења (1804–1914)*. Београд: Геца Кон А. Д.
- Prousis, Theophilus. 2008. *British Consular Reports from the Ottoman Levant in an Age of Upheaval, 1815–1830*. Istanbul: Isis Press.
- Радосављевић, Недељко В. 2016. „Писмо Јеврема Обреновића кнезу Милошу о разговорима са београдским Везиром јануара 1828.“ *Гласник* бр. 50. Ваљево: Историјски архив. 152–165.
- Радловић, И. 1939. „Краљ Бодин“. *Зетски гласник* 11/807.
- Раич, Јован. 1794. *Историја разних славенских народова, најиаче Болја-ров, Хорвајшов и Србдов*. Будим: Славено-србска печатња Краљевског всеучилишта венгерског.
- Rastović, Aleksandar. 2012. “Edward Grey and the First Balkan War.” *Journal of Social Sciences* 27, *Special Issue on Balkans*: 161–168. Isparta: SDU Faculty of Arts and Sciences.
- Rodogno, Davide. 2006. *Fascism’s European Empire: Italian Occupation During the Second World War*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rohan, Padraic. 2015. *The Genoese Levantine Colonies at the Birth of Ottoman Imperial Power*. MA Thesis. Istanbul: Graduate School of Social Sciences, Şehir University.
- Rudi, Fabrizio. 2018. *Le relazioni diplomatiche fra il Regno d’Italia e il Regno di Serbia all’inizio del XX secolo (1903–1912)*. Tesi dottorale. Facoltà di Scienze politiche, Sociologia e Comunicazione, Dipartimento di Scienze Politiche. Sapienza, Università di Roma.
- Sarazani, Fabrizio. 1972. *L’Ultimo Doge: Vita di Giuseppe Volpi di Misurata*. Milan: Edizioni del Borghese.
- Scheer, Tamara. 2013. “A Micro-Historical Experience in the Late Ottoman Balkans: The Case of Austria-Hungary in Sanjak Novi Pazar (1879–1908).” In *War and Nationalism: The Balkan Wars (1912–13) and Socio-Political Implications*, eds. Hakan Yavuz and Isa Blumi, 197–229. Salt Lake City: The University of Utah Press.
- Schem, Alexander Jacob. 1878. *The war in the East. An illustrated history of the conflict between Russia and Turkey with a review of the Eastern question*. New York, Cincinnati: O., H. S. Goodspeed & co.; Boston: B. R. Sturges.

- Schönhärl, Korinna. 2019. "Why Does a Prestigious Emission House Emit a Loan for a Peripheral State? The House of Rothschild and the Greek Guaranteed Loan of 1833." *Business History* 63 (4): 1–17. DOI: 10.1080/00076791.2019.1593373.
- Segreto, Luciano. 2020. "Giuseppe Volpi. Il Grande Mediatore tra Istituzioni, Politica ed Economia." *Studi Storici* 4: 905–934.
- Slišković, Slavko. 2005. „Strossmayer promicatelj europskog jedinstva“. *Croatica Christiana periodica* 29 (56): 209–220.
- Sotirović, Vladimir. 2007. *Creation of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes, 1914–1918*. Vilnius: Vilnius University Press.
- Стеванчевић, Милан. 2012. „Синболи четворојеванђеља на капители-ма Српске Православне Цркве – Светог Апостола и еванђелисте Марка.“ Док. 4. *Српски календар*. Београд: Београдска школа Метеорологије.
- Stoke, Gale. 1990. *Politics as Development: The Emergence of Political Parties in Nineteenth Century Serbia*. Durham: Duke University Press.
- Stošić, Sanja. 2021. *Kolonijalna politika Španije: Filipini kao studija slučaja*. Београд: Институт за политичке студије.
- Свети Сава у Руском царском лейбодиску. 2012. Увод и превод М. Витезовић. Београд: Завод за уџбенике.
- Šarkiћ, Srđan. 2015. „Руски пројекти државног уређења устаничке Србије: Трећи део – Савети кнеза Прозоровског.“ *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 2: 417–430. DOI: 10.5937/zrpfns49-8759.
- Šidak, Jaroslav. 1973. *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća. Rasprave i članci* 2. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu.
- Шер, Тамара. 2013. „Први балкански рат у виђењима аустроугарске штампе на немачком језику“. У *Балкански ратови 1912/1913: Нова виђења и тумачења / The Balkan Wars 1912/1913: New Views and Interpretations*. ур. Срђан Рудић и Миљан Милкић. 277–291. Београд: Институт за стратегијска истраживања, Историјски институт.
- Шуљагић, Сања. 2012. *Заснивање српској националној идентитетској: политички и културни аспекти развоја села у Србији*. Београд: Институт за политичке студије.
- Шуљагић, Сања. 2023. „Значај реке Дунав у дефинисању идентитета српског народа.“ У *Европа и Дунав – Дунав у политичким старањима европских држава*, ур. Зоран Милошевић и Миша Стојадиновић, 295–324. Београд: Институт за политичке студије. https://doi.org/10.18485/ips_evr_dunav.2023.ch19.

- Шуљагић, Сања. 2024. „О занемарености додирних одредница у српском и бугарском идентитету.” У *Српско-бујарски односи – ишћања сарадње и ијерсијектѿива*, 85–104. Београд: Институт за политичке студије. https://doi.org/10.18485/ips_srbg.2024.ch3.
- Talbott, Strobe. 2009. *The Great Experiment: The Story of Ancient Empires, Modern States, and the Quest for a Global Nation*. New York: Simon and Schuster.
- Tardy, Lajos. 1978. *Beyond the Ottoman Empire: 14th—16th Century Hungarian Diplomacy in the East*. transl. Boris, J. Szeged: Universitas Szegediensis de Attila József Nominata.
- Tašković, Marko. 2016. „Bitka za Trepču: Zašto je rudnik na Kosovu poslednja balkanska jabuka razdora.” Blic. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/bitka-za-trepču-zasto-je-rudnik-na-kosovu-poslednja-balkanska-jabuka-razdora/8ndhrcn>.
- Thomas, Nigel. 2001. *Armies in the Balkans 1914–18*. Osprey Publishing.
- Толева, Теодора. 2012. *Влияниеѿо на Авѿиро - Унїария за създаванеѿо на албанскаѿа нация 1896–1908*. София: Cielia.
- Толева, Теодора. 2016. *Ушћицај Ауѿироујарске империје на стѿварање албанске нације 1896–1908*. Београд: „Филип Вишњић”; Институт за европске студије.
- Tomasevich, Jozo. 2001. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*. Stanford (Ca): Stanford University Press.
- Tsoucalas, Constantine. 1969. *The Greek Tragedy*. Harmondsworth: Penguin Books Ltd.
- Videnović, Milan. 2023. “The Outbreak of the First Balkan War and the Italo-Turkish Peace Negotiations in Lausanne in 1912.” *Balkanica* 54: 103–128. DOI: 10.2298/BALC2354103V.
- Vidmar, Luka. 2009. *Struktura in funkcija pisem iz literarnopreradne korespodence Žige Zoisa*. Disertacija. Nova Gorica: Univerza v Novi Gorici, Fakulteta za podiplomski študij.
- Време. 1925. „Петнаест хиљада грађана скупљених на митингу протестују против грчких насиља над нашим живљем“. 28. децембра 1925. *Време* бр. 1447.
- Вујовић, Димо. 1968. *Књегинѿа Даринка - ѿолиѿиичка акѿиивносѿ: ѿрилоѿ иѿѿорију Црне Горе 1855 – 1867*. Цетиње: Обод.
- Wallace, Donald Mackenzie. 1911. „Gorchakov s.v. Prince Gorchakov, Alexander Mikhailovich“. In *Encyclopædia Britannica* Vol. 12 (11th ed.). ed. Hugh Chisholm. 246–247. Cambridge: Cambridge

- University Press.
- Wasserstein, David. 1995. "Jewish élites in Al-Andalus", *The Jews of Medieval Islam: Community, Society and Identity*, ed. Daniel Frank. Leiden: Brill.
- Welser family. n.d. "Welser Family." Wikipedia.org. https://en.wikipedia.org/wiki/Welser_family.
- West-Harling, Veronica. 2020. *Rome, Ravenna, and Venice, 750–1000: Byzantine Heritage, Imperial Present and the Construction of City Identity*. Oxford University Press.
- Wood, Alfred. 1964. *A History of the Levant Company*. London: Frank Cass & Co., Psychology Press.
- Zoller, Martin. 1978. "O odnosu J. J. Štrosmajera prema Crnoj Gori." *Istorijski zapisi XXXI (LI)* 1–2: 175–197.
- Zolo, Danilo. 2002. *Invoking Humanity: War, Law, and Global Order*. London; New York: Continuum International Publishing Group.

Sanja Šuljagić*

Institute for political studies, Belgrade

**ON THE IMPACT OF EASTERN CRISIS ON THE FORMATION OF
MODERN STATE ENTITIES ON THE BALKAN PENINSULA****

Resume

In this paper author analyzed causes of geopolitical transformation of south-eastern Europe and formation of modern state entities on the Balkan peninsula during nineteenth and twentieth centuries. In this context the author analyzed the causes and methods of disintegration of traditional identities of the Balkan peoples and states and their substitution by new national identities and state entities on the Balkan peninsula in the abovementioned period. In last chapter of the paper the author analyzed geopolitical factors that had caused the formation of modern states of Crna Gora and Albania, underlining colonial ideology of representatives of modern Austro-Hungarian and Italian states directed to this particular territory of the Balkan peninsula in question. The research was focused on the geopolitical constellation in the time of the Balkan wars, which was the blueprint for the causes and consequences of extermination of Serbian national identity following the formation of modern state entities on the Balkan peninsula in the period of the Eastern crisis.

Keywords: modern Serbia, modern Crna Gora, modern Albania, Balkan wars, Eastern crisis, modern Italy.

* E-mail address: sanja.suljagic@ips.ac.rs. ORCID: 0009-0008-9295-5408. Institute for Political Studies, Belgrade, Serbia.

** The paper was written as part of the project "The Great Eastern Crisis and the Slavic World: Historical, Political and Cultural Aspects", organized by the Historical Archive "31 January", Vranje and the Institute for Political Studies, Belgrade, funded by the Ministry of Culture of the Republic of Serbia.

Sanja Stošić*

Institute for political studies, Belgrade

SERBIA'S INDEPENDENCE AND THE 'BOSNIAN QUESTION' IN THE KALEIDOSCOPE OF THE TREATY OF BERLIN**

Abstract

Despite aspirations for expansion into Bosnia and Herzegovina since 1844 and Ilija Garašanin's Načertanije, Serbia was too weak to actively pursue its foreign policy towards Bosnia and Herzegovina (BiH). However, the insurrections of the Christian (both Orthodox and Catholic) population against the Ottoman Empire turned BiH not only into the nexus of South Slavic imaginings of nationhood but also into an ideal site for the development of the Great Eastern Crisis (1875–1878), followed by Balkan rebellions, such as the Serbian Wars of Independence (1876–1877 and 1877–1878), and the Russo-Turkish War (1877–1878). This paper aims to offer a general analysis of Serbia's sovereignty within the kaleidoscope of the Treaty of Berlin (1878), while also providing insights into the geopolitical impact of the "Bosnian Question" on Serbian state- and nation-building processes. Namely, due to its pivotal geostrategic importance, Serbia and the region of BiH have always had to maintain the ability to strategically navigate their nationalist interests in the context of divergent geopolitical aspirations. By relying on historical analysis backed up by a qualitative methodology encompassing narrative and descriptive approaches, and by an analytical framework that includes comparative and case studies related to operationalization of sovereignty in Serbia and (BiH), this research analyses geopolitical interests of historical Great Powers toward the Balkan region, framing the Congress of Berlin not just as a historical precedent but as a paradigmatic moment that articulated a durable paradigm of conditional sovereignty, underscoring the structural continuities between nineteenth-century Balkan arrangements and the evolving architectures of modern international governance.

Keywords: Serbia, Balkan uprisings, Eastern Crisis (1875–1878), Great European Powers, Congress of Berlin, sovereignty, Bosnian question, geopolitics

* E-mail address: sanja.stosic@ips.ac.rs; ORCID: 0000-0003-4921-9268; Institute for Political Studies, Belgrade.

** The paper was created within the project "The Great Eastern Crisis and the Slavic World: Historical, Political Science, and Cultural Aspects", organized by the Historical Archive "31 January", Vranje and the Institute for Political Studies, Belgrade, funded by the Ministry of Culture of the Republic of Serbia.

INTRODUCTION

The Great Eastern Crisis (1875–1885) was marked by intense diplomatic and political upheavals tied to Europe's attempt to resolve the so-called "Eastern Question," which stemmed from the Ottoman Empire's decline and the uprisings across the Balkans.¹ As the Empire lost control over its territories in Southeastern Europe and the Middle East, the Balkan region gained heightened strategic significance for the Great Powers. The Serbian uprising in Herzegovina in July 1875, followed by revolts in Bosnia, the Bulgarian insurrections of April– May 1876, and the war waged by the autonomous principalities of Serbia and Montenegro against the Ottoman Empire in June– July 1876, transformed the Eastern Question into a central issue of European politics. The Serbian uprising of July 1875 spread into parts of the Novi Bazar Sanjak, beginning in Priboj under the leadership of clerics such as Pop Žarko and Prokopije Bujišić. Rebels attacked Ottoman posts, burned inns, mosques, and villages, and briefly captured Priboj, devastating the area between Višegrad, Nova Varoš, and Sjenica. In response, Ottoman reinforcements were dispatched from central regions, with troops moving through Novi Bazar, Sjenica, and Nova Varoš toward Bosnia, and even Egyptian units temporarily deployed. Meanwhile, Užice became a hub of Serbian propaganda and volunteer recruitment, supplying arms and men to insurgents across the border. By mid-1876, around 2,000 volunteers had gathered, reviving historic Serbian banners in preparation for war (Bandžović 2019, 212–214).

Confronted with continued unrest in Bosnia and Herzegovina, along with the economic difficulties facing Egypt and the Ottoman Empire,² both the British public and policymakers were compelled to reassess Britain's commitment to preserving Ottoman territorial integrity, as well as the broader inter-European dynamics that threatened to undermine Britain's imperial interests.³

¹ The Eastern Crisis intensified as Ottoman efforts at administrative centralization clashed with Christian minorities' drive for autonomy and independence, turning the conflict between rulers and subjects increasingly violent (Yapp 1987, 59).

² Foreign support for the Ottoman Empire began in the Crimean War (1854–1856), when Britain and France allied with it against Russia, and grew over the next two decades until the Empire's bankruptcy in 1876. The Imperial Ottoman Bank, established in London in 1856, depended on British creditors, while economic crises in the Ottoman Empire and Egypt (1875–1876) destabilized the Great Powers, especially France and Britain as key financiers. Despite reform efforts by the Sublime Porte, the Empire continued to face deep economic and political decline.

³ At the start of the Eastern Crisis, the Great Powers aimed to uphold the 1856 tripartite alliance of Britain, France, and Austria to protect Ottoman integrity. However, Germany's

Moreover, reports of the so-called “blood horrors,” referring to atrocities carried out by Muslim paramilitary groups against Bulgarian Christians, had an unprecedented impact on Western powers, reshaping their Orientalist perceptions and straining the Ottoman Empire’s ties with the Balkans. Throughout the Eastern Crisis, both Britain and other European elites, including Russia, developed strong anti-Ottoman sentiment. In fact, the Bulgarian Crisis of 1876–1878 acted as a catalyst, reinforcing long-standing cultural prejudices that portrayed the Turks as barbaric and oppressive, and the Ottoman Empire itself as the “Ottoman peril” (Said 1978, 59–60).⁴ In addition, Victorian British elites influenced the transformation of Britain’s Eastern policy through the rivalry between Conservatives and Liberals. The traditional Palmerstonian approach had favored the Ottoman Empire as a bulwark against Russian expansion in the Balkans, the Black Sea, and potentially toward India. As a defender of Ottoman territorial integrity, this policy – endorsed by the Conservative government under Prime Minister Benjamin Disraeli (later the First Earl of Beaconsfield, 1804–1881) – sought to preserve the European balance of power while advancing British interests in the Eastern Mediterranean. Yet Disraeli’s support for the Ottomans was driven more by pragmatic aims and *realpolitik* than by ideology, with his strategy focused squarely on securing England’s standing within the framework of great power politics.⁵

Nonetheless, the turning point in this dynamic was driven not only by the democratization of the British Parliament during the 1860s and the rise of political liberalism, but also by the growing influence of the press in shaping public opinion and alternative approaches to foreign policy. The British government faced mounting criticism and internal divisions over its efforts to uphold Ottoman territorial integrity. Guided by his “Catholic Christianity, Liberalism, European outlook, and democratic sympathies” (Shannon 1963, 89), yet simultaneously advancing an imperialist agenda,

Prussian-led unification and Bismarck’s *realpolitik* unsettled the Near Eastern balance established after the Crimean War, enabling Russia at the London Conference of 1871 to restore its naval power and militarize the Black Sea.

⁴ Even before the Eastern Crisis, Europeans portrayed the Ottoman Empire and Turks as uncivilized – associating them with Islam, laziness, polygamy, feudalism, and backwardness – while constructing their own image as liberal, progressive, and the embodiment of civilization (Rodogno 2012).

⁵ In 1876, Disraeli’s Cabinet, pressured by public outrage over Bulgarian atrocities and domestic shifts, aimed to safeguard Britain’s strategic interests and control of the Turkish Straits without overtly backing the Ottomans. Germany’s unification after the Franco-Prussian War disrupted the European balance of power, weakening France’s role, though this dynamic was later altered by the Franco-Russian alliance of 1894 (Ghosh 2025).

William Gladstone – former Prime Minister and leader of the Liberal Party – argued that Britain had a responsibility to defend Christians and the “profound interests of humanity.” He insisted that Britain, together with “civilized Europe,” bore the duty of eradicating Turkish power in Bulgaria (Gladstone 1876, 13, 19, 37–38).⁶ Thus, as a result of their sympathy for the oppressed Ottoman Christians, the British middle class grew more hostile toward the Ottomans, viewing Islam as a rigid and regressive faith resistant to progress and civilization. In this context, they portrayed the Turks, along with local Muslims from Bosnia, Herzegovina, and other Slavic regions, as uncultured and barbaric (Todorova 2009, 97).⁷ Furthermore, although Russian foreign policy had remained largely measured and pragmatic after its defeat in the Crimean War, Britain’s political elite continued to view the Russian Empire as a major imperial threat. Reinforced by widespread Russophobia, Russia was portrayed as the principal external force behind the Balkan uprisings (Schumacher 2012).

Considering that the Crimean War (1853–1856) had split the Concert of Europe into rival blocs, the Great Powers – signatories of the Treaty of Paris – held a shared conviction that any changes to borders or the creation of new independent states required collective agreement. Yet the era of imperialism fostered highly self-serving and aggressive power politics (Čalić 2020, 286). At the same time, the rise of nationalism among the Slavic peoples of the Balkans after the Crimean War could not be ignored. By the onset of the Balkan Wars, all four Balkan Christian states – Greece, Serbia, Romania, and Bulgaria (with Montenegro still closely tied to a Serbian proto-national identity) – had become deeply infused with mass nationalist sentiment (Marković 2013, 245).⁸ As the largest Slavic group in the Balkans and a semi-independent nation,⁹ the Serbs – engaged with the

⁶ The British Parliament closely followed the rise of anti-Turkish sentiment, which repeatedly demanded an end to Ottoman rule over Christian territories – first during the Greek War of Independence, and later in the Lebanon crisis of 1860, the Serbian events of 1862, and the Cretan uprising of 1866.

⁷ The term civilized delineated not only the British from the Ottoman, but also the European from the non-European.

⁸ Between 1831 and 1872, the Orthodox Church’s ethnicization was pivotal in shaping Balkan national movements. It fostered ethno-religious proto-national identities among Serbs, Greeks, Bulgarians, Romanians, and Macedonian Slavs, which gradually developed into full national identities during the 19th century (Marković 2013).

⁹ The First Serbian Uprising (1804–1813), seen as the Serbian Revolution, fostered a new national ideology shaped by Enlightenment-influenced Serbian Josephinists among Hungarian Serbs, laying the foundation for modern Serbian identity (Stoianovich 1994, 172, 174). Serbia achieved de facto autonomy in 1815, and by 1830 this autonomy was formally recognized by Russia, the Ottoman Empire, and European Powers. Under Prince Miloš

labor movement in Central and Western Europe and influenced by modern socialist ideas – viewed their national aspirations as a powerful means of uniting the South Slav territories (McClellan 1966).¹⁰ Nevertheless, the surge of nationalism in the Balkans inherently encompassed ethnic diversity and fostered conflicting national aspirations, which proved difficult for the Great Powers to manage or contain. The Congress of Berlin (1878) exemplified the Great Powers' attempt to manage the Balkan Question through negotiated equilibrium rather than regional consolidation. Ethnic complexities and unresolved national aspirations ensured that territorial settlements remained provisional and contested (Ekmečić 1981, 94). The guiding principle was the prevention of a Balkan hegemon, achieved by re-drawing boundaries and curbing Russian ambitions toward the Bosphorus, the Black Sea, and the Mediterranean. The resulting distribution of territories – Austria-Hungary's acquisition of Bosnia and Herzegovina, Britain's control of Cyprus and eventual penetration into Egypt, and France's expansion into Tunisia – illustrates a form of "balkanization from above," a showcase of diplomacy as a calculated craft.

In this context, the Prussian triumph over France in 1870–1871 paved the way for Germany's long-awaited unification into a single nation-state, dramatically reshaping the European balance of power. With France's influence diminished, Germany assumed its role as a leading power and the new focal point of European diplomacy. Although Austria introduced a revised policy toward Germany in 1871, the Hungarian foreign minister, Count Julius Andrassy, was reluctant to reassert Austria's involvement in German affairs. Concerned about the ambitions of Russia, Austria's eastern neighbor, Andrassy focused instead on blocking any attempt to establish a large Slavic state south of Austria (Bridge 1972, 50).¹¹ Hence, up until the Berlin Congress of 1878, Islam was not actually recognized as a European religion and peace treaties did not allow for Muslim religious or

Obrenović, the Hatt-i Şerif secured an autonomous Serbian Church, with ethnic Serbs appointed as metropolitans and bishops from 1831 onward (Marković 2013, 201, 231).

¹⁰ In the mid-1870s, Serbia sought territorial expansion and formal recognition of its independence by petitioning the Ottoman High Porte for authority over Bosnia, using the uprisings there as leverage. Austria-Hungary initially supported the move, but the involvement of Britain, Austria-Hungary, and Russia shifted the issue to the Constantinople Ambassadors' Conference (December 1876–January 1877) (Pandevska 2022, 79–80).

¹¹ After 1871, Slavic agitation made the Balkans a potential expansion zone and threat to Austria-Hungary's borders. Prince Milan Obrenović, pressured by liberal and nationalist circles to fight the Ottomans, initially resisted under Prime Minister Kaljević's weak "First Action Ministry." He later shifted toward the liberals, forming the "Second Action Ministry" with Stevča Mihailović as Prime Minister and Jovan Ristić as Foreign Minister (Bartulović and Randelović 2012, 72; Stoianovich 1959, 261).

national minorities to exist within European states. What Ekmečić calls the “iron law” of forcing Muslims to migrate from conquered territories remained in effect until Austro-Hungarian interests reshaped the situation in 1878. Consequently, Muslim demands for protection and self-determination were met with skepticism in Berlin. However, by then, the Ottoman Empire had ceased to be a major European power, though it was granted “one more generation of life” – about thirty to forty years. Even so, military defeats severely undermined the modernization project begun in the mid-19th century. Ultimately, the Berlin Congress forced the empire to surrender three-fifths of its territory and one-fifth of its population – around 5.5 million people, half of them Muslims. This marked another step in the long decline of Ottoman power, following earlier treaties such as Sremski Karlovci (1699) and Küçük Kaynarca (1774) (Bandžović 2019, 231).

Within this framework, as the Herzegovinian crisis broke out in July 1875, the Great European Powers initially sought to uphold a stance of non-intervention, working together in peacekeeping efforts and assuming the Ottomans would eventually suppress the unrest. Yet, despite these attempts to contain the turmoil, the Balkan crisis escalated in 1875–1876. Crucially, by 1876 the Serbian government concluded that war was the only means to preserve its regime, making the conflict with the Ottomans not just a struggle for national liberation but also a tool to safeguard the prevailing political and social order (McClellan 1966, 68).¹² Moreover, Imperial Russia recognized the clear divisions among its Western rivals and their failure to form a united anti-Russian alliance.¹³ In this context, as Pan-Slavism¹⁴ increasingly aligned with Russia’s objective of restoring its Black Sea fleet,¹⁵ the new Tsar, Alexander II, pursued a policy that allowed Russia

¹² Due to Slavic agitation, the Balkans became a possible area of expansion after 1871, or a destabilizing region that could eventually lead to a change in Austria-Hungary’s borders.

¹³ In 1844, Tsar Nicholas proposed to Britain a plan for partitioning Turkey, anticipating the Ottoman Empire’s collapse (Потемкин 1941, 424). Though criticized as “pro-Turkish,” Disraeli’s priority was maintaining the 1815 balance of power and peace between Russia and the Ottomans, countering Russia’s Balkan ambitions and, after the Crimean War, preventing further Great Power intervention in the Ottoman East where Britain and France could not compete.

¹⁴ Pan-Slavism emerged between 1830–1840 as the first modern pan-nationalist idea, aiming to transcend divided national identities and create a broader, more sustainable Slavic unity. While Russia later became its main defender, the earliest significant form developed as *Austro-Slavism* (1846–1918), reflecting the struggles of Slavic peoples under Habsburg rule for greater autonomy and emancipation (Suslov, Čejka, and Đorđević 2023, vii).

¹⁵ The Russo-Turkish War (1768–1774) ended with the Treaty of Küçük Kaynarca, which expanded Russian influence by granting access to the Black Sea, Crimea, navigation rights through the Straits, and authority to protect Orthodox Christians – laying the foundation

to choose its allies independently.

Given the poorly coordinated military campaigns by Serbia and Montenegro in support of the Bosnian and Herzegovinian insurgents during the summer of 1876,¹⁶ Russia launched its war against the Ottomans in 1877–1878. Consequently, with the Ottoman Empire weakened by internal uprisings and the acknowledged legitimacy of foreign intervention in its domestic affairs, Austria-Hungary and Russia came to recognize the necessity of defining their respective spheres of influence and territorial ambitions within the Ottoman Balkans.¹⁷ The Russo-Turkish War of 1877–1878 unfolded across two main fronts: the Balkans in the west and the mountainous regions of northeastern Anatolia in the east. In the western theater, Osman Nuri Paşa successfully repelled the Russian siege of Plevna (Pleven) in northern Bulgaria, yet by November 1877 the Russians captured Kars, and the following year advanced to Edirne. Further Russian penetration into European Turkey was halted through the intervention of the Great Powers – most notably Britain – which pushed for a truce. The conflict concluded in March 1878 with the Treaty of San Stefano, signed in Yeşilköy, a suburb of Istanbul. Had its provisions been fully enacted, the treaty would have created a “Greater Bulgaria” within the Ottoman Empire as a tributary principality, temporarily under Russian occupation, with expanded territory reaching the Aegean Sea (Hale 2023, 47–48).

The Congress of Berlin in 1878 reshaped the Balkans, accelerating the erosion of Ottoman authority and formally recognizing the independence of Romania, Serbia, and Montenegro. This process of “balkanization,” driven by the Great Powers in an effort to maintain balance, produced frag-

of the “Eastern Question.” Britain later opposed these claims during the Crimean War and the Treaty of Paris, seeking to restrict Russian naval power and access to Constantinople. However, the Treaty of London (1871) allowed Russia to rebuild its Black Sea fleet, though Britain maintained that treaties could not be changed unilaterally (Anderson 1966; Marriott 1940; Taylor 1954).

¹⁶ The Herzegovina uprising, launched near Nevesinje on 9 July 1875, quickly grew into full-scale war with support from Montenegrin forces, foreign volunteers, and later Russian troops under General Chernyaev, appointed by Serbia (Ekmečić 1996; Stojanovic 1939). By 1876 it expanded into a Serbo-Ottoman war, but Serbia’s defeat led the Constantinople Peace Conference to restore the status quo. Though Serbia’s National Assembly absolved its government, covert Ottoman–British cooperation created a diplomatic stalemate, leaving the Balkans’ future unresolved (Pandevska 2022, 80).

¹⁷ In 1877, Russia secured Austria-Hungary’s neutrality through the secret Budapest Convention, limiting its own expansion in the Balkans and blocking a unified Slavic state, while recognizing Austria-Hungary’s right to occupy Bosnia and Herzegovina. Likewise, the London Protocol, though rejected by the Sultan, reflected Russia’s readiness to cooperate with the Great Powers and avoid unilateral military action (Pandevska 2022, 80).

mented states and left unresolved territorial disputes, which in turn fueled nationalist tensions and set the stage for the Balkan Wars. Namely, Western political culture, framed by notions of European civilizational superiority, constructed the Balkans as a liminal frontier where the “Imaginary Turk” embodied the “European Other.” In this discourse, the region was imagined as a fragment of Asia within Europe – an exotic, unstable zone separating the supposedly superior European civilization from the “mystical Orient.” Thus, in the eyes of Great Powers, “Balkanism became synonymous with disorder, violence, and misfortune, while Balkan ferocity was the expected natural outcome of a warrior ethos deeply rooted in the psyche of the local population” (Todorova 2009, 15, 207; Lazarević-Radak 2013, 58–59).

After 1878, “Ottoman Europe” was reduced to a fragile corridor from the Adriatic to the Black Sea, increasingly exposed to conquest. Between 1870 and 1890, mass killings and expulsions of Muslims, alongside waves of *muhajirs* from Crimea, the Caucasus, and the Balkans, reshaped the empire’s demographic profile. Successive migrations, particularly during the Balkan Wars, devastated Bosniak communities – many resettling in Sandžak only to be displaced again during the Balkan Wars. By the early twentieth century, the Balkans were marked by rapid de-Ottomanization and successive Muslim migrations, which reveal how the turbulent Balkan events and Bosniak displacement formed part of a broader exodus shaped by great-power rivalries and global geopolitical context, processes of deosmanization, and balkanization, with many Balkan Muslims having earlier migrated into Ottoman lands and fought in its military, and the Empire’s eventual collapse, which culminated in the Ottoman defeat after the Greco-Ottoman War (1919–1922), and the founding of the Republic of Turkey in 1923 (Bandžović 2020, 2022).

The article examines the Berlin Congress as a turning point in diplomatic practice, showing how sovereignty was externally curated and hierarchically distributed. By connecting nineteenth-century diplomacy to modern governance, this research contributes to both historical scholarship and international relations theory, demonstrating that the Berlin Congress of 1878 institutionalized a hierarchy of conditional sovereignties, rather than establishing sovereign equality among Balkan states.

HISTORICAL AND GEOPOLITICAL BACKGROUND OF THE BALKAN CRISIS

Given that the Serbs had lacked full sovereignty for nearly four centuries, their collective aspiration for independence was relatively obscure in Europe at the dawn of the 19th century. Specifically, in periods of peace, the Serbs succeeded in gaining substantial autonomy, which was formalized

through interstate agreements between Russia and the Ottoman Empire (Šuljagić 2025, 9).¹⁸ Beginning with the Herzegovinian revolt in 1875 and concluding with the Treaty of Berlin in 1878, the three-year Balkan Crisis unfolded through the diplomatic maneuvers of the Great Powers seeking to extend their influence, alongside the nationalist movements within the Balkans that manifested in uprisings against Ottoman domination. Despite unfavorable international conditions, Serbo-Bosnian relations developed according to their own internal dynamics. Following uprisings against Ottoman rule in 1831–1832¹⁹ and 1850–1852,²⁰ Bosnia – though marked by its distinctive resistance to Ottoman centralization – remained part of the empire, gradually moving toward Austro-Hungarian control after the Berlin Congress. In 1875, heavy taxation, feudal exploitation, and religious oppression of Orthodox and Catholic Christians sparked a peasant revolt in Herzegovina that soon spread into Bosnia. At various points, Bosnian insurgents advocated for unification with Serbia, while rebels in Herzegovina looked toward Montenegro.²¹ Once Serbia and Montenegro declared war

¹⁸ The First Serbian Uprising (1804–1813), led by Karadorđe Petrović, secured Belgrade and gave Serbia nearly a decade of de facto independence, but collapsed after Russia withdrew support through the Treaty of Bucharest in 1812, leaving the rebels vulnerable to renewed Ottoman invasions (Narochnitskii 1982). The Second Uprising (1815), under Miloš Obrenović, succeeded through diplomacy: by 1817 he was recognized as hereditary Prince of Serbia, granting the region broad self-governing rights while remaining under Ottoman suzerainty (Melichárek 2012).

¹⁹ In 1830, Serbia gained autonomy as a principality, reviving the provisions of Article 8 of the Bucharest Treaty (1812) that had guaranteed self-rule. Though limited in scope, this autonomy – secured after the uprisings – provided the framework for sustained efforts in building and consolidating Serbian national identity (Novaković 2004, 258).

²⁰ Bosnia experienced two major uprisings against Ottoman rule: the Great Bosnian Uprising (1831–1832) under Husein Gradašćević, the “Dragon from Bosnia,” and revolts in 1850–1852. Both stemmed from Sultan Mahmud II’s centralizing reforms, which nobles resisted after Serbia’s autonomy and the loss of Bosnian lands in 1829. In 1831, Bosnian leaders declared autonomy, opposed military reforms, and backed Gradašćević as Vizier, winning battles before defeat. Renewed reforms later provoked further revolts, briefly separating Herzegovina from Bosnia. Ultimately, Ottoman forces crushed resistance, dismantled the kapetan system, and tightened control, paving the way for the peasant revolts of 1875 (Melichárek 2014, 1).

²¹ Some members of the Main Committee for Aid to the Uprising in Zagreb sought to assert political control over the Bosnian uprising, viewing Bosnia as part of Croatian territory (Slipičević 1952, 127). The Croats of Starčević pursued the revival of a Greater Croatia, thereby positioning themselves as open adversaries of the Serbian cause (Biankini 1925, 12–13). In Zagreb, young Croatian academics reinforced this stance by publishing a statement in the press that denied the existence of Serbs or a Serbian uprising in Bosnia, instead portraying Bosnia as a “jewel in the crown of Croatian King Zvonimir” (Pelagić 1880, 85).

on the Ottoman Empire, unification with Serbia was proclaimed in four Bosnian regions where most of the rebel forces were concentrated (Bataković 1996, 118).²² Therefore, the Herzegovinian uprising demonstrated that the insurgents possessed a clear political awareness, recognizing their struggle as not merely against local injustices but as part of a broader fight for national liberation and integration within a Serbian-Montenegrin framework. Historically, the relationship between the two state entities was generally supportive²³ and can be divided into distinct phases. The first of these was the preparatory stage of the national program, marked by Serbia's non-intervention due to its political weakness, which limited its ability to pursue foreign policy objectives in Bosnia and Herzegovina.²⁴ Nevertheless, during this period, various national programs already identified Bosnia and Herzegovina as belonging to the Serbian ethnic sphere.²⁵

In this regard, the most influential program defining Serbia's long-term national and foreign policy in the 19th century was *Načertanije* (The Draft), written in 1844 by Ilija Garašanin, then serving as Serbia's interior minister (Garašanin, Bataković, and Josić Višnjić 1991, 15). Within *Načertanije*, the section titled "Policy of Serbia in regards to Bosnia, Montenegro and Northern Albania" placed particular emphasis on Bosnia. Ow-

²² The insurgents proclaimed Bosnia and Herzegovina's unification with Serbia and Montenegro, declaring their resolve to end Ottoman rule and join their Serbian kin. This was met with widespread celebration, as they pledged loyalty to Prince Milan of Serbia and invited Prince Nikola of Montenegro to take sovereignty over Herzegovina. (Ekmečić 1996, 231).

²³ In 1459, Bosnian King Stjepan Tomaš sought to unite Serbian lands with Bosnia by marrying his son, Štefan Tomašević, into the Serbian throne to resist the Ottomans. The plan failed, and Štefan's brief rule ended with the fall of medieval Serbia in 1459 and Bosnia in 1463 (Zirojević 2009, 12).

²⁴ The 1875 Herzegovina uprising, lacking strong backing from Belgrade, leaned on Russian support and fostered ties with Serbs in Vojvodina, Slavonia, and other Yugoslav groups. Herzegovina's strategic role made it a battleground between Serbia and Montenegro: Prince Milan sought its annexation with Bosnia to Serbia, while Prince Nikola aimed to curb Serbian influence and expand Montenegro between the Lim and Neretva Rivers, bolstering his position against the Obrenović dynasty (Jaroslav 1875, 1–2; Vuković 1925, 84, 170).

²⁵ Between 1790 and 1794, Serbian national consciousness spread among intellectuals in Hungary and Austria and merchants from Adriatic centers, inspired by Enlightenment ideas. This climate shaped the First Serbian Uprising. Count Tekelija advanced the cause with an 1805 map of Serbian lands and an 1804 proposal to Napoleon for an Illyrian Kingdom. Metropolitan Stevan Stratimirović later drafted a program for Serbian liberation and unification under a Slavonian-Serbian Grand Duchy, while in 1868 Svetozar Marković expanded the vision to include Serbia, Bosnia, Herzegovina, and Montenegro (Melichárek 2014, 6).

ing to its strategic geography, rugged terrain, and strong military traditions, Garašanin viewed these areas as essential to Serbia's territorial expansion, insisting that consolidating Serbian influence there should be a key priority of Serbian politics within the Ottoman Empire. He set forth seven guiding principles, the most important of which was the assurance of full religious freedom – intended to satisfy Christians and potentially attract Muslims as well. Equally central was Serbia's envisioned role as the protector of the Slavic peoples of the Balkans, including Bosnia and Herzegovina, with the Principality of Serbia acting as their diplomatic representative. As Bosnia's nation-building process progressed in the early 19th century, Garašanin also highlighted the importance of cooperation with Croats – particularly the Franciscans – who could support the idea of uniting Bosnia with Serbia.²⁶ He also emphasized the need to publish prayer books, hymnals, liturgical texts for Orthodox Christians, anthologies in both Latin and Cyrillic, as well as a concise history of Bosnia that included Bosnians who had converted to Islam (30, 33–35).

By 1875, the preparatory stage of the uprising shifted as ties between Serbia and its compatriots in Bosnia and Herzegovina strengthened, with many openly expressing their wish for unification with Serbia (Ekmečić 1989, 256–257; Bataković 1996, 118). The decline of Ottoman authority in Herzegovina coincided with Russia's broader objective of expanding its influence in the Balkans and ultimately gaining access to the Mediterranean. Framing the rebellion within its Pan-Slavic mission, Russia emerged as a key supporter of the Bosnian-Herzegovinian revolts, working in concert with Montenegro.²⁷ On the other hand, while the Dual Monarchy proclaimed official neutrality, it exploited this stance to prohibit the delivery of humanitarian aid to the rebels and block the export of weapons. In reality, this declared neutrality was chiefly aimed at preventing Montenegro and Serbia from supporting the insurgents, thereby limiting Russian

²⁶ Nevertheless, while Serbian radicals strived to revive the Serbian medieval empire of Dušan the Mighty, the Croats of Starčević intended to resurrect Greater Croatia (Biankini 1925, 12–3).

²⁷ The Bosnian uprising was driven by both internal and external factors. Domestically, Serbian nationalist agitation combined with the 1858 Ottoman land reform under Omar Pasha Latas, which weakened Muslim nobility and converted state timars into private estates, fueling resentment among Christian serfs and intensifying peasant hardship through heavy taxation and tithe exploitation. Externally, Montenegro, Serbia, Austria-Hungary, and Russia were involved more as participants than direct instigators. Austria-Hungary exerted particular influence, both through the local Catholic community and its cooperation with Montenegro's Prince Nikola I Petrović (Ekmečić 2007, 269–278, 278–279; Čubrilović 1996, 19–28, 45–52, 52–57; Ković 2010, 55–57).

involvement.²⁸ The uprising claimed roughly 150,000 lives, and by the end of 1875, more than 200,000 civilians had fled to Austria-Hungary, with another 70,000 seeking refuge in Montenegro and Serbia (Pavlowitch 2002, 64; Ekmečić 2007, 280).

Facing near bankruptcy, the Principality of Serbia was forced to dismiss many of its officers, particularly foreign ones, and its army suffered defeat. The brief conflict exposed the weaknesses of relying on short military training for peasant soldiers and highlighted Serbia's overall military ineffectiveness, underscored by the Ottoman advance that captured Aleksinac and threatened Belgrade.²⁹ At Prince Milan's request, Russia intervened as mediator, with General Mikhail Chernyaev taking over as commander of the Serbian forces (Gallenga 1877, 187–92; Popov 2008, 197). Ultimately, a ceasefire was declared on 28 February 1877, preventing the collapse of the Principality of Serbia (Mandić 1910, 14–15).³⁰ In December 1877, Serbia reentered the conflict following Russia's initial strategy in Ottoman Bulgaria but soon shifted to independent campaigns in South Serbia, capturing Niš, Leskovac, Vranje, and nearby towns, and advancing into northern Ottoman Macedonia before the Edirne armistice (Popov 1985, 65). At the same time, Montenegrin forces operated along the borders of Ottoman Herzegovina and Albania, taking Nikšić, Bar, Ulcinj, Grmožur, Vranjina, and Lesendro between September 1877 and January 1878. These joint Slavic successes significantly altered the Balkan political landscape, intensifying friction between Russia and the Western powers (Pandevska 2022, 82). Moreover, Pan-Slavists celebrated Alexander II as the "Tsar of all Slavs" while fiercely criticizing Europe (Stojanovic 1939, 154).³¹

²⁸ Foreign volunteers who fought alongside Serbia grew resentful due to severe shortages of food, clothing, footwear, and military equipment, compounded by the ethnocentric attitudes of some Serbian leaders toward non-Serb volunteers, especially those from Austria-Hungary (Luković 1977, 224).

²⁹ Austria's occupation of Bosnia-Herzegovina in 1878 marked the collapse of Garašanin's *Načertanije* vision of uniting all Serbian-inhabited Ottoman lands into a single Serbian state. This outcome, shaped in Vienna to secure control of the Balkans and facilitate expansion toward the Near East, signaled the beginning of Austria-Hungary's *Drang nach Osten* policy, aimed at dominating Slavic territories in the region (Bataković 1996, 118).

³⁰ Petar Karađorđević, fighting under the pseudonym Petar Mrkonjić and defying the Serbian assembly's prohibition, took part in the Bosnian Uprising as a "simple volunteer." Although his role was limited and he withdrew in January 1876, Serbian journalism and historiography elevated his participation into a powerful symbol of national memory. As a result, the Bosnian Uprising of 1875–1878 came to be popularly remembered as "Petar Mrkonjić's uprising" (Gutić 1980, 10).

³¹ During the Russo-Turkish War (1877–1878), Romania, led by Prince Carol I, allied with Russia and seized the opportunity to declare its formal independence from the Ottoman

After advancing to Constantinople, Russia attempted to impose peace terms, but British intervention prevented its entry into the city.³² Reluctant to cede territory to Serbia, the Ottoman Empire was compelled to sign the preliminary Treaty of San Stefano on February 19, 1878.³³ Actually, the Treaty of San Stefano (1878) marked Russia's bid to reshape the Balkans after its victory in the Russo-Turkish War (Raspopović 2003, 198). It recognized Romania (Art. V), Serbia (Art. III), and Montenegro (Art. II) as independent, promised Serbia and Montenegro territorial expansion to create contiguous borders, and granted Bosnia and Herzegovina autonomy under Russian and Austro-Hungarian supervision. Its most disruptive clause, however, was the creation of a vast Bulgarian principality envisioned as a Russian satellite,³⁴ stretching from the Danube to the Aegean and including much of Macedonia (Anderson 1966, 203). This "Greater Bulgaria" threatened the regional balance of power and provoked sharp criticism in Serbia, where leaders saw it as undermining national interests and challenging their own South Slavic project, leading to strained relations with Russia even before the Congress of Berlin.

In fact, the Treaty of San Stefano created a new framework in which Austria focused on Bosnia-Herzegovina and Britain on Bulgaria, laying the groundwork for a coordinated great-power policy in the Balkans (Gauld

Empire (Lyde and Mockler-Ferryman 1905, 151).

³² The peace settlement endangered key British and Austrian interests. A large Bulgaria under Russian dominance, with access to the Aegean, threatened Mediterranean trade routes and Britain's vital passage to India via the Straits and the Suez Canal. Russian control of the Black Sea also jeopardized alternative routes toward the Persian Gulf and India. Britain further feared that Russian influence over the Ottoman Empire would erode the Sultan's independence, leaving him vulnerable to constant pressure. As a result, Britain firmly opposed any arrangement granting Russia authority over the straits.

³³ The Treaty of San Stefano, authored by General Count Nicholas Ignatiev, reflected Russia's Pan-Slavist agenda by seeking to liberate Slavic peoples and secure influence over the Straits while curbing Austria's role in the Balkans (Stojanovic 1939, 233). Britain strongly opposed Russian control of the straits, and in February 1878 even sent its fleet through the Dardanelles toward Istanbul, risking direct confrontation. To prevent war, German Chancellor Bismarck mediated at the Congress of Berlin. The settlement dismantled the "Greater Bulgaria" envisioned at San Stefano: western Bulgaria was placed under nominal Ottoman rule, Eastern Rumelia remained under Ottoman administration with a Christian governor, and Serbia, Romania, and Montenegro gained independence. Russia secured territory in northern Romania along with Batumi, Kars, and Ardahan, while Britain obtained Cyprus through a separate agreement (Hale 2023, 47; Varnava 2009).

³⁴ Shuvalov described the Treaty of San Stefano as "the most foolish act we could have undertaken," further dismissing Ignatiev's vision of Bulgaria as absurd (Clayton 1971, 142–144).

1926, 109).³⁵ However, a major flaw in this perception was the absence of clearly defined, homogeneous entities like Bulgaria or Bosnia; portraying the Balkans as a purely Christian land under Islamic rule ignored its diverse realities and ultimately fueled conflicts and human rights abuses through aggressive nation-building.³⁶ Namely, the agreement deprived Turkey of most of its European possessions, and formally recognized the independence of Montenegro, Serbia, and Romania. Serbia secured Niš and extended its influence toward Novi Bazar and the Sanjak, while Pirot and Vranje were assigned to Bulgaria. Montenegro expanded into Herzegovina and gained the port of Bar, with guarantees protecting the property rights of local Muslims. Although Article 14 dealt with Bosnia and Herzegovina, it failed to establish a lasting resolution (Randelović 2015, 125).³⁷

Russian military campaigns broke Ottoman authority in Bulgaria, yet the Western powers insisted on reinstating it, even in territories already occupied by Russia. Consequently, Count Nikolay Ignatyev's so-called "Russian Machiavelli's San Stefano Bulgaria" plan functioned largely as a tactical maneuver to gain bargaining power at the forthcoming congress, since its terms conflicted with Russia's earlier agreements with Austria-Hungary and Britain and were inevitably subject to revision.³⁸ Prior to the signing of the Treaty of San Stefano, Bismarck convened a congress of the Great Powers to address the Eastern Crisis, presenting himself as a neutral mediator

³⁵ On 21 April, Andrassy urged the British government to back Austria's occupation of Bosnia-Herzegovina, while Lord Salisbury's reply on 4 May emphasized that joint Anglo-Austrian action on Bulgaria would be more effective than separate efforts. Salisbury even declared willingness to treat a "Balkan line" agreement as a *casus belli*, provided it was reached first, and in return pledged support for Andrassy's proposal of a European – rather than Russian – administration (Gauld 1926, 110).

³⁶ Following the Russian intervention and the war, populations were forcibly expelled from newly independent Bulgaria and Bosnia into Ottoman territory, a process that intensified divisions among ethnic, religious, and linguistic groups and deepened regional alienation.

³⁷ The redrawing of Balkan borders after the Congress of Berlin did not secure lasting peace, as unrest, uprisings, and the brief Serbo-Bulgarian War of 1885 quickly followed. These events reflected the continuation of earlier European political, military, and diplomatic struggles rather than a resolution. Thus, the years from 1878 to the mid-1880s represent the next phase of the Great Eastern Crisis, defined by Balkan resistance to the settlement imposed at Berlin (Pandevska 2022, 82).

³⁸ Russia envisioned a vast Bulgarian principality from the Black Sea to the Albanian mountains, including Macedonia, Kosovo, Serbian towns, and the Aegean coast. Conceived as a Russian-dominated stronghold and gateway to Constantinople, it secured Russian supremacy while weakening Ottoman and Austro-Hungarian influence. Yet by privileging Bulgaria over Serbia and excluding other powers, the plan reflected Russian ambitions and proved unacceptable to the wider European community (Randelović 2015, 125).

– a “fair proxy” – aiming to guide negotiations rather than pursue personal interests. However, this claim masked his retreat from openly supporting Russia, effectively placing the final decisions in the hands of the European Concert of Powers. Their priorities overshadowed the aspirations and fates of the small Balkan states, whose populations ultimately suffered the consequences of these geopolitical compromises.³⁹ Thus, without German involvement, Russia accepted a limited victory, and only three days after the signing of the Treaty of San Stefano, Count Andrassy officially suggested convening a congress to settle the peace terms between Russia and the Ottoman Empire – a proposal supported by the other Great Powers. Escalating the situation carried the danger of sparking a new war, with Britain and Austria-Hungary potentially mobilizing against Russia. Consequently, diplomatic records indicate that prominent Russian leaders – including Grand Princes Nikolay and Mikhail, War Minister Milutin, Finance Minister Riter, and Chancellor Gorchakov – determined that extending the conflict was detrimental to Russia’s interests and should be avoided (Hvostov and Minz 1949, 49).

Before the congress convened, a wave of diplomatic exchanges sought to shape outcomes in advance. In a letter to Gorchakov dated 18 February 1878, Count Ignatyev restated his opposition to a direct border between Serbia and Montenegro, instead suggesting that Turkey maintain a corridor extending toward Sarajevo. He underscored Mitrovica’s strategic value as both a railway hub and a pivotal point for Bosnia. Attached to the letter was the program of the recently established Prizren League, which represented Albanian leaders. The League proclaimed loyalty to the Ottoman Empire while expressing hostility toward Montenegro, Serbia, and Bulgaria. Its declaration vowed unending resistance to foreign rule, framing participation as a sacred Islamic obligation and condemning betrayal with collective reproach and curses (Randelović 2015, 127).

Another instance is a telegram dispatched from Saint Petersburg to the Russian mission in Vienna in mid-April 1878. In this message, Russia explained its stance during and after the war, affirming to the Austro-Hungarian government that it upheld its pre-war commitments and did not object to Austria-Hungary’s occupation of Bosnia and Herzegovina.⁴⁰ The

³⁹ Bismarck sought to maintain European balance while actually protecting Germany’s interests, mainly by preventing an anti-German alliance. The Three Emperors’ League of Germany, Austria-Hungary, and Russia initially appeared cooperative but proved ineffective during the Balkan crises. The Herzegovinian revolt (1875) and the Russo-Turkish War (1877–1878) exposed deep rifts between Austria-Hungary and Russia, with Germany carefully managing its alliances while avoiding direct involvement (Kosmach 2025).

⁴⁰ As mentioned earlier, Russia and Austria had secretly aligned their Balkan strategies, be-

telegram further recognized the option of splitting Bulgaria into two sections, with the southeastern area placed under tighter Ottoman administration, and proposed that the borders established at San Stefano be adjusted in line with ethnic considerations.

Austria-Hungary, in turn, submitted a Memorandum to Britain defending its intention to occupy Bosnia and Herzegovina.⁴¹ Attached to it was an Appendix that provided a geopolitical assessment with long-term cautions. It argued that the creation of a large Slavic state in southern Europe would destabilize the region, pointing to Dalmatia's weakness as a narrow coastal strip lacking a secure hinterland. The Appendix further maintained that Bosnia and Herzegovina were unsuitable for autonomy due to fragile geography and economy, pronounced ethnic and religious divisions, and cultural contrasts – Herzegovinians depicted as impoverished, warlike highlanders, and Bosnians as more agrarian and peace-oriented. Religious plurality, with Muslims, Orthodox Serbs, and Catholics living together yet frequently in conflict, was identified as the greatest barrier. The document concluded that any attempt at self-rule would be short-lived and ultimately result in union with neighboring Slavic states. It also warned that Serbia posed a direct danger to Austria-Hungary and Central Europe, since a union of Bosnia and Herzegovina with Serbia or Montenegro – or the creation of a new Slavic state – would threaten the monarchy's borders and stability. This, in turn, would compel Austria-Hungary either to annex the entire Slavic bloc or confront unrest among its own Serbo-Croatian population. On the economic front, Austria-Hungary opposed Montenegro gaining access to the Adriatic, fearing smuggling, and dismissed Serbia's claims to Kosovo and Metohija as unrealistic. These demands had already been rejected by Turkey at San Stefano, with Russia backing its position – an outcome that aligned with Austria-Hungary's strategic interests (Randelović 2015, 126–127).

From this standpoint, intense diplomatic efforts – both overt and covert – made revisions to the Treaty of San Stefano unavoidable. The broad framework of the new arrangement had already been established, needing only official endorsement and minor tactical modifications. This outlook was solidified by the secret British-Russian memorandum of 18 May 1878, which was later communicated to Germany. In it, Lord Salisbury, Britain's

ginning with the Reichstadt Agreement in July 1876 and later reinforced by the Budapest Treaties signed in January and March 1877.

⁴¹ From February 1877 onward, Herzegovina was organized as a Sanjak within the Bosnian vilayet. Following extended disagreements, Austria and Russia came to an accord to regard Bosnia and Herzegovina as a unified entity (Rupp 1925, 508–512).

newly appointed Foreign Secretary, and Count Shuvalov, the Russian Ambassador in London, reached a confidential accord that essentially set the boundaries of the Berlin settlement (Seton-Watson 1972, 432).

This agreement demonstrated Britain's resolve to limit Russia's gains from the Treaty of San Stefano, while Russia accepted compromise to avoid a direct clash with the other Great Powers. In effect, the Salisbury–Shuvalov accord served as the diplomatic foundation for the Berlin Congress: it set boundaries on Russian influence in the Balkans, confirmed Austria-Hungary's right to occupy Bosnia and Herzegovina, and assured Britain that Russia's access to the Mediterranean would be restricted. As a result, "the Berlin Congress was less a venue for genuine debate than a formal endorsement of arrangements already settled behind closed doors" (Jelavich 1983). Ultimately, the Great Powers agreed to convene the Congress only on the condition that it deal exclusively with issues stemming from the Treaty of San Stefano and the Russo-Turkish War, leaving aside questions concerning Egypt, Syria, and the Far East (Stojanovic 1939, 236).

During the 1878 crisis, the Ottoman Empire was ultimately preserved due to Russia's diplomatic isolation, as none of the other European powers accepted the Treaty of San Stefano. Britain continued to resist any arrangement granting Russia control over the straits, and in February 1878 its fleet sailed through the Dardanelles toward Istanbul, heightening the risk of direct conflict with Russia. To avert another European war, both sides agreed to mediation by German Chancellor Bismarck, which resulted in the Berlin Congress. On 13 July 1878, a peace treaty was concluded. Its main outcome was the dismantling of "Greater Bulgaria": the western portion received autonomy under nominal Ottoman authority, while the southeastern area, Eastern Rumelia, remained under Ottoman rule but was governed by a Christian official. Serbia, Romania, and Montenegro achieved independence; Russia gained territory in northern Romania as well as Batumi, Kars, and Ardahan in the east; and Britain, through a separate agreement, secured Cyprus (Anderson 1966, 69–73, 178–217, 226).

THE IMPACT OF THE TREATY OF BERLIN: SERBIA'S ACCOMPLISHMENTS AND STRATEGIC LOSSES

The Congress of Berlin, which convened on 13 June 1878, was hailed as one of the most significant political assemblies of the modern age, frequently likened to the Congresses of Vienna and Paris (Langer 1956, 150). Its purpose was to uphold European stability through the Concert of Powers, operating within a pre-set framework for peace, with delegates responsible only for refining details and formalizing agreements. Acting

as an “honest broker” (Kosmach 2021, 48) Chancellor Otto von Bismarck gathered the leading states – Germany, Austria-Hungary, Britain, Russia, France, Italy, and the Ottoman Empire – to renegotiate the Balkan settlement. The Congress thus emerged out of necessity, serving not as a platform for Balkan self-determination but as an arena for imperial negotiation.

From the outset, it was clear that the Great Powers would dominate the Congress, leaving the smaller Balkan states to exert influence only through informal channels. Although Serbia, Montenegro, and Romania were present, their role in shaping decisions was negligible. The aspirations of these states were subordinated to the strategic agendas of the Great Powers, who, as Mark Mazower notes, determined the Balkans’ destiny not in Belgrade or Sofia but in Berlin, treating the region as a geopolitical chessboard (Mazower 2000). Bismarck’s dismissive attitude toward Balkan nationalism – captured in his famous remark that the area was “not worth the bones of a single Pomeranian grenadier” – mirrored the dominant view of the Balkans as peripheral yet dangerously unstable (Wallace 1922, 289; Kössler 1981, 102).

In this context, Serbia’s exclusion from sending an official delegate – while Greece and Romania were granted that privilege – underscored the unequal treatment of Balkan states at the Congress. A clear anti-Slavic bias, promoted chiefly by Britain and Austria-Hungary, permeated the negotiations and set their overall tone. Guided skillfully by Gyula Andrassy, Austro-Hungarian diplomacy pursued Bosnia not through outright conquest but by presenting itself as Europe’s appointed authority, ostensibly temporary and framed as a civilizing mission. Consequently, with Vienna intent on curbing Serbia’s access to the north and west, and Russia showing little concern for its interests in the east, Jovan Ristić, Serbia’s plenipotentiary, was left to depend on informal diplomatic channels along the Vienna–Berlin–Belgrade axis to make Serbia’s position heard (Popov 2008, 162–163).

On 12 June 1878, Jovan Ristić submitted a Memorandum to the Congress of Berlin, serving as Serbia’s sole official voice in the absence of direct representation. Reinforced through further memoranda and diplomatic contacts, it traced Serbia’s trajectory from medieval decline to Ottoman vassalage and pressed two central demands: recognition of independence and territorial expansion on ethnic-historical grounds. Ristić argued that recent wars had severed ties with the Ottoman Empire, that San Stefano had already acknowledged sovereignty, and that Ottoman atrocities and tribute payments made renewed vassalage impossible. His conclusion was clear – Serbia’s future lay in full independence, not subordination to the Porte (Randelović 2003, 248).

Therefore, at the Berlin Congress (1878), Serbia pressed for territorial expansion on ethnic and historical grounds, insisting that lands occupied by its army should not be returned to Ottoman rule. However, while its independence was acknowledged, the Great Powers curtailed its ambitions: Bulgaria and Eastern Rumelia were established, Serbian claims in Old and Southern Serbia were restricted, and Austria-Hungary was granted oversight in the Sanjak of Novi Bazar.⁴² Vienna's interpretation held that allowing Austria-Hungary into the northern Sanjak of Novi Bazar would prevent "the supremacy of the Slavic race" and ensure balance among ethnic groups.⁴³ This arrangement gave Austria-Hungary military presence in the corridor separating Serbia and Montenegro, effectively blocking their potential unification and reinforcing its strategic influence in the Balkans (Anderson 1966, 214–219).

Border disputes with Bulgaria, backed by Russia, complicated matters further, though local populations in contested districts expressed loyalty to Serbia. Ultimately, Serbia secured Pirot, land up to Caribrod, and part of Trn, while Bulgaria received Caribrod and Trn as compensation, with Ihtiman left under Ottoman control. The settlement reflected pragmatic Great Power bargaining rather than principle, yet Serbia emerged with recognized independence and partial fulfillment of its territorial demands (Randelović 2015, 130).

In summary, the Treaty of Berlin regulated Serbia's status in Articles 34–42, granting formal recognition of independence, equality of citizens, religious freedom, and defining new borders, while also confirming Serbia's prior international agreements and imposing obligations such as railway construction and the assumption of Ottoman debt for newly acquired territories – an issue strongly opposed by Jovan Ristić. Montenegro's independence was similarly recognized (Article 26), with financial responsibilities for ceded lands (Article 33). Bosnia and Herzegovina were

⁴² The term *Sanjak of Novi Bazar* is frequently misapplied in scholarship and popular writing. Detached from the Vilayet of Bosnia in 1872 and briefly part of the Vilayet of Novi Bazar, it was incorporated into the Vilayet of Kosovo in 1877. After 1880, its western districts formed the Sanjak of Pljevlja, the remainder became the Sanjak of Sjenica, and only the kaza of Novi Bazar was attached to the Sanjak of Priština. By the early twentieth century, *Novi Bazar* no longer existed as a distinct Ottoman unit, though the name persisted; between the Congress of Berlin (1878) and the Balkan Wars (1912) its territory was divided among several sanjaks, making continued use of the term for the whole area administratively illegitimate (Svirčević 2013, 288–289).

⁴³ Austria-Hungary received an international mandate to occupy two provinces plagued by persistent unrest under Ottoman rule, with the British and other European powers viewing this mission not as temporary but as a permanent settlement to restore peace and order (Schmitt 1930, 312).

assigned to Austro-Hungarian occupation and administration (Article 25), with military garrisons in the Sanjak of Novi Bazar to be arranged later. Navigation on the Danube was addressed in Articles 46–57, largely continuing earlier provisions, with Austria-Hungary overseeing works in the Đerdap Gorge⁴⁴ (Article 57). Finally, Article 63 confirmed the continued validity of the Treaties of Paris (1856) and London (1871) except where amended (133).

Jovan Ristić, in his parliamentary address, underscored that Serbia's military victories had relied on Russian arms, while its political achievements were secured through Austro-Hungarian diplomacy, foreshadowing Serbia's future political orientation. He argued that independence, more than territorial expansion, was Serbia's greatest accomplishment, likening it to individual freedom and invoking Ranke's view of independence as the foundation of statehood. Ristić criticized the financial burdens imposed by the Treaty of Berlin, particularly the obligation to assume Ottoman debt for conquered territories, and warned against British and Turkish proposals to capitalize tributes, which would have been ruinous but were ultimately rejected. Supported by Russian, French, and even Count Andrassy's references to San Stefano, Ristić concluded that despite the painful financial obligations, the settlement was tolerable and inevitable, securing Serbia's independence and modest territorial gains (Randelović 2003, 254).

Consequently, after BiH was incorporated into the Habsburg Monarchy following the Congress of Berlin, Serbia could no longer influence Bosnian affairs and redirected its policy toward Old Serbia, Macedonia, Kosovo, and northern Albania (Petrovich 1976, 411–414).⁴⁵ Furthermore, with the signing of the secret Austro-Serbian Convention on 28 June 1881, Serbia effectively became a protectorate, abandoning the principles of Garašanin's *Načertanije* (1844) and reorienting its policy toward Austria,

⁴⁴ Article XXV of the Berlin Congress allowed Austria-Hungary to station a garrison and secure military and commercial routes in part of the former Bosnian vilayet, ensuring control of communications and the new political order. Foreign Minister Count Andrassy adopted this measure both to appease Turkey and to avoid direct governance of a volatile region, while using the garrison as a safeguard against a Serbia-Montenegro union. Anticipating future complications, he also obtained Russia's assurance that it would not oppose Austria-Hungary should it eventually decide to annex the Sanjak of Novi Bazar along with Bosnia and Herzegovina (Seton-Watson 1930, 313–314).

⁴⁵ Following the Congress of Berlin in 1878, Bosnia and Herzegovina mounted fierce resistance to Austro-Hungarian occupation, led mainly by Bosnian Muslims under Hadži Lojo, with sporadic Serbian support. Austria-Hungary was forced to deploy up to 268,000 troops to crush uprisings, especially in Bosanska Krajina, suffering over 5,000 casualties in the process. The campaign devastated the local population, costing Bosnia and Herzegovina around 150,000 lives, predominantly Serbs and Muslims. (Bataković 1996, 119).

thereby aligning itself with the Triple Alliance (Pribram 1920, 51–63).⁴⁶ Bosnia-Herzegovina was effectively treated as a colony within Austria-Hungary, and Vienna viewed the suppression of the Serbian national movement for unification with Bosnia as essential for securing dominance in the Balkans and advancing further toward the Near East. Austria's occupation of Bosnia-Herzegovina marked the launch of its *Drang nach Osten* policy, and the true underlying cause of the conflict between Austria-Hungary and Serbia that eventually led to World War I was the occupation and subsequent annexation of Bosnia-Herzegovina (Schmitt 1930, 108).

The Treaty of Berlin marked Serbia's formal recognition as an independent and sovereign state, ending centuries of Ottoman suzerainty and representing a major diplomatic triumph. Yet this independence was limited by Austria-Hungary's dominance in the northern Balkans, as Serbia was compelled to construct railway links to the Habsburg network, sign a trade convention favorable to Vienna, and align politically with Austrian interests (Samardžić 2010).⁴⁷

Hence, the Treaty reconfigured rather than resolved Balkan tensions, leaving Serbia independent but constrained by Austria-Hungary's dominance and setting the two states on a path of antagonism.⁴⁸ This hostility surfaced in the Pig War (1906–1908), when Austria-Hungary blocked Serbian livestock exports, prompting Serbia to diversify trade and strengthen ties with France.⁴⁹ Moreover, these obligations were not merely

46 Frustrated by Russia's pro-Bulgarian stance and tempted by promises of expansion into the Vardar valley, Prince Milan Obrenović concluded the Secret Convention in Vienna. The treaty bound Serbia to seek Austria-Hungary's consent before making agreements with other states and to refrain from any agitation in Bosnia and Herzegovina, effectively subordinating Serbian foreign policy to Austrian oversight (Samardžić 2005, 30–34, 40–42).

47 From the beginning, Austria-Hungary viewed its occupation of the Balkan provinces not as temporary but as a precursor to annexation, underscoring its strategic ambition to consolidate control and expand regional influence (Seton-Watson 1930, 586–587). This intent was formalized in 1881, when Austria-Hungary conditioned its participation in the 'Three Emperors' League on recognition of its right to annex the territories whenever it deemed opportune (Pribram 1920, 43).

48 Austria-Hungary's rule in Bosnia-Herzegovina was marked by exploitation rather than genuine modernization: infrastructure such as roads and railways served mainly to extract raw materials, while social progress stagnated, with the agrarian question unresolved and school enrollment remaining very low (just 14.33 percent by 1908). Governance was undermined by poorly trained officials, often from lower military ranks, who lacked local language skills and behaved arrogantly, fueling resentment and widening the divide between the occupying authorities and the population (Bataković 1996, 135).

49 Guided by St. Petersburg, Serbia commissioned cannons from the French firm Schneider-Creusot, rejecting Austrian and German suppliers. Vienna retaliated with the five-year

economic; they symbolized Serbia's incorporation into Austria-Hungary's sphere of influence.⁵⁰ Consequently, railroads and factories played a limited role compared to the pervasive presence of military garrisons, fortresses, and gendarmerie posts, which underscored the dominance of military authority over genuine economic progress (Bataković 1996, 120). Politically, Belgrade was expected to align with Austrian policy, curtailing its freedom of maneuver in foreign affairs.⁵¹ Hence, Austria-Hungary's ambitions in the Balkans consistently conflicted with Serbia's, blocking its westward expansion and denying it access to the Adriatic Sea. Moreover, in an effort to prevent Serbia's alliance with Russia, Austria-Hungary granted Milan Obrenović the royal title, and concluded the "Secret Convention" which allowed Serbia to expand southward at the expense of the Ottoman Empire, except in the Sanjak of Novi Bazar, which remained under Austrian influence. In return, Serbia pledged not to support political or religious uprisings in Bosnia, Herzegovina, or the Sanjak against Austria-Hungary (Petrovich 1976, 414). In that sense, Serbia's independence was "genuine in form but constrained in substance, shadowed by the influence of a powerful neighbor" (Banac 1984). Accordingly, from Serbia's perspective, the Bosnian settlement of 1878 was disastrous, stripping what was seen as part of its medieval heartland and fueling outrage that weakened the Obrenović dynasty while empowering the nationalist Karađorđević opposition.⁵² In other words, independence was both a victory and a frustration: Serbia had achieved formal sovereignty but remained hemmed in by the geopolitical

customs conflict (1906–1911), known as the "Pig War." By redirecting exports through the port of Salonika, Serbia resisted the blockade, and within a few years Austria-Hungary controlled only 41 percent of Serbian trade (Đorđević 1962).

⁵⁰ With independence, Serbian progressives viewed rapid modernization as vital, making railway construction both an economic necessity and a fulfillment of Berlin Congress obligations. The railway, seen as a "Berlin child," symbolized the price of independence while serving as the cornerstone of Serbia's domestic modernization and state-building (Samardžić 2010, 140).

⁵¹ Bosnian Serbs found support primarily among opposition parties (Radicals and Liberals) and clerical circles in Belgrade. The Austrophile orientation of Milan Obrenović, continued under King Aleksandar (1889–1903), was unpopular among Serbs, who traditionally leaned toward Russia. Radicals and some Progressists condemned Milan's refusal to protect Herzegovinian and Bosnian Serbs as a betrayal of national interests. Under Aleksandar, Austro-Hungarian envoys repeatedly pressured Serbia to suppress the Belgrade press, objecting even to references to "national aspirations," "Slavic solidarity," "repressed brethren," or "Serbdom." As a result, Serbia remained absent from Bosnian politics for the next three decades (Bataković 1996, 120).

⁵² As a leader of the 1804 First Serbian Uprising, Karađorđe Petrović is remembered as the founding father of modern Serbia for making a decisive break from Ottoman rule (Stojančević 2004, 272).

realities of Great Power politics. Thus, from 1889 onward, the administration sought to shape provincial identity in Bosnia and Herzegovina by introducing a distinct red-and-yellow flag and coat of arms (Bataković 1996, 125).

Article 25 of the treaty granted Austria-Hungary the right to occupy and administer the provinces while leaving nominal sovereignty to the Ottoman Sultan (Schmitt 1930, 313).⁵³ This compromise served several Great Power interests: it blocked Serbian and Montenegrin expansion into Bosnia, rewarded Austria-Hungary for its neutrality during the Russo-Turkish War, and aimed to stabilize a region recently shaken by anti-Ottoman revolts. For Austria-Hungary, occupation of Bosnia and Herzegovina offered strategic depth against Russia but created governance problems due to the provinces' ethnic diversity.⁵⁴ Namely, the 1881 decree introducing general recruitment in Bosnia and Herzegovina ignited the Serb uprising in Herzegovina the following year. The rebellion, which also drew in numerous local Muslims and received backing from Montenegro and the Ottoman Empire, spread beyond the Neretva River into central and eastern Bosnia along the Drina. In contrast to the Muslims, who opposed the new rulers together with the Serbs, hope rose among the Croats of Croatia-Slavonia that the occupation of Bosnia-Herzegovina was only the beginning of its union with the Monarchy by including it in Croatia-Slavonia. Austria made no effort to ease religious tensions and, exploiting the link between faith and national identity, actually sought to divide the Serbian population in Bosnia into three separate nationalities (Bataković 1996, 122–123, 130).⁵⁵

⁵³ Although the convention proclaimed the occupation of Bosnia-Herzegovina as “provisional” and recognized Ottoman sovereignty, its promises soon collapsed: Ottoman currency was excluded, the provinces absorbed into the Austro-Hungarian customs union, administration reshaped to match the Monarchy, capitulations abolished, and military service enforced – effectively turning the region into a Habsburg possession (Schmitt 1930, 313).

⁵⁴ In Bosnia and Herzegovina, demographic shifts were pronounced in the late 19th century. By 1879, Orthodox Serbs constituted a relative majority, accounting for 51.25% of the population, while Muslims comprised 32.83% and Roman Catholics 14.25%. Roman Catholics were systematically settled in the province, with around 230,000 newcomers – mainly Croats, but also Czechs and Poles – arriving between 1879 and 1914. At the same time, Serbs migrated to Serbia, while Bosnian Muslims relocated to nearby provinces such as Kosovo, Macedonia, and Albania, or to distant Ottoman regions like Anatolia. Earlier, the Ottoman census of 1871 had recorded Muslims as the relative majority, a result of mass emigration from Serbia to Bosnia following 1867 (Bataković 1996, 121).

⁵⁵ Along the Drina River, Roman Catholics were settled in Serb-inhabited towns to disrupt Serbian ethnic continuity on the Bosnian border with Serbia. In 1881, Jesuits were introduced to Bosnia to reinforce Roman Catholic influence, regarded as more militant in their

However, broadly speaking, the settlement fused the Bosnian and Serbian Questions, embedding the liberation of Bosnian Serbs into Serbian nationalism and foreign policy.⁵⁶ Austria-Hungary's policy of forcibly imposing a new Bosnian identity failed to achieve its aims and instead provoked resistance and counter-reactions. Facing the threat of Roman Catholic proselytism, Bosnian Serbs cooperated with the autonomist Muslim movement. In 1902, they founded the cultural society Prosvjeta in Sarajevo, which, together with Zora from Mostar, became a cornerstone of the future struggle for national rights. Over time, Bosnian Serbs grew more organized and fostered stronger solidarity, and Bosnia, rather than serving as a barrier to Serbia, became a conduit for the expansion of Serbdom (Bataković 1996, 131–132).

At the same time, Serbia embraced the “Piedmont of the South Slavs” identity, positioning itself as the nucleus of South Slav unification.⁵⁷ The settlement's failure to liberate millions of Serbs under Habsburg rule made irredentism inevitable, ensuring Serbia's focus on undermining Austrian authority. The turning point certainly came with the Bosnian Annexation Crisis of 1908 when Austria-Hungary formally incorporated Bosnia and Herzegovina into the empire, violating the spirit of the Berlin Treaty. In 1909, under Russian pressure, Serbia was forced to accept Austria-Hungary's annexation of Bosnia and Herzegovina and the Belgrade government signed a declaration affirming that the new situation did not infringe on Serbia's rights, thereby abandoning hopes of territorial compensation, an Adriatic railway link, or a corridor through eastern Bosnia (149–150).⁵⁸

proselytism than the local Franciscans. As part of a broader repression of Serbian national identity, officials – mostly from Croatia – suppressed the Cyrillic alphabet and imposed the Croatian Latin script in Bosnia (Bataković 1996, 126–127).

⁵⁶ From 1896 onward, Bosnian Serbs – backed by Serbs in Croatia, Dalmatia, Vojvodina, and the Belgrade government – advanced their struggle for educational and religious autonomy. They submitted three memorandums to Emperor Franz Joseph (1896, 1897, 1901), demanding communal self-governance, civil rights, press freedom, freedom of assembly, and constitutional protections (Bataković 1996, 127).

⁵⁷ The 1903 coup restored the Karađorđević dynasty in Serbia and ushered in a new foreign policy direction. Between 1903 and 1914, Serbia revived Garašanin's Načertanije program, adapting it to contemporary international circumstances by pursuing national unification through an independent foreign policy. Serbia aligned itself with Western democracies, France and Great Britain, but relied on Russia as its principal ally, viewing it as the traditional protector of Slavic and Orthodox interests against growing German influence in the Balkans (Bataković 1996, 137).

⁵⁸ The annexation of Bosnia-Herzegovina was a consequence of Austria-Hungary's domestic and foreign-policy needs. The beginning of political cooperation between Serbs and Croats in Croatia, Dalmatia, and Slavonia (the Croato-Serbian Coalition), the Ser-

By the early twentieth century, the Balkans had become Europe's most volatile frontier. Austria-Hungary struggled to govern Bosnia, a province marked by ethnic diversity and nationalist agitation. Serbia, emboldened by its victories in the Balkan Wars of 1912–1913, sought to expand its influence and liberate South Slavs under Habsburg rule. The collision course set at Berlin seemed unavoidable as “the Bosnian settlement fused the Serbian and South Slav questions into a single explosive issue, ensuring that the Balkans would remain Europe's most dangerous frontier” (Mazower 2000). The crisis reached its climax in Sarajevo on 28 June 1914, when Archduke Franz Ferdinand, heir to the Habsburg throne, was assassinated by Gavrilo Princip, a Bosnian Serb nationalist affiliated with the Black Hand. The assassination was the spark that ignited the First World War, but its roots lay in the unresolved tensions of 1878.

CONCLUDING REMARKS

Before the Congress of Berlin in 1878, Serbia had achieved autonomy under Ottoman suzerainty, maintaining its own institutions while still paying tribute and hosting Ottoman troops. The modern Serbian state was forged through the First and Second Uprisings, which secured autonomy in 1830 and entrenched anti-Ottoman sentiment in national identity (Novaković 2004, 112). Independence was formally recognized in 1878 and Serbia became a kingdom in 1882, but its ambition to unite all Serbs was blocked by Austro-Hungarian control of Bosnia and Herzegovina. Nationalist discourse, first articulated in *Načertanije* (1844), envisioned either an inclusive South Slav state or an ethnically defined Greater Serbia, shaping foreign policy toward expansion south into “Old Serbia” (Kosovo and Niš) and west into Bosnia (Manetović 2006, 138, 140). The “Bosnian Question” thus emerged as a central regional issue, as Serbian nationalists claimed Bosnia – home to Orthodox Serbs, Croats, and Muslims – as part of their historic homeland, a claim contested by others. Nonetheless, the long-term consequences of Berlin demonstrated that hierarchical sovereignty was not a sustainable model. Though it offered temporary stability in the Balkans,

bian national movement for religious and educational autonomy in Bosnia-Herzegovina, along with the analogous movement of Bosnian Muslims, gave rise to fears that the further development of the movement for Serbian unification might make the idea of Serbia as the Piedmont appealing to the South Slavic peoples of the Monarchy. The logic of Vienna's policy in 1908 was: “With the weakening of Turkey and its expulsion into Asia, the process of state rearrangement has begun again on our southeastern frontiers. As we had to respond to that fact, thirty years ago it was solved by occupation, and this time by annexation. These two acts meant the destruction of the dream of a Greater Serbian state between the Danube, Sava, and the Adriatic” (Bataković 1996, 140).

it entrenched great-power rivalry and denied genuine autonomy to emerging states, ultimately fostering instability. Its collapse in 1914 illustrates the core argument: fragmented and conditional sovereignty produces disorder rather than lasting order. By analyzing Balkan sovereignty after the Berlin Congress, and situating Serbia and Bosnia within a hierarchy of conditional sovereignties, this article examines how the Berlin Congress institutionalized sovereignty as conditional, relational and negotiated, reshaping the meaning of statehood from an absolute Westphalian principle into a fragmented, externally supervised status. In this sense, the article contributes to both historical scholarship and international relations theory by reframing the concept of sovereignty and offering a historically grounded framework for understanding supervised statehood today, with implications for scholars of Balkan history, international law, and policymakers engaged in peacebuilding and state recognition.

For Austria-Hungary, Bosnia and Herzegovina served as a strategic buffer against Russian and Serbian ambitions, consistent with its *Drang nach Osten* expansion. Russia's victory in the Russo-Turkish War produced the Treaty of San Stefano, which redrew Ottoman territories "in the exclusive interest of Russia" (The National Archives 1878b, ZLIB 15/16, 4), creating a "Greater Bulgaria" under Russian influence that destabilized the Balkans and alarmed Britain, France, and Austria-Hungary. Britain's ambassador Austen Henry Layard warned that the treaty sought to establish a vast Slav state under Russian control, threatening the European balance of power (The National Archives 1878a, FO 881/3541). However, rather than fostering Orthodox unity, the settlement alienated Serbia, which felt marginalized by Russia and left geopolitically isolated. Austria-Hungary exploited this, positioning itself as the main check on Serbian expansion and Russian influence. The Congress of Berlin, under Bismarck's mediation, revised Russia's gains to restore equilibrium, subordinating Balkan aspirations to Great Power interests. While some independence and territorial gains were recognized, Serbia's ambitions remained unfulfilled, leaving it embittered and estranged from Russia. Specifically, the Treaty of Berlin (1878) curtailed Ottoman influence by reorganizing Bulgaria as an autonomous principality (Art. I), granting Eastern Rumelia limited autonomy (Art. XIII), and recognizing the independence of Romania, Serbia, and Montenegro (Arts. XLIII, XXXIV, XXVI), collectively stripping the Empire of much of its Balkan territory (The National Archives 1880).

For Serbia, independence confirmed what had long existed in practice, but territorial ambitions were only partly realized: it gained Pirot, Caribrod, and part of the Trn district, while Bulgaria received compensa-

tory lands. These compromises reflected Great Power interests in balancing imperial rivalries rather than adhering to ethnic or historical claims. Thus, the settlement was both a triumph and a setback for Serbia – securing statehood and international recognition but leaving Bosnia and Herzegovina under Austro-Hungarian administration with nominal Ottoman sovereignty. Although this arrangement was intended to stabilize the region, it deepened tensions, particularly with Serbia, which viewed Bosnia as part of its national aspirations. This tension, coupled with rising popular nationalism and peasant political mobilization, ensured that Serbia's leaders remained determined to prepare for future Balkan upheavals.⁵⁹ As Mazower notes, 1878 marked the peak of Great Power control in the Balkans, but its unraveling culminated in 1914 when the Sarajevo assassination transformed a Balkan dispute into a global war (Mazower 2001, 103, 111). Thus, by institutionalizing hierarchy, conditionality, and external supervision, Berlin created a durable model that continues to shape both Balkan politics and global governance. In this framework, sovereignty is not absolute but relational, negotiated, and perpetually contested. In this sense, the Berlin settlement anticipates modern forms of “monitored autonomy,” where stability is prioritized over full independence.

Ultimately, the Berlin Congress of 1878 did more than resolve the Eastern Question; it established a lasting model of conditional sovereignty. By granting recognition while restricting autonomy, it set a precedent for externally supervised statehood – later echoed in Bosnia after Dayton, Kosovo under international administration, and other cases of international oversight. This continuity highlights the central claim of this research: the hierarchy of sovereignties created in 1878 redefined sovereignty itself, showing it to be a negotiated status contingent on external supervision and compliance with international norms.

REFERENCES

- Anderson, Matthew Smith. 1966. *The Eastern Question, 1774–1923: A Study in International Relations*. London: Macmillan.
- Banac, Ivo. 1984. *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Ithaca: Cornell University Press.
- Bandžović, Safet. 2019. „Krize i sukobi: Istočno pitanje i Balkan (1875–1878).” *Zbornik radova sa naučnog skupa Istorija Bosne i Hercegovine u delima akademika prof. dr Galiba Šljive*. Tuzla: Društvo his-

⁵⁹ Nationalism in the Balkans did not emerge naturally but developed through a deliberate process of fostering and shaping an intelligentsia within different ethnic groups, who in turn constructed distinct identities for themselves (Mazower 2000, 80).

- toričara i Akademija društveno-humanističkih nauka.
- Bandžović, Safet. 2020. „Krise i ratovi: Istočno pitanje i deosmanizacijski procesi na Balkanu (1878–1923).” U *Islamska pravna kultura u tranziciji: eseji u čast Fikreta Karčića*, 195–223. Sarajevo: Centar za napredne studije.
- Bandžović, Safet. 2022. „Raskršća i pribježišta: Bosanskohercegovački muhadžiri u Sandžaku (1878–1912).” *Historijski pogledi* 5 (8): 44–92. <http://dx.doi.org/10.52259>.
- Bataković, Dušan T. 1996. “Prelude to Sarajevo: The Serbian Question in Bosnia and Herzegovina 1878–1914.” *Balkanica: Annual of the Institute for Balkan Studies* XXVII: 117–155. <https://balkanica.rs/index.php/journal/article/view/695>.
- Bartulović, Ž., and N. Randelović. 2012. *Osnovi ustavne istorije jugoslovenskih naroda*. Niš: Pravni fakultet.
- Biankini, Juraj. 1925. „*Narodni List*” i hercegovačko-bosanski ustanak. Split: Narodna tiskarna.
- Bridge, F. R. 1972. *From Sadowa to Sarajevo: The Foreign Policy of Austria-Hungary, 1866–1914*. London and Boston: Routledge & Kegan Paul.
- Cain, P. J., and A. G. Hopkins. 1993. *British Imperialism: Innovation and Expansion 1688–1914*. London and New York: Longman.
- Clayton, G. D. 1971. *Britain and the Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli*. London: Lion Library.
- Čalić, Mari-Žanin. 2020. *Jugoistočna Evropa: globalna istorija*. Sarajevo: UMHIS.
- Čubrilović, V. 1996. *Bosanski ustanak 1875–1878*. Belgrade: Službeni list SRJ and Institute for Balkan Studies SASA.
- Davison, Roderic H. 1976. “Russian Skill and Turkish Imbecility: The Treaty of Kuchuk Kainardji Reconsidered.” *Slavic Review* 35 (3): 463–483. DOI: 10.2307/2495120.
- Đorđević, Dimitrije. 1962. *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije: 1906–1911*. Beograd: Istorijski institut.
- Ekmečić, Milorad. 1981. „Karakteristike Berlinskog kongresa 1878. godine.” *Prilozi* 18. Sarajevo.
- Ekmečić, Milorad. 1989. *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*, vol. 1–2. Beograd: Prosveta.
- Ekmečić, Milorad. 1996. *Ustanak u Bosni 1875–1878*. Beograd: Službeni list SRJ.
- Ekmečić, Milorad. 2007. *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u Novom veku (1492–1992)*. Belgrade: Zavod za udžbenike.

- Gallenga, Antonio. 1877. *Two Years of the Eastern Question*. London: Samuel Tinsley.
- Garašanin, Ilija, Dušan T. Bataković, and Miroslav Josić Višnjić. 1991. *Načertanije Ilije Garašanina: Program spoljašnje i nacionalne politike Srbije na koncu 1844. godine*. Beograd: M. Josić.
- Gauld, William A. 1926. "The Anglo-Austrian Agreement of 1878." *The English Historical Review* 41 (161): 108–112. <http://www.jstor.org/stable/552334>.
- Ghosh, Peter. 2025. "Disraeli and the Eastern Question 1875–78: Finance, Defence and Politics." *Cahiers Victoriens et Édouardiens* 101. <https://doi.org/10.4000/13qt5>.
- Gildea, R. 1987. *Barricades and Borders: Europe, 1800–1914*. Oxford: Oxford University Press.
- Gladstone, W. E. 1876. *Bulgarian Horrors and the Question of the East*. London: J. Murray.
- Gutić, Vasilije M. 1980. *Opšta i diplomatska istorija ustanka u Hercegovini i Bosni iz 1875–1878. godine*. Čikago: Izdanje piščevo.
- Hale, William. 2023. "The Turkey-Russia Relationship in Historical Perspective: Patterns, Change and Contrast". *Uluslararası İlişkiler* 20 (78): 43–59. DOI: 10.33458/uidergisi.1284191.
- Hvostov, V. M., and I. I. Minz. 1949. *Istorija diplomatije (The History of Diplomacy)*, vol. 2. Beograd: Arhiv za pravne i društvene nauke.
- Jaroslav (Štrukelj), France. 1875. „Zgodovina Črne Gore“. *Slovenec*, November 13: 1–2.
- Jelavich, Barbara. 1983. *History of the Balkans*. Volume 2, Twentieth Century. Cambridge: Cambridge University Press. <https://ezproxy.st-andrews.ac.uk/login?url=https://doi.org/10.1017/CBO9780511523694>.
- Kosmach, Alena E. 2021. "The Personality and Political Activity of Otto von Bismarck in the Russian Conservative, Liberal and Democratic Press of the 19th– Beginning of the 20th Century." *Journal of Arts and Humanities* 10 (9): 42–63. DOI: <https://doi.org/10.18533/jah.v10i09.2172>.
- Kosmach, Alena E. 2025. "Bismarck's Foreign Policy from the Formation of the German Empire to the 1878 Congress of Berlin as Reflected in Russian Public Opinion." *Spring Journal of Arts, Humanities and Social Sciences* 4 (2): 11–22. <https://doi.org/10.55559/sjahss.v4i2.480>.
- Kössler, Armin. 1981. *Aktionsfeld Osmanisches Reich: Die Wirtschaftsinteressen des Deutschen Kaiserreiches in der Türkei 1871–1908*. New York: Arno Press.

- Ković, Miloš O. 2007. *Disraeli and Eastern Question*. Belgrade: Clio.
- Ković, Miloš O. 2010. "The Beginning of the 1875 Serbian Uprising in Herzegovina: The British Perspective." *Balkanica* 41: 55–71. <https://doi.org/10.2298/BALC1041055K>.
- Langer, William L. 1956. *European Alliances and Alignments, 1871–1890*. New York: Alfred A. Knopf.
- Lazarević-Radak, Sanja. 2013. „Simbolička geografija Balkana: granični prostor u engleskim i američkim putopisima 1835–1909.” U *Kulturna prožimanja: antropološke perspektive*. Beograd.
- Lowe, J. 1998. *Britain and Foreign Affairs 1815–1885: Europe and Overseas*. London: Routledge.
- Luković, Petko. 1977. *Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosansko-hercegovskega vprašanja v letih 1875–1878*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Lyde, Lionel W., and A. F. Mockler-Ferryman. 1905. *A Military Geography of the Balkans*. London: Adam and Charles Black.
- Mandić, Mihovil. 1910. *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine (1878)*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Manetović, Edislav. 2006. "Ilija Garašanin: Načertanije and Nationalism." *Historical Review* 3: 137–173.
- Marković, Slobodan G. 2013. "Patterns of National Identity Development among the Balkan Orthodox Christians during the Nineteenth Century." *Balkanica* 44: 209–254. DOI: 10.2298/BALC1344209M.
- Marriott, J. A. R. 1940. *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy*, 4th ed. Oxford: Clarendon Press.
- Mazower, Mark. 2000. *The Balkans: A Short History*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Mazower, Mark. 2001. *The Balkans: From the End of Byzantium to the Present Day*. London: Phoenix.
- McClellan, Woodford D. 1966. "Serbia and Social Democracy, 1870–1878." *International Review of Social History* 11 (1): 48–72. <http://www.jstor.org/stable/44581569>.
- Melichárek, Maroš. 2012a. "Ilija Garašanin: Načertanije a „Veľké Srbsko.” *Historický zborník* 23 (1). Vydavateľstvo Matice slovenskej.
- Melichárek, Maroš. 2012b. "Second Serbian Uprising against Ottomans (1815–1816) and Creation of Autonomous Serbia under Miloš Obrenović." *Dejiny* 6 (2): 26–39.
- Melichárek, Maroš. 2014. "Foreign Policy of Serbia towards Bosnia and Herzegovina before the Breakup of First World War." *The Great War: Regional Approaches and Global Contexts - International Con-*

- ference on the Occasion of the First Centennial of the Beginning of World War One. H-Soz-Kult. <https://www.hsozkult.de/event/id/event-74703>.
- Narochnitskii, A. L. 1982. "The Nature and Significance of the First Serbian Insurrection, 1804–1813." *Soviet Studies in History* 20 (4): 13–46. DOI: 10.2753/RSH1061-1983200413.
- Novaković, S. 2004. *Vaskrs države Srpske*. Novi Sad: Pravoslavna reč.
- Pamuk, S. 2007. *Osmanli-Turkiye İktisadi Tarihi 1500–1914*. Istanbul: İletisim Yayınları.
- Pandevska, Maria. 2022. "The Great Eastern Crisis (1875–1885) as a Balkan Historical Milestone (A Case Study of Article XXIII of the Berlin Treaty)." *Przegląd Humanistyczny* 66, 4 (479): 76–92. <https://doi.org/10.31338/2657-599X.ph.2022-4.6>.
- Parry, Jonathan. 2007. *Benjamin Disraeli*. Oxford: Oxford University Press.
- Pavlowitch, Stevan K. 2002. *Serbia: The History of an Idea*. London: Hurst.
- Pelagić, Vasa. 1880. *Istorija bosansko-hercegovačke bune u svezi sa srpsko-i rusko-turskim ratom: Študija za narod i državnike*. Budimpešta: Štamparija Viktora Hornjanskoga.
- Petrovich, M. B. 1976. *A History of Modern Serbia 1804–1918*, vol. 1. New York City: Harcourt Brace Jovanovich.
- Popov, Čedomir. 1985. "Jovan Ristić u srpsko-turskim ratovima 1876–1878". godine. U *Život i rad Jovana Ristića*. Beograd: SANU.
- Popov, Čedomir. 2008. *Istočno pitanje i srpska revolucija 1804–1918*. Beograd: Srpska književna zadruka.
- Потемкин, В. П. 1941. *История дипломатии*. Москва: Ленинград.
- Pribram, A. F. 1920. *The Secret Treaties of Austria-Hungary 1879–1914*, vol. I. Cambridge: Harvard University Press.
- Randelović, Nebojša. 2003. *Srbija i Turska od Pariskog do Berlinskog kongresa – srpsko-turski odnosi i izgrađivanje državnosti Srbije*. Doktorska disertacija. Niš: Pravni fakultet.
- Randelović, Nebojša. 2015. "The Political and Legal Framework of the Position of Serbia at the Berlin Congress." *Facta Universitatis* 13 (2): 123–138. <https://casopisi.junis.ni.ac.rs/index.php/FULawPol/article/view/1448/888>.
- Raspopović, Radoslav. 2003. „Zadaci ruske spoljne politike na Balkanu u drugoj polovini XIX veka i međunarodnopravni značaj odluka u San Stefanu i Berlinu za Srbiju i Crnu Goru.” *Istorijski časopis* XLIX.
- Rodogno, D. 2012. *Against Massacre: Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815–1914, The Emergence of a European Concept and International Practice*. Princeton and Oxford: Princeton

- University Press.
- Rupp, Charles. 1925. "The Reichstadt Agreement." *American Historical Review* 30 (3): 508–526.
- Said, Edward W. 1978. *Orientalism*. New York: Pantheon Books.
- Samardžić, Momir. 2010. *Roads to Europe: Serbian Politics and the Railway Issue, 1878–1881*. Doctoral Dissertation. Pisa: Plus-Pisa University Press.
- Samardžić, Radovan. 2005. „Politika Srbije prema Bugarskoj i Tajna konvencija 1881. godine.” *Zbornik Matice srpske za istoriju* 72: 29–42.
- Schmitt, Bernadotte E. 1930. *The Coming of the War*, vol. I. New York: Charles Scribner's Sons.
- Schmitt, Bernadotte E. 1932. "The Bosnian Annexation Crisis (V)." *The Slavonic and East European Review* 10 (30): 641–657. <http://www.jstor.org/stable/4202712>.
- Schumacher, Leslie R. 2012. *A "Lasting Solution": The Eastern Question and British Imperialism, 1875–1878*. PhD dissertation. University of Minnesota. Retrieved from the University Digital Conservancy, <https://hdl.handle.net/11299/135287>.
- Scott, H. M. 2006. *The Birth of a Great Power System, 1740–1815*. Harlow: Pearson/Longman.
- Seton-Watson, R. W. 1930. "Russian Commitments in the Bosnian Question and an Early Project of Annexation." *Slavonic Review* 9 (24): 578–588.
- Seton-Watson, R. W. 1972. *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics*. New York: Norton.
- Shannon, R. 1963. *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*. London: Thomas Nelson and Sons Ltd.
- Slipičević, Fuad, et al. 1952. *Bune i ustanci u Bosni i Hercegovini u XIX veku*. Beograd: Vojnoistoriski institut JNA.
- Stoianovich, Traian. 1959. "The Pattern of Serbian Intellectual Evolution, 1830–1880." *Comparative Studies in Society and History* 1 (3): 242–272. <http://www.jstor.org/stable/177875>.
- Stoianovich, Traian. 1994. *Balkan Worlds: The First and Last Europe*. Armonk, NY and London: M. E. Sharpe.
- Stojančević, V. 2004. „Stojan Novaković i njegovo delo Vaskrs države srpske 1804–1813.” U *Vaskrs države srpske*, 264–274. Novi Sad: Pravoslavna reč.
- Stojanovic, M. D. 1939. *The Great Powers and the Balkans 1875–1878*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Suslov, M., M. Čejka, and V. Đorđević, eds. 2023. *Pan-Slavism and Slavo-*

- philia in Contemporary Central and Eastern Europe: Origins, Manifestations and Functions*. Switzerland: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-17875-7>.
- Svirčević, Miroslav. 2013. "The New Territories of Serbia after the Balkan Wars of 1912–1913: The Establishment of the First Local Authorities." *Balkanica* XLIV (44): 285–306. DOI: 10.2298/BALC1344285S.
- Šuljagić, Sanja. 2025. „Uticaj ideoloških i geopolitičkih doktrina Zapada na formiranje moderne srpske države." *Nacionalni interes* (2): 7–81. DOI: 10.5937/nint51-56959.
- Taylor, A. J. P. 1954. *The Struggle for Mastery in Europe, 1848–1918*. Oxford: Clarendon Press.
- Teinović, Bratislav. 2006. *Srpski ustanak u Bosni 1875–1878*. Banja Luka: Muzej Republike Srpske.
- Tekelija, Sava. 1989. *Opisanije života moga*. Beograd: Nolit.
- The National Archives. 1878a. Mr. Layard to the Earl of Derby, Remarks on the Treaty of San Stefano, FO 881/3541. March 23, 1878.
- The National Archives. 1878b. *The Treaty of Berlin and the Convention of Constantinople*. ZLIB 15/16. August 1878.
- The National Archives. 1880. *Memorandum on the Present State of the Questions Arising Under the Treaty of Berlin by Lord Tenterden*, FO 424/477. April 28, 1880.
- Todorova, M. 2009. *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press.
- Varnava, Andrekos. 2009. *British Imperialism in Cyprus, 1878–1915: The Inconsequential Possession*. Manchester: Manchester University Press.
- Vuković, Gavro. 1925. *Hercegovački i Vasojevički Ustanak 1875 i 1876 g*. Sarajevo: Štamparija „Bosanske Pošte”.
- Wallace, William K. 1922. *The Trend of History: Origins of Twentieth Century Problems*. New York: The Macmillan Company.
- Yapp, M. 1987. *The Making of the Modern Near East, 1792–1923*. London: Routledge.
- Zirojević, Olga. 2009. *Srbija pod turskom vlašću 1459–1804*. Beograd: Srpski genealoški centar.

Сања Стошић*

Институт за политичке студије, Београд

СУВЕРЕНОСТ СРБИЈЕ И „БОСАНСКО ПИТАЊЕ” У КАЛЕИДОСКО- ПУ БЕРЛИНСКОГ СПОРАЗУМА**

Сажетак

Источно питање се као проблем опстанка Османског царства у Европи одразило истовремено на односе балканских народа и представника „Концерта Европе”. Стога, историју Балкана XVIII и XIX века немогуће је адекватно разумети без сагледавања ширег европског контекста, односно свеукупног геополитичког поретка, као и разумевања интереса тадашњих велесила. Заправо, разумевање Балкана као једног од кључних попришта сукоба великих сила, круцијално је за схватање борбе за независност српске државе као неодвојиве фазе у процесу финализовања Источног питања оличеног у одлукама Берлинског Конгреса (1875–1878). Наиме, са слабљењем отоманског Балкана отворио се простор геополитичког вакуума у оквиру кога су се истовремено сукобљавали стратешки циљеви велесила и претензије малих балканских народа вођених превасходно жељом за успостављањем самосталног спољнополитичког позиционирања и борбом за независност. У том смислу, у овом истраживању ослонили смо се на дескриптивни и историјски метод како би кроз наративни и компаративни приступ са фокусом на дипломатску и политичку историју интердисциплинарно и холистички сагледали утицај актуелних модела деосманизације и балканизације на процес стицања међународног правног суверенитета Србије и разумели маневарски простор конфронтирања историјских европских сила и међународних околности које су условиле спољнополитичко деловање Србије у датом периоду. Циљ истраживања је да укаже на значај који су велика Источна криза (1875–1878), Руско-османски рат, као и одлуке Берлинског конгреса 1878. године, имали у друштвено-политичком мапирању Балкана и међународном позиционирању Србије као суверене државе. Структурално, рад се састоји из три дела. У првом, уводном делу акценат је стављен на разумевање односа процеса дезинтеграције Османског царства и надметања европских сила у новонасталој подели интересних сфера. Објашњено је како је ослабљено Османско царство постало зависно од дипломатије великих сила, а модерни свет кројен у складу са одредбама Бечког конгреса 1815.

* Имејл адреса: sanja.stosic@ips.ac.rs; ORCID: 0000-0003-4921-9268; Институт за политичке студије, Београд.

** Рад је настао у оквиру пројекта „Велика источна криза и словенски свет: историјски, политиколошки и културолошки аспекти”, у организацији Историјског архива „31 јануар“, Врање и Института за политичке студије, Београд, финансираног од стране Министарства културе Републике Србије.

године који је империјалистичке амбиције Европе решавао ратом, а националне противречности учинио централним предметом европске политике. Други део рада посвећен је разумевању историјског и геополитичког контекста Балканске кризе и догађаја који су довели до Берлинског конгреса. Укратко, кроз призму кључних дипломатских и политичких активности које су обележиле период 1875–1878, Балканска криза сагледана је као кулминација вишедеценијског Источног питања у којем су се сударали интереси Русије, Британије и Аустроугарске. У том смислу, устанак балканских народа био је катализатор, али су коначне одлуке донете на Берлинском конгресу, где су „мале нације” биле само пиони великих светских играча. Завршни део рада посвећен је анализи Берлинског конгреса са аспекта стицања међународно признате независности Србије, односно интерпретирана су постигнућа, као и стратешки губици и ограничења која је овај споразум донео Србији. Истакнуто је да је Берлински споразум, као историјски преломна тачка за Србију и Босну, Србији донео међународно признање независности и територијално проширење Србије ка југу, али је истовремено ограничио њене националне аспирације према Косову, Санџаку и Македонији, док је Аустроугарској поверена окупација Босне и Херцеговине, чиме су српске тежње ка западним крајевима биле блокиране. На тај начин, Берлински конгрес је за Србију представљао историјски успех у смислу стицања независности и територијалног проширења, али и стратешки пораз јер су кључне српске аспирације према Босни и „Старој Србији” остале ван њеног домаћаја. Тиме је Србија, иако оснажена као суверена држава, ушла у орбиту аустроугарског утицаја, а Босна је постала поље империјалне контроле Беча, што је дугорочно обликовало политичку динамику Балкана, претварајући босанско питање у кључну тачку сукоба која је покренула низ догађаја, кулминирајући Балканским ратовима и Првим светским ратом. У овом каледоскопу интереса, Русија је настојала да подржи панславизам и јачање словенских држава, док је Аустроугарска ширила свој утицај и сузбијала словенске аспирације. Србија која се нашла у средишту тог сукоба морала је да балансира између идеје словенске солидарности и реалполитике наметнуте од Беча и Лондона, чиме је постала геополитичка клацкалица региона. Другим речима, иако је Србија добила међународно признање независности, њен утицај у региону остао је ограничен интересима великих сила. Наиме, анексија Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске показала је да Балкан није у позицији да самостално обликује своју судбину, већ да је део ширег европског каледоскопа у којем се преламају панславистичке и германистичке амбиције. За Србију, то је заправо значило да је њен пут ка пуној националној афирмацији тек започет, док је Босна остала симбол неиспуњених тежњи и стални извор политичких тензија и потенцијалних конфликта. Ретроспективно, пут од Берлинског конгреса до Сарајевског атентата оголио је крхкост европских савеза у XIX веку и недовољну политичку моћ велесила да дипломатским путем реше дубља геополитичке про-

блеме. Наиме, иако је намера Конгреса била да обезбеди европску стабилност подређивањем балканских тежњи интересима империја, нерешено босанско питање из 1878. године постало је искра која је 1914. запалила фитиљ којим је локални спор попримио размере светског рата. Берлински конгрес из 1878. године трансформисао је суверенитет из апсолутног вестфалског принципа у фрагментисану и условну категорију. Србија је добила формално признање независности, али под сталним спољним надзором и геополитичким компромисима, док су Босна и Херцеговина представљале пример „празног суверенитета” – номинално под османском влашћу, а фактички управљане од стране Аустроугарске. Ова асиметрија институционализовала је хијерархију суверенитета, где је признање зависило од усклађености са спољним нормама и интересима великих сила. На тај начин, у раду се истиче како је Берлински конгрес заправо успоставио трајни модел надгледаног суверенитета, који је антиципирао модерне аранжмане попут Босне након Дејтона и Косова под међународном управом. Праћењем континуитета овог модела од 1878. преко Анексионе кризе 1908, Првог светског рата, па све до савременог управљања, овај рад позиционира „берлинско решење” као прототип „надзорване аутономије”. Суверенитет се у овом оквиру не јавља као инхерентно право, већ као релацијски, условни и трајно оспораван статус. У том смислу, наслеђе Берлинског конгреса огледа се у концептуалном помаку: од једнакости ка хијерархији, од аутономије ка надзору и од апсолутног суверенитета ка споља обликованом државном поретку. Анализирајући питање суверенитета кроз калеидоскоп Берлинског конгреса и компарацију српског и босанског питања, овим истраживањем указано је како су одлукама Берлинског конгреса димензије суверенитета – правна, територијална и међународна – биле фрагментисане и подложне спољним утицајима. Стога, вредност овог истраживања огледа се управо у повезивању „берлинског модела суверености” са савременим међународним аранжманима, попут Босне након Дејтона или концепта „Косова под међународним надзором”, чиме се успоставља директан континуитет између империјалне дипломатије и данашњег међународног управљања. На основу таквих увида оспорава се традиционална вестфалска парадигма државног управљања, а некадашњи концепт апсолутне суверености редефинише у смеру релацијске, условне и подељене суверености подложне флуидности и међународним „аранжманима”. Стога, кроз историјски утемељен оквир за разумевање надгледане државности, Берлински конгрес се позиционира не само као прототип „надзорване аутономије” који превазилази границе балканске историографије, већ пружа историјску перспективу и за разумевање савремених изазова у изградњи држава и решавању сукоба. Наиме, савремени модели у Босни и Херцеговини након Дејтона и на Косову под међународном администрацијом понављају управо логику Берлинског конгреса, потврђујући да надгледани суверенитет остаје кључно средство обликовања глобалне политике. Истовремено, овим приступом указује се

на ризике хијерархијског суверенитета који, иако може привремено стабилизovati регионе, дугорочно производи нестабилност ускраћивањем пуне аутономије новим државама.

Кључне речи: Србија, балкански устанци, Источна криза (1875–1878), велике европске силе, Берлински конгрес, суверенитет, босанско питање, геополитика

Виолетта Рашкович Таловић*

*Факултет за међународну политику и безбедност,
Универзитет Унион – Никола Тесла, Београд*

Срђана Ђурашевић**

*Факултет за међународну политику и безбедност,
Универзитет Унион – Никола Тесла, Београд*

ИСТОЧНО ПИТАЊЕ И НАСТАНАК ТРАЈНЕ БЕЗБЕДНОСНЕ НЕСТАБИЛНОСТИ БАЛКАНА***

Сажетак

Источно питање представља рану фазу глобалног управљања кризама империјалног распада, у којој су велике силе настојале да контролишу територијалне, политичке и идентитетске трансформације Југоисточне Европе. Селективна примена принципа самоопредељења, инструментализација националних покрета и стварање зависних државних ентитета могу се посматрати као историјска претходница каснијих модела глобалног поретка. Током више од једног века, Балкан је у европској политичкој и историјској мисли препознат као „буре барута“. Управо на овом простору десио се догађај који је непосредно покренуо Први светски рат што је, додатно, учврстило перцепцију Балкана као зоне дуготрајне нестабилности. Крајем 20. века, распад Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и оружани сукоби који су уследили, представљали су први озбиљан изазов уверењу да је окончањем Хладног рата наступио такозвани „крај историје“. На тај начин се створила снажна паралела између почетка и краја 20. века, при чему је Балкан поново постао простор на којем се репродукују обрасци ранијих конфликта. Међутим, ово поређење превазилази површну историјску симетрију. И Први светски рат и грађански ратови на простору бивше Југославије били су део ширих геополитичких процеса, који су укључивали низ догађаја како пре, тако и након самих оружаних сукоба.

* Имејл адреса: violeta-talovich@mail.ru; ORCID: 0009-0009-7518-8603; Факултет за међународну политику и безбедност, Универзитет Унион – Никола Тесла, Београд.

** Имејл адреса: sdjurasevic@unt.edu.rs. ORCID: 0009-0009-0141-7442; Факултет за међународну политику и безбедност, Универзитет Унион – Никола Тесла, Београд.

*** Рад је настао у оквиру пројекта „Велика источна криза и словенски свет: историјски, политиколошки и културолошки аспекти“, у организацији Историјског архива „31 јануар“, Врање и Института за политичке студије, Београд, финансираног од стране Министарства културе Републике Србије.

Посебна пажња истраживања посвећена је улози великих сила и обрасцима њиховог утицаја на Балкан, као кључном и одлучујућем чиниоцу деликатних историјских процеса. Ови обрасци утицаја могу се разумети једино у ширем геополитичком контексту, посматрајући Балкан као периферију Источне Европе и контактну зону између различитих цивилизацијских, политичких и безбедносних простора. Коначно, анализа савремених манифестација неразрешених сукоба и могућности превазилажења омогућава дубље разумевање трајне нестабилности региона. Балкан се тако појављује не само као простор локалних сукоба, већ и као индикатор ширих структурних слабости европског и међународног поретка, што га чини неизоставним елементом сваке озбиљне анализе Источног питања и његових дугорочних безбедносних импликација.

Кључне речи: Југоисточна Европа, културна динамика, Балкан, сукоб, геополитика, идеологија

УВОД

Савремени сукоби на Блиском истоку могу се посматрати као наставак дуготрајних геополитичких процеса и образаца који су присутни током читаве историје међународних односа. У том контексту, Источно питање представља један од кључних концепата за разумевање политичких и безбедносних трансформација које су пратиле постепени пад Османског царства и његов утицај на европски и блискоисточни простор. Од тренутка када је постало извесно да Османско царство улази у фазу опадања и могућег распада, европска политика и дипломатија почеле су да се обликују око питања расподеле османских територија и сфера утицаја. Са становишта западних сила, слабљење османске власти сматрано је неминовним, будући да се царство суочавало са озбиљним управљачким, војним, економским и етничким изазовима. Први сигнали кризе, због којих је Османско царство у европским круговима добило назив „*болесник на Босфору*“, јавили су се након пораза пред Бечом 1683. године, а додатно су се продубили током низа руско-турских ратова од краја 17. до краја 18. века.

Источно питање обухвата сложен скуп дипломатских, политичких, верских и војних процеса 19. века, који су били директно повезани са судбином Османског царства. Оно не означава један конкретан сукоб или појединачни догађај, већ дуготрајан низ криза и суочељавања који су се постепено интензивирали и водили ка коначном распаду османске државе. У том процесу, питање очувања или поделе османског наслеђа постало је централна тема европске међудржавне политике.

Кључну улогу у обликовању исхода Источног питања имале су велике силе тог доба – Велика Британија, Пруска, Аустроугарска, Француска, а нарочито Русија. Оне су, у складу са сопственим стратешким интересима, утицале како на привремено очување османске државе, тако и на услове њеног постепеног распада. Током 19. века дошло је до померања равнотеже моћи у корист Западне Европе, што је било повезано са индустријским развојем и ширењем колонијалних империја. Ипак, упркос заједничком интересу за судбину Османског царства, европске силе нису имале јединствен приступ начину решавања овог питања. Свака од великих сила развијала је сопствене политичке и стратешке планове, који су обухватили економске, безбедносне и верске интересе у односу на све нестабилнији османски простор. Питања контроле над Светом земљом, као и доминације појединих хришћанских религија на Балкану и у ширем региону Блиског истока и Северне Африке, налазила су се у самом средишту Источног питања и значајно су утицала на обликовање регионалних сукоба и савеза. Ови обрасци интересних сфера и утицаја нису настали са крајем 19. века, већ су у различитим облицима препознатљиви и у савременом, глобализованом и технолошки повезаном свету 21. века. Упркос наративима о „свету без граница“, геополитичке линије утицаја, настале током периода Источног питања, настављају да обликују међународне односе и регионалне безбедносне динамике.

ПРЕОБЛИКОВАЊЕ ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ (19. и 20. ВЕК)

Након Бечког конгреса 1815. године, низ кључних догађаја утицао је на даљи развој Османског царства и његов однос са европским силама. Побуне у Грчкој, Египту и на Балкану, које су често биле подржане или злоупотребљене од стране великих сила, представљале су покушаје да се утиче на будућност османске државе. Ови процеси су, између осталог, довели до Кримског рата (1853-1856) и каснијих руско-турских ратова, који су представљали директне манифестације сукобљених интереса великих сила у оквиру Источног питања. Бечки конгрес означио је почетак нове фазе европске дипломатије и поставио темеље система међународних односа који је Источно питање третирао као саставни део модерног државног развоја и европске политичке архитектуре у целини. Конгрес је сазван након Наполеонових ратова, а доминантну улогу у њему имале су Аустрија, Велика Британија, Русија и Пруска. Резултат преговора био је такозвани систем равнотеже који је, упркос настојањима да стабилизује

европски поредак, оставио незадовољство код свих учесника. Питање пада Османског царства на Бечком конгресу разматрано је само површно, пре свега због сложености и обима проблема који је та тема подразумевала. Територијална распрострањеност Османског царства и разноликост интереса великих сила отежавали су постизање трајног договора. У настојању да се избегну нови сукоби, нарочито након француске агресије, европске силе су покушале да успоставе такозвани „Концерт Европе“, заснован на принципима мултилатерализма и заједничког управљања кризама. Ипак, настојања да се очува равнотежа моћи често је производила нове тензије, уместо стабилних решења. У том контексту, Велика Британија је показала способност да вешто управља системом равнотеже, користећи дипломатске и политичке механизме за контролу кључних криза, попут грчког устанка почетком 1820-их година и блискоисточне кризе у периоду 1839-1841. године. Ови догађаји јасно указују да је Источно питање функционисало као динамичан процес у којем су велики актери, под плаштом очувања стабилности, настојали да појачају сопствени утицај (Schroeder 1992, 683–706).

Русија је у оквиру Источног питања посебно истицала концепт „православног братства“, користећи га као идеолошки и политички инструмент за остваривање стратешких циљева усмерених ка Цариграду, Босфору и Дарданелима, као и ка обезбеђивању излаза на Средоземно море. Са друге стране, на Бечком конгресу и у каснијим дипломатским процесима, верски аргументи коришћени су и као морално оправдање за ангажовање Француске и Велике Британије у борби за доминацију над трговачким путевима Северне Африке, Леванта и Суецког канала. За римокатоличку Аустрију и православну Русију, Балкан је имао посебан значај, будући да су ове територије биле под влашћу муслиманског Османског царства (History.com Editors 2017), што је додатно појачавало религијску и цивилизацијску димензију политичког надметања. Османско царство обухватало је изузетно разнолико становништво, састављено од следбеника различитих етничких, језичких и верских припадности, од јерменских и балканских православних хришћана, преко католика, до јеврејских заједница. Са јачањем национализма након Француске револуције, ове заједнице све више су испољавале тежње ка политичком осамостаљењу, нарочито у ситуацијама у којима су могле да рачунају на подршку неке од западних сила. Сходно томе, Грчки устанак представљао је преседан, јер је имао обележја посредничког, односно прокси-сукоба (рат преко

посредника), у који су биле активно укључене европске велике силе.

Ово је уједно био први случај да су европске силе директно интервенисале у унутрашњи конфликт Османског царства у оквиру Источног питања. Положај Грка био је специфичан из више разлога. Пре свега, грчко становништво је посматрано као део православног хришћанства и шире хришћанске заједнице Европе, иако је вековима живело у оквиру муслиманске османске државе. Поред тога, у западној интелектуалној и политичкој мисли, Грци су доживљавани као непосредни наследници античке грчке цивилизације, коју су британски аутори често означавали као „колевку цивилизације“. Ови културни и религијски наративи послужили су као основ за легитимисање војне и политичке подршке грчком покрету за самоопредељење. Грчки устанак није само ослабио Османско царство и продубио унутрашњу нестабилност, већ је имао и снажан наглашен ефекат на друге народе са словенским, блискоисточним и европским идентитетом, подстичући размишљања о отпору и побуни. Русија је у том процесу јасно формулисала своју намеру да се позиционира као заштитник православних поданика султана. Ипак, иза религијске идеологије и улоге „заштитника“, налазили су се и јасно дефинисани стратешки интереси руске царевине. Упркос томе, и шире друштвене групе и образоване елите у Русији снажно су подржавале овакву политику, будући да су постојале дубоке историјске, културне и духовне везе са православним Истоком, посебно са светим местима попут Јерусалима, Свете Горе и другим значајним центрима православља.

Ови проблеми и сфере утицаја остају видљиви и у савременом, глобализованом и дигитално повезаном свету 21. века, што указује на континуитет геополитичких образаца који су настали током 19. века. Догађаји који су уследили након Бечког конгреса 1815. године имали су кључну улогу у обликовању односа великих сила према Османском царству, али и у постављању темеља дугорочних безбедносних и политичких нестабилности у југоисточној Европи. Устанци у Грчкој, Египту и на Балкану, подржани од стране великих сила, довели су до Кримског рата (1853–1856) и Руско-турског рата (1877–1878), који су представљали покушаје редефинисања моћи и утицаја у оквиру Источног питања.

Бечки конгрес поставио је основу новог европског дипломатског поретка, у којем је Источно питање постало неодвојиви део стратегијског планирања великих сила и важан фактор њиховог унутрашњег и спољнополитичког развоја (Schumacher 2014, 64–80). Иако

је конгрес формално тежио успостављању равнотеже снага, питање слабљења Османског царства третирано је опрезно и без конкретних решења, управо због његове територијалне сложености и потенцијала да изазове ширу регионалну нестабилност. Концепт „Концерта Европе“ био је замишљен као механизам превенције конфликта кроз мултилатералну сарадњу, али се у пракси често показивао као инструмент за прикривено надметање великих сила. Велика Британија је посебно успешно користила овај систем, управљајући кризама током Грчког устанка 1820. године и Источне кризе 1839-1841, настојећи да ограничи руски утицај и очува сопствене стратешке позиције (Schroeder 1992, 683–706).

Грчки устанак може се посматрати као сложен феномен који је истовремено имао националистичку, верску и геополитичку димензију. Са једне стране, радило се о покушају формирања аутономне националне државе, док је са друге стране устанак попримао карактер ширег сукоба између исламског и православног цивилизацијског простора (Prousis 1985). Русија је, под окриљем заштите православног становништва и заједничких интереса, настојала да прошири свој политички и безбедносни утицај на Балкану, користећи религијску солидарност као инструмент спољне политике. Међутим, оваква политика није била без последица. Како истиче Чарлс Вебстер, концепт наклоњености православљу је у пракси водио ка стављању Грчке под руски хегемонијски утицај (Frary 2015), што је изазвало отпор и неповерење осталих великих сила. Кључно стратешко питање постало је ко ће контролисати простор и ресурсе ослабљеног Османског царства, као и миграционе и безбедносне токове који су произлазили из његовог постепеног распада. Русија је зато водила пажљиво балансирану политику, истовремено настојећи да очува територијални интегритет Османског царства као „болесника на Босфору“, сарађује са другим великим силама и постепено трансформише Балкан у зону сопственог утицаја и потенцијалног ентитета.

Супротно томе, Велика Британија је подржавала грчку независност пре свега кроз културни и идеолошки наратив о античкој Грчкој, али је њено практично деловање било ограничено безбедносним и економским приоритетима. Страх од јачања руског утицаја над православним становништвом Балкана, као и потреба за заштитом кључних трговачких и комуникационих путева ка Месопотамији и Индији, условили су британску уздржаност. Овакав приступ јасно показује да су питања националног ослобођења, верског идентитета

и миграционих кретања већ у 19. веку била нераскидиво повезана са ширим концептима безбедности и геополитичке стабилности Европе.

Западне силе су током 19. века са растућом забринутости пратиле јачање руског утицаја на Црном мору, које је директно угрожавало поморску доминацију Велике Британије и Француске. Из британске перспективе, нагли распад Османског царства представљао би озбиљну претњу постојећем европском поретку и успостављеном систему равнотеже снага, што је могло довести до оружаног сукоба између самих западних сила. Стога је очување статуса кво постало кључни елемент британске политике, уз јасан циљ спречавања Русије да оствари хегемонију, не само на Балкану већ и у ширем блиско-источном простору.

У основи француско-британско-руског ривалства налазило се питање попуњавања политичког и безбедносног вакуума који је настајао постепеним слабљењем Османског царства. Контрола над Светом земљом имала је не само верски, већ и снажан симболички и геополитички значај, јер је носила имплицитно право на улогу „заштитника хришћанства“. У том контексту, три кључна супарника претендента на ову позицију била су Велика Британија, Француска и Русија. Док су Британија и Француска полагале историјско право и интересе у региону још од периода крсташких ратова, Русија је своје претензије заснивала на православном идентитету и територијалној повезаности са Светом земљом, што јој је давало додатну стратешку предност. Иако се Источно питање наизглед може тумачити као сукоб Истока (Османског царства) и Запада (Европе), у пракси је оно све више попримало карактер супарништва између Русије и западноевропских сила. Овај прикривени сукоб је временом ескалирао у отворено насиље, што је кулминирало избијањем Кримског рата (1853-1856). Узроци овог рата били су дугорочни и дубоко укорени у покушајима редефинисања односа моћи у региону, што је Русију увукло у директан сукоб са Османским царством и његовим западноевропским савезницима. Иако су формални победници Кримског рата били Османско царство и савезничке силе, сам сукоб је представљао прекретницу у развоју модерног ратовања и наговестио далеко разорније конфликте који ће уследити у наредним деценијама. Током читавог 19. века, Француска, Велика Британија и Русија наставиле су надметање за утицај на Блиском истоку, док су последице овог ривалства доприносиле трајној политичкој, безбедносној и

демографској нестабилности, чији се ефекти осећају и у савременим миграционим и безбедносним изазовима Европе.

Током 1840-их година, један од најјаснијих примера ескалације тензија које су водиле ка Кримском рату био је спор између католичке Француске и православне Русије око контроле над Црквом Светог гроба у Палестини. Овај спор није остао на нивоу дипломатског неслагања, већ је прерастао у насилне сукобе у околини Витлејема, места Христовог рођења, у којима су страдали православни монаси током сукоба са католичким групама повезаним са француским интересима. Верске несугласице у Светој земљи, која је тада била у саставу Османског царства, убрзо су послужиле као непосредан повод за даље заоштравање односа, што је Русију навело да упути војне снаге у османске територије дуж Дунава и у Влашку и Молдавију. Као одговор на ове потезе, Османско царство је објавило рат Русији.

Историчар Орландо Фајдис у делу *The Crimean War* указује да су сукоби Руса и Турака око верских питања представљали дубоку цивилизацијску линију раздвајања између православља и ислама (Figes 2012, 158–159). Он даље истиче да би, уколико се може говорити о „крсташком“ приступу Велике Британије, њена мета била Русија, а не Османско царство. Управо из тог разлога, Османско царство је још једном добило подршку западних сила, не као равноправан савезник, већ као инструмент за обуздавање руског продора ка Цариграду и ширем блискоисточном простору. У том контексту, улогу религије у међународној политици није могуће потценити. Иако је она често коришћена као морално оправдање за интервенције и дипломатске притиске, од Балкана до Блиског истока религијски наративи су у суштини прикривали дубље стратешке интересе, пре свега оне везане за војну контролу кључних територија, пловних путева и симболички значајних простора као што су Света земља и мореузи.

Свеобухватније разумевање Источног питања доводи у питање поједностављено схватање, присутно у делу турске историографије и јавног дискурса, према којем су велике силе искључиво тежиле разбијању територијалног интегритета Османског царства из политичких и економских разлога. Иако ова интерпретација има одређено упориште, она занемарује чињеницу да велике силе у већини случајева нису желеле нагли колапс Османског царства. Напротив, настојале су да одрже његово постојање у контролисано ослабљеном облику, користећи га као средство за очување крхке равнотеже моћи. Одржавање сопствених сфера утицаја, уз истовремено „поду-

пирање“ Османског царства, представљало је централну стратегију великих сила. У том процесу, етничке тензије између хришћанских сила одиграле су значајну улогу у обликовању судбине муслиманских османских територија. Јерусалим је за хришћански свет остао трајни симбол историјског губитка, а повратак контроле над њим значио би стицање престижа, политичке моћи и међународног легитимитета. На крају, религија се показала као један од кључних фактора у одређивању стратегија и тактика великих сила у покушајима „коначног решења“ Источног питања и управљања судбином посрнулог Османског царства, од Балкана, преко Суеца до Свете земље.

ИСТОЧНО ПИТАЊЕ КАО ИСТОРИЈСКО-ГЕОПОЛИТИЧКИ ОКВИР

Источно питање представља један од кључних историјских и геополитичких оквира за разумевање дубинских трансформација Југоисточне Европе током 19. и почетком 20. века. Оно је настало као последица постепеног слабљења Османског царства и потребе великих европских сила да управљају политичким, територијалним и безбедносним последицама тог процеса. У том смислу, Источно питање није било искључиво регионално питање Балкана, већ саставни део ширег европског и међународног поретка, у којем су се преплитали интереси империја, новонастајућих националних покрета и различитих идеолошких визија будућег уређења Европе.

Геополитичко преобликовање Југоисточне Европе у овом периоду одвијало се кроз динамичне територијалне промене, формирање нових државних ентитета и успостављање привремених и трајнијих политичких савеза. Велике силе Русија, Аустроугарска, Велика Британија, Француска и касније Немачка настојале су да очувају равнотежу моћи, при чему су принципи самоопредељења народа примењивани селективно и инструментализовано. Балкан је у том процесу функционисао као својеврсна „контактна зона“ у којој су се сударали империјални интереси и националне тежње локалних народа, што је резултирало стално присутном политичком нестабилношћу и честим променама граница. Борба словенских народа за ослобођење од османске и аустроугарске власти представљала је централни покретач политичких промена у региону. Национални устанци, дипломатске активности и ратови за независност довели су до стварања нових држава и државних заједница, али и до унутрашњих противречности које су произилазиле из етничке и верске разноликости простора.

Процес државотворности често је био праћен спорним територијалним разграничењима и међуетничким тензијама, што је додатно усложњавало безбедносну структуру региона.

Имајући у виду да Балкан географски и историјски припада простору Источне Европе, ову привидну противречност могуће је објаснити специфичним геополитичким положајем Балканског полуострва као периферије ширег источноевропског простора. Концепт геополитичке поделе Европе на Исток и Запад широко је заступљен у научној литератури, али је нарочито јасно и утицајно формулисан у делима једног од класика геополитичке мисли, Халфорда Макиндера. Макиндер је Источну Европу дефинисао као простор који обухвата сливове Балтичког и Црног мора, представљајући је као природни продужетак евроазијског „Срца копна“ (*Heartland*) (Mackinder 1919), простране области која укључује унутрашње континенталне водене системе и слив Арктичког океана. Његова најпознатија геополитичка формула гласи: „Ко влада Источном Европом, контролише Срце копна; ко влада Срцем копна, контролише Светско острво; ко влада Светским острвом, влада светом.“ (Mackinder 1919, 186) У том смислу, Источна Европа заузима централно место у Макиндеровој геополитичкој теорији и представља кључну степену ка остваривању глобалне хегемоније (Трапара 2014, 26–43). Према овој логици, основни разлог због којег ниједна велика сила није успела да успостави трајну светску доминацију лежи у чињеници да Источна Европа никада није у потпуности дошла под контролу једног јединог актера. Најближе том циљу биле су нацистичка Немачка током офанзиве на Источном фронту у Другом светском рату, Совјетски Савез у време Хладног рата, који је, међутим, заустављен пре продора ка западним и јужним границама Источне Европе, као и Сједињене Америчке Државе у постхладноратовском периоду, чије је геополитичко ширење ка истоку достигло врхунац и застој након кризе у Украјини 2014. године. С обзиром на то да значајан део Балканског полуострва, укључујући и простор бивше Југославије, припада црноморском сливу, Балкан се може посматрати као саставни део Макиндерове Источне Европе. Из те перспективе, регион добија изузетну геополитичку вредност, што додатно потврђује да дуготрајна нестабилност Балкана није резултат његове маргиналности, већ управо последица његовог положаја на раскршћу кључних геополитичких простора и интереса великих сила.

ИДЕОЛОШКИ И КУЛТУРНИ ПОКРЕТИ

Посебан значај у обликовању политичке и националне свести словенских народа имали су идеолошки и културни покрети попут национализма, романтизма, панславизма и социјализма. Ови покрети нису деловали изоловано, већ су се међусобно преплитали и прилагођавали конкретним историјским и друштвеним околностима. Национализам и романтизам подстакли су стварање националних митова, језичку и културну кодификацију, као и мобилизацију ширих друштвених слојева, док је панславизам нудио наднационални оквир солидарности међу словенским народима, често повезан са геополитичким интересима. Социјалистичке идеје су, с друге стране, уводиле социјалну димензију у национална питања, указујући на класне неједнакости и потребу ширих друштвених реформи.

Културна динамика националних препорода огледала се у интензивном деловању интелектуалаца, књижевника, уметника и просветних радника, који су кроз књижевно, публицистичко и научно стваралаштво обликовали колективне идентитете и историјске наративе. Култура је у том смислу постала политички инструмент, средство легитимизације државних пројеката и канал рефлексije националних интереса. Национални идентитети нису били унапред дати, већ су се конструисали у интеракцији са политичким процесима, међународним околностима и унутрашњим друштвеним конфликтима.

Идејни оквир Источног питања додатно открива сложеност овог феномена. Словенски интелектуалци и политички актери активно су учествовали у конструисању наратива о историјској мисији, жртви и праву на државност, док су западни дискурси Балкан често представљали као простор трајне нестабилности, заосталости и конфликта. Ове репрезентације имале су дугорочне последице по разумевање међуетничких односа и идентитетских граница у Југоисточној Европи, али и по позиционирање региона у ширем међународном поретку. Сагледано у целини, Источно питање може се посматрати као историјски прототип управљања империјалним распадом и регионалном нестабилношћу, чији се дугорочни ефекти препознају и у савременим политичким и безбедносним изазовима Југоисточне Европе. Наслеђе територијалних компромиса, селективне примене међународних норми и инструментализације националних покрета наставља да обликује политичку динамику региона, чинећи га и даље простором у којем се преплићу локални интереси и шире геостратешке калкулације.

ЗАКЉУЧАК

Историја Европе често се креће у приближно тридесетогодишњим циклусима, при чему поједине године постају прекретнице које трајно обликују континент. Година 1989. сврстава се међу такве историјске тачке, заједно са 1848, 1919, 1945. и 1968. Заједничка карактеристика ових преломних тренутака јесте управо одсуство јединственог и коначног тумачења, као и њихова отвореност за дуготрајне интерпретације. Управо та интерпретативна нестабилност чини их историјски значајним. Живимо у добу изражене неизвесности, у којем се појаве које су до јуче сматране стабилним и предвидивим све чешће доводе у питање. Међународни односи, као и све друштвене науке, делују у условима трајне неизвесности, настојећи да објасне сложене и променљиве процесе у међународном окружењу и да, у мери у којој је то могуће, предвиде њихове исходе. У таквом контексту, историја представља поуздано аналитичко упориште: иако су садашњост и будућност подложне променама, прошлост, бар у свом емпиријском језгру, нуди стабилнију основу за разумевање дугорочних политичких и безбедносних процеса. Стога није изненађујуће што су кључне теорије међународних односа формулисане и проверене управо на основу историјских догађаја и структурних трансформација. Проучавање историјских образаца омогућава идентификовање понављајућих трендова и анализу услова под којима су они настајали, трајали или се мењали.

Источно питање, схваћено као процес постепеног опадања Османског царства и сукобљавања интереса великих сила на његовим европским територијама, створило је структурни оквир ривалства и трајне нестабилности на Балкану. Уместо успостављања кохерентног и одрживог безбедносног поретка, ангажовање великих сила било је често недоследно, селективно и вођено краткорочним стратешким интересима. Оваква комбинација геополитичког надметања и стратешког занемаривања допринела је формирању периферне зоне обележене слабирм институцијама, спорним границама и трајном нестабилношћу. Видимо кроз историју да Балкан наставља да функционише као геополитички међупростор, а не као интегрисани безбедносни простор. Такав приступ додатно је учврстио дугорочну нестабилност региона и омогућио да локални сукоби прерасту у шира безбедносна питања. Савремени поглед на Балкан не треба посматрати као изолован. Напротив, он представља наставак историјских образаца успостављених током нерешеног наслеђа Источног питања. Упорно

перципирање Балкана као периферног и секундарног геополитичког простора резултирало је закаснелим, недовољним одговорима спољних актера, што је додатно продубило осећај несигурности. Сходно томе, решавање трајне безбедносне нестабилности Балкана захтева повратак њеним структурним узроцима. Поновно разматрање историјског начина на који је Источно питање третирано и његових дугорочних последица представља неопходан предуслов за разумевање зашто регион и даље остаје подложен спољним утицајима. Само напуштањем образаца геополитичког коцкања и занемаривања могуће је створити темеље за стабилнији и предвидљивији безбедносни поредак на Балкану, а посредно и у Европи.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Figes, Orlando. 2012. "The Crimean War: A History". *The Russian Review* 71 (1): 158–159. DOI: 10.2307/41409454.
- Frary, Lucien J. 2015. *Russia and the Making of Modern Greek Identity, 1821–1844*. Oxford: Oxford University Press.
- History.com Editors. 2017. "Ottoman Empire". *History.com*. November 3, 2017. www.history.com/topics/middle-east/ottoman-empire.
- Mackinder, Halford J. 1919. *Democratic Ideas and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction*. New York: Henry Holt and Company.
- Prousis, Theophilus C. 1985. "Russian Philorthodox Relief During the Greek War of Independence." *History Faculty Publications* 17. digitalcommons.unf.edu/ahis_facpub/17?utm_source=digitalcommons.unf.edu/ahis_facpub/17&utm_medium=PDF&utm_campaign=PDFCoverPages.
- Schroeder, Paul W. 1992. "Did the Vienna Settlement Rest on a Balance of Power?" *The American Historical Review* 97(3): 683–706. DOI: 10.1086/ahr/97.3.683.
- Schumacher, Leslie Rogne. 2014. "The Eastern Question as a Europe Question: Viewing the Ascent of 'Europe' through the Lens of Ottoman Decline." *Journal of European Studies* 44(1): 64–80. DOI: 10.1177/0047244113508363.
- Трапара, В. 2014. „Савремени значај Макиндеровог концепта Источне Европе: случај украјинске кризе.” *Међународна историја* 65 (1155–1156): 26–43.

Violeta Rašković Talović*

*Faculty of International Politics and Security,
University Union – Nikola Tesla, Belgrade*

Srđana Đurašević**

*Faculty of International Politics and Security,
University Union – Nikola Tesla, Belgrade*

THE EASTERN QUESTION AND THE EMERGENCE OF THE BALKANS' PERMANENT SECURITY INSTABILITY***

Resume

The Eastern Question represents an early phase of global crisis management in the context of imperial collapse, during which the Great Powers sought to control the territorial, political, and identity transformations of Southeastern Europe. The selective application of the principle of self-determination, the instrumentalization of national movements, and the creation of dependent state entities may be understood as a historical precursor to later models of global order. For more than a century, the Balkans have been recognized in European political and historical thought as a “powder keg.” It was precisely in this region that the event which directly triggered the First World War took place, further reinforcing the perception of the Balkans as a zone of long-term instability.

At the end of the twentieth century, the disintegration of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia and the armed conflicts that followed represented the first serious challenge to the belief that the end of the Cold War had ushered in the so-called “end of history.” In this way, a strong parallel was established between the beginning and the end of the twentieth century, with the Balkans once again becoming a space in which the patterns of earlier conflicts were reproduced. However, this comparison goes beyond superficial historical symmetry. Both the First World War and the civil wars in the territory of the former Yugoslavia formed part of broader geopolitical processes, encompassing a series of events both before and after the armed conflicts themselves. Particular attention in this research is devoted to the role of the Great Powers and the patterns of their influence in the Balkans, as a key and decisive factor in delicate historical processes. These patterns of influence can only be understood within a broader geopolitical framework, by viewing the Balkans as a periphery of Eastern Europe and a contact

* E-mail address: violeta-talovich@mail.ru; ORCID: 0009-0009-7518-8603; Faculty of International Politics and Security, University Union – Nikola Tesla, Belgrade.

** E-mail address: sdjurasevic@unt.edu.rs. ORCID: 0009-0009-0141-7442; Faculty of International Politics and Security, University Union – Nikola Tesla, Belgrade.

*** The paper was written as part of the project “The Great Eastern Crisis and the Slavic World: Historical, Political and Cultural Aspects”, organized by the Historical Archive “31 January”, Vranje and the Institute for Political Studies, Belgrade, funded by the Ministry of Culture of the Republic of Serbia.

zone between different civilizational, political, and security spheres. Finally, the analysis of contemporary manifestations of unresolved conflicts and the possibilities for overcoming them enables a deeper understanding of the region's enduring instability. The Balkans thus emerge not merely as a space of local conflicts, but also as an indicator of the broader structural weaknesses of the European and international order, making the region an indispensable element of any serious analysis of the Eastern Question and its long-term security implications.

Keywords: Southeastern Europe, cultural dynamics, Balkans, conflict, geopolitics, ideology

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

327.5(4)"18"(082)

327(100)"18"(082)

ВЕЛИКА источна криза и словенски свет : историјски, политиколошки и културолошки аспекти : тематски зборник националног значаја / приредили Милена Пешић, Милош Јевтић. - Београд : Институт за политичке студије ; Врање : Историјски архив „31. јануар”, 2026 (Врање : Ex libris). - 229 стр. ; 24 cm

Тираж 250. - Стр. 9-14: Предговор / Уредници. -

Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-7419-461-4 (ИПС)

а) Источно питање -- 19в -- Зборници

б) Међународни односи -- 19в -- Зборници

COBISS.SR-ID 201168649